আৱিষ্কাৰ

(সামাজিক উপন্যাস)

শ্ৰীদণ্ডিনাথ কলিতা-ৰচিত।

তেজপুৰ।

১৮৭১ শক।

(ইং ১৯৫০)

891.4141

মূল্য ৩৲ টকা।

প্ৰকাশক—
গ্ৰন্থকাৰ।
হিৰণ্যৰঞ্জন গ্ৰন্থকুটী।
লম্বোদৰ বৰা ৰোড,
তেজপুৰ।

39107
39107

৬৩ নং বিডন ষ্ট্ৰীট, কলিকাতা,
এলেম প্ৰেছত
শ্ৰীদেবপ্ৰসাদ মিত্ৰ দ্বাৰা ছপা হ'ল

অৰ্পণ।

বন্ধুবৰ শ্ৰীযুক্ত চন্দ্ৰকুমাৰ নাথৰ হাতত।

প্ৰিয়বৰেষু,

ছাত্ৰ-অৱস্থাত যেতিয়া অস্পৃশ্যতা-নিবাৰণ, গাওঁ-সংগঠন অনুন্নতৰ উন্নয়ন আদি সংস্কাৰলৈ হাত মেলি বহুতৰ বিৰাগভাজন হৈছিলোঁ, তেতিয়া যি কেইজন মোৰ সমৰ্থক আৰু সঙ্গী আছিল তাৰ ভিতৰত তুমিয়েই প্ৰধান। আজি দুকুৰি বছৰৰ পাচতো সেই স্মৃতিৰ মাধুৰ্য্য অলপো হ্ৰাস হোৱা নাই। তাৰেই চিন-স্বৰূপে "আবিষ্কাৰ" তোমাৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলোঁ।

ইতি

তেজপুৰ	স্নেহাকাঙ্ক্ষী
১৩ ভাদ, ১৮৭০ শক	গ্ৰন্থকাৰ।

47

পাতনি।

১৯৩৯ চনৰ ২ আগষ্টৰ পৰা ১১ চেপ্টেম্বৰলৈকে লেখক নৰিয়া-পাটীত পাৰি থাকিব লগা হোৱাত আন কামৰ পৰা আজৰি পাই "অসম-সন্ধ্যা" লিখিবলৈ হাতত লয় আৰু ৩ চেপ্টেম্বৰৰ দিনা তাক শেষ কৰে। ইয়াৰ ভিতৰতে তেওঁ আৱাহনৰ সম্পাদক ডাঃ দীননাথ শৰ্ম্মাদেৱৰ পৰা আৱাহনত প্ৰকাশ কৰিবলৈ এখন উপন্যাস লিখি দিবৰ নিমিত্তে অনুৰোধ জনাই লিখা চিঠি এখন পায়। সেই মতেই তেওঁ কাব্যখন শেষ হোৱাৰ পিচ দিনাই অৰ্থাৎ ৪ চেপ্টেম্বৰৰ দিনা "আবিষ্কাৰ" লিখিবলৈ হাতত লয় আৰু ১০ চেপ্টেম্বৰৰ দিনা তাক শেষ কৰে। কিন্তু শেষ কৰাৰ পাচত তেওঁ দেখিলে যে মাজতে চাৰিটা অধ্যায় আকৌ এবাৰ হাত ফুৰাব লগা হৈ থাকিল। কিন্তু ছুটীৰ দিন উকলি যোৱাত তেনে কৰিবলৈ তেওঁৰ সময় নাছিল। সেই কাৰণে প্ৰকৃত কাৰণটো আৱাহনৰ সম্পাদকক জনাই তেওঁক অপেক্ষা কৰিবলৈ কোৱা হ'ল, কিন্তু ১৯৪২ চনলৈকে কিতাপখন যেনে আছিল তেনে ভাবেই থাকিল। ১৯৪২ চনৰ শেষভাগত আৱাহনৰ সম্পাদকে উপন্যাসখন খুজি আকৌ লিখিলে। লেখকে নিৰুপায় হৈ প্ৰথম পোন্ধৰটা অধ্যায়কে ততা-তৈয়াকৈ পঠিয়াই দিলে আৰু সেই ছোৱা শেষ

হ'লে বাকী ছোৱা দিব পৰাকৈ মাজৰ অধ্যায় চাৰিটাতো হাত ফুৰাই থ'লে। দুৰ্ভাগ্যৰ বিষয়, মাত্ৰ চাৰিটা অধ্যায় প্ৰকাশ হোৱাৰ পাচতেই আৱাহন বন্ধ হয় আৰু কিতাপৰ এছোৱা সম্পাদকৰ হাতত থকাত কিতাপখন ছপাবৰো উপায় নোহোৱা হয়। গ্ৰন্থকাৰে বাৰে বাৰে লিখিও সেই অধ্যায় কেইটা সম্পাদকৰ পৰা ঘুৰাই আনিব নোৱাৰি, অগত্যা আৱাহনত ওলোৱালৈকে বাট চাই থাকিব লগাত পৰিল। কিন্তু আজি ছবছৰত মাত্ৰ তেৰটা অধ্যায় হে "আৱাহনত" ওলাল। আৰু বাট চাবলৈ ধৈৰ্য্য নথকাত এতিয়া বাকী দুটা অধ্যায় যিমানদূৰ সম্ভব মনত পেলাই ন-কৈ লিখি কিতাপখন সম্পূৰ্ণ কৰা হ'ল।* যদিও কিতাপৰ এছোৱা আৱাহন-সম্পাদকৰ হাতত থকাৰ বাবেই "আবিষ্কাৰ" ওলোৱাত পলম হ'ল আৰু কোনো কোনো ভবিষদ্বাণীও অতীত ঘটনাত পৰিণত হৈ গ'ল; তথাপি তেখেত লেখকৰ ধন্যবাদৰ পাত্ৰ: কিয়নো তেখেতে টানি নধৰা হ'লে কিজানি "আবিষ্কাৰ" অনাবিষ্কৃত হৈয়েই থাকিলহেতেন।

"আবিষ্কাৰ" কোনো বৈজ্ঞানিক, দাৰ্শনিক, ভৌগোলিক বা ঐতিহাসিক আবিষ্কাৰ নহয়, এখন সামাজিক উপন্যাস মাথোন। কিন্তু উপন্যাস হলেও, ইয়াৰ বাহিৰা সাজ-পাৰ,

---

* বাকী অধ্যায় দুটাও পিচত আৱাহনত প্ৰকাশ হৈছিল, কিন্তু তাৰ আগতে কিতাপখন ছাপাখানালৈ পঠোৱাত পুনৰায় সাল-সলনি কৰা নহ'ল।

অলঙ্কাৰ-পাতিখিনি সোলোকাই থ'লে যি তথ্য ধৰা পৰে সি নিখুঁত সত্য,—সুপৰীক্ষিত সিদ্ধান্ত। বৈজ্ঞানিকসকলে পূৰ্ব্ববৰ্ত্তী আবিষ্কাৰকৰ আবিষ্কাৰৰ ভেটিত থিয় হৈ নতুন অনুসন্ধানলৈ আগ বাঢ়িব পাৰে আৰু তাৰ পৰা তেওঁলোকৰ বহুত সময় ৰাহি হয়। কিন্তু সামাজিক আবিষ্কাৰৰ তেনে কোনো লিপিবদ্ধ সিদ্ধান্ত নথকাত প্ৰত্যেক সংস্কাৰকে গুৰিৰ পৰাই আৰম্ভ কৰিব লগাত পৰে আৰু তাৰ ফলত কল্পনা-ৰাজ্যৰ পৰা বাস্তৱ ৰাজ্য পোৱাৰ আগতেই বহুতৰ চেষ্টা অন্ত হয়। লেখকৰ বিশ্বাস ভবিষ্যৎ সমাজ-সংস্কাৰকসকলে এই "আবিষ্কাৰৰ" পৰা তেওঁলোকৰ কৰ্ম্মপন্থা-নিৰ্ব্বাচনত অন্ততঃ ভাবি চাবলৈ কিবা এটা তথ্য পাব।

"ধানটোৰেপতি কণটো, মানুহটোৰেপতি মনটো।" সেই কাৰণে "আবিষ্কাৰে" কাক সন্তোষ দিয়ে আৰু কাক অসন্তুষ্ট কৰে, সেই বিষয়ে ভাবিবৰ প্ৰয়োজন নেদেখোঁ। লেখকৰ অভিজ্ঞতাই যি সত্য নিৰুপণ কৰিছে তালৈ পাঠকৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰাই এই উপন্যাসৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। তাৰ পৰা যদি সমাজৰ মঙ্গল-সাধনত কিবা সাহায্য হয়, তেনেহলেই লেখক পুৰস্কৃত হ'ব। ইতি

তেজপুৰ ১৩ ভাদ, ১৮৭০ শক।	বিনীত গ্ৰন্থকাৰ।

আৱিষ্কাৰ

প্ৰথম অধ্যায়।

—o—

—চিত্ৰ দৰ্শন—

পশ্চিম আকাশৰ নিমজ গালত শেষ চুম্বনৰ হেঙুলীয়া বোল দি সূৰ্য্যদেৱ ধীৰে ধীৰে নামি গৈছিল; চকুৰ আঁৰ হোৱাৰ ঠিক আগতে কেৰাহিকৈ পেলোৱা তেওঁৰ পশ্চাৎ দৃষ্টিয়ে পৃথিবীৰ মুখত কিবা এটা গূঢ় ৰহস্যময় হাঁহি বিৰিঙাই দিছিল। নগৰৰ একাষে থকা ফুলনি এখনত তেতিয়া ফুলকুঁৱৰীসকলৰ হাঁহিৰ মেলা বহিছিল। অকল হাঁহিয়েই নহয়, লগতে লীলায়িত অঙ্গ-ভঙ্গীও। তাৰ মাজত জিলিকি আছিল এগৰাকী গাভৰুৰ হাঁহি-ভৰা মুখ। গাভৰু সুন্দৰী আৰু সম্ভৱতঃ ষোড়শী; গমন গজ-গতি, নয়ন উজ্জ্বল, অঙ্গচালনা-ললিত; আতৰ বোলোৱা সমীৰণৰ মৃদু সঞ্চালনত অঞ্চল চঞ্চল। হঠাৎ এজন ডেকা তালৈ সোমাই আহিল। ডেকাৰ গাত এখন ধুতী আৰু এটা খাদৰৰ পাঞ্জাবী, ভৰি শুদা; মূৰৰ

চুলিবিলাক সমানে চুটিকৈ কটা। মুখৰ আকৃতি সুন্দৰ, ওখই-ডাঙৰে লনী মানুহ। তেওঁৰ হাতত কাগজেৰে মেৰিওৱা এটা টোপোলা আছিল। গাভৰুৰ কাষ পাই তেওঁ মাতিলে, "মালৱিকা!"

মালৱিকা। কি? আজি দেখোন হাঁহি আহিছে?

ডেকাজনৰ নাম মাধৱ। মাধৱে টোপোলাটো দেখুৱাই ক'লে—"বাৰু কোৱঁাচোন, এই টোপোলাটোত কি আনিছোঁ?"

মালৱিকা। আৰু কি হ'ব! কবিতাৰ পুথি চাগৈ। নহ'লে সহজ চিকিৎসা বা ধাত্ৰী-বিদ্যা নাইবা তেনে কিতাপ।

মাধৱ। এটাও নহ'ল। আজি তুমি সৱৱজান হ'ব নোৱাৰিলা। তোমাৰ ফাকি আজি ধৰা পৰিল।

মালৱিকা। মই নো ফাকি দিলোঁ কেতিয়া? আন দিন কওঁ, মিলি যায়, আজি নিমিলিল যদি নিমিলিল। মই জানো সৱৱজান বুলি কৈছোঁ!

মাধৱ। মুখেৰে নকলেও কামত দেখুৱাইছিলা হে।

মালৱিকা। বাৰু আজিৰ পৰা সৱৱজান ভাগিলোঁ। কওক, কি আনিছে।

মাধৱ। নকওঁ, তুমি ক'ব লাগিব।

মালৱিকা। তেনেহ'লে টোপোলাটো দিয়ক।

মাধৱ। ক'ব নোৱাৰিলে নিদিওঁ।

মালৱিকা। ইচ্ নিদিয়ে! কাঢ়ি ল'লে কি কৰিব?

এই বুলিয়েই মালৱিকাই মাধৱৰ হাতৰ পৰা টোপোলাটো কাঢ়ি ল'লে, মাধৱে বাধা নিদিলে।

মালৱিকাই টোপোলাটো মেলি দেখিলে এখন ধুনীয়া 'এল্‌বাম্‌'। এল্‌বাম্‌খনৰ পাত লুটিয়ায়েই দেখা পালে এখন ডাঙৰ ছবি। ছবিখনত বহুতো মানুহ—মতা-তিৰোতা, লৰা-ছোৱালী, বুঢ়া-বুঢ়ী। সকলোৰে অৱস্থা জীৰ্ণ-শীৰ্ণ, কাপোৰ-কানি ফটাছিটা, শৰীৰ ব্যাধিগ্ৰস্ত—তেজ মাংসৰ নিতান্ত অভাৱ। চকুত প্ৰথমেই পৰে সিহঁতৰ ক'লা ক'লা সিৰবিলাক। চকুত কাতৰ দৃষ্টি। সকলোৰেই মাটিত চেপেটা লাগি থকাৰ পৰা যেন এইমাত্ৰ মূৰ তুলিছে। ছবিখনৰ এফালে পলায়ন-তৎপৰ এক বিৰাটাকাৰ দৈত্য আৰু বিপৰীত ফালে এজনা দেৱী। দেৱীৰ চকুত করুণাৰ ধাৰা; শাৰীৰিক গঠনত নাৰীৰ কোমলতা, মুখত মাতৃৰ অভয় বাণী, সন্মুখলৈ মেলি দিয়া সোঁ হাতখনিত সান্ত্বনাৰ স্নিগ্ধ পৰশ।

ছবিখন চাই মালৱিকা গম্ভীৰ হ'ল, এটা করুণাৰ ধাৰা যেন গোটেই শৰীৰ ঢাকি বৈ গ'ল।

মাধৱে সুধিলে—"কেনে দেখিলা?

মালৱিকা। ছবিখন ইমান করুণ!

মাধৱ। বাৰু, তুমি কি বুজিলা?

মালৱিকা। ভালকৈ একো বুজা নাই।

মাধৱ। মন দি চোৱা, বুজিবা।

মালৱিকা। বোধ কঁৰো এই দৈত্যটোৱে এই মানুহ-

বিলাকক উৎপীড়ন কৰিছিল আৰু মানুহবোৰে তৎ নাপাই চিঞৰি আছিল। সেই চিঞৰ শুনি এই দেবীয়ে সিহঁতক ৰক্ষা কৰিবলৈ আহিছে আৰু দেবীক দেখি ভয় খাই দৈত্যটো পলাব খুজিছে।

মাধৱ। তুমি দেখোন সুন্দৰকৈ বুজিছা। বাৰু কোৱা-চোন, এই দৈত্য কোন।

মালৱিকা। ক'ব নোৱাৰোঁ।

মাধৱ। এই দৈত্যৰ নাম মহামাৰী। ইয়াৰ এজন বন্ধু আছে, তাৰ নাম দৈন্য। তাৰ বন্ধুৱে যেতিয়া মানুহক পশুতকৈও অধম কৰে, জীৱনী শক্তি টুটাই আনে, তেতিয়া সি সকলোকে ধৰি তেজ পিয়ে। সি কালৈ ভয় কৰে জানানে? সেই যে দেৱীমূৰ্ত্তি দেখিছা তেওঁলৈ,—কৰুণাৰ অজস্ৰ ধাৰ বোৱাই যি হতভাগ্যবিলাকক ঢাকিব পাৰে, সেই মাতৃমূৰ্ত্তিলৈ।

মালৱিকা। এই ছবিখনৰ বাৰু উদ্দেশ্য কি?

মাধৱ। এই ছবিৰ উদ্দেশ্য অতি স্পষ্ট। এই ব্যাধি-পীড়িত লোকবিলাকক ৰক্ষা কৰিবলৈ শুশ্ৰূষা লাগে। এই শুশ্ৰূষা আহিব নাৰীৰ পৰা, যাৰ গাত মাতৃত্বৰ পৱিত্ৰতা ষোল কলা।

মালৱিকা গম্ভীৰ হ'ল। অন্যমনস্ক ভাৱে আৰু এটা পাত লুটিয়ালে। আকৌ এখন ছবি ওলাল। ছবিখন এটা পৰ্ব্বতীয়া জুৰিৰ। পৰ্ব্বতৰ অসংখ্য ডাঙৰ ডাঙৰ শিলৰ মাজেদি জুৰিটি ৰ আহিছে। যদিও পৰ্ব্বতৰ আন অংশত একো নাই, তথাপি

এই জুৰিটিৰ দুয়োপাৰে নানাবিধ গছ আৰু বনফুল। একা-বেঁকা গতিৰে জুৰিটি তললৈ নামিছে; পাৰ্ব্বত্য প্ৰাণীপুঞ্জক পানীৰ যোগান ধৰিছে।

মালৰিকাই ক'লে—"সুন্দৰ প্ৰাকৃতিক দৃশ্য।"

মাধৱ। সুন্দৰ, সন্দেহ নাই। তাৰ লগতে আৰু কিবা আছে

মালৰিকা। কি?

মাধৱ। কোৰাঁচোন।

মালৰিকা। কব নোৱাৰোঁ দেখিছে সুধিছোঁ।

মাধৱ। বাৰু ক'ম তেন্তে, কিন্তু বেচ লাগিব।

মালৰিকা। কেই টকা?

মাধৱ। টকা নহয়, গীত। গীত শুনাব লাগিব।

মালৰিকা। নুশুনাকৈহে আছে!

মাধৱ। শুনা বোৰ গ'ল। এতিয়া এই যে ছবিখন দেখিলা তাৰ ভাৱটো ফুটাই তুমি নিজে এটি গীত ৰচনা কৰি মোক শুনাব লাগিব।

মালৰিকা। আও! ইমান ডাঙৰ কামৰ ভাৰ মই ল'ব নোৱাৰোঁ।

মাধৱ। তেনেহ'লে ময়ো তোমাক এই ছবিৰ মৰ্ম্ম বুজাই দিব নোৱাৰোঁ।

মালৰিকা। বাৰু পাৰোঁ নে নোৱাৰোঁ মই চেষ্টা কৰি চাম। এতিয়া আপুনি ছবিখনৰ কি অৰ্থ উলিয়াব খুজিছিল, উলিয়াওক।

মাধৱ। মই অৰ্থ কি উলিয়াম! ওলায়েই আছে। এই চোৱাঁ পৰ্ব্বতটো কিমান কঠিন! ক'তো একো নাই. আছে মাথোন প্ৰকাণ্ড প্ৰকাণ্ড শিল। যদি এই জুৰিটি নাথাকিল-হেতেন তেনেহ'লে এই গছ-লতা, এই ফল-ফুল একোৰে চিন নাপালাহেতেন। ইমান কঠিন শিলনিও এই জুৰিটিৰ স্পৰ্শত কোমল হৈ গৈছে। তাৰ ফলতেই প্ৰকৃতিৰ এই অতুল সম্পদ। ইয়াৰ পৰা বুজা যায়, কোমল-কঠিনৰ মিলনতেইহে সৃষ্টিৰ বিকাশ আৰু সৌন্দৰ্য্য। সকলো এক হ'লে এক বিকট সৃষ্টি থাকিলেও থাকিব পাৰে, কিন্তু সৌন্দৰ্য্য নাথাকে।

লাহে লাহে আন্ধাৰ বাঢ়ি আহিল। ছবিবিলাক ভালকৈ মনিব নোৱৰা হ'ল। মালৱিকাই ক'লে—"আৰু ভালকৈ দেখা নাযায়, বলক, চাকিৰ ওচৰত চাওঁগৈ।

মাধৱ। মোৰ চোৱা আছে, তুমিয়েই চোৱাঁগৈ।

মালৱিকা। মই অকলৈ চাব হে পাৰিম, ব্যাখ্যা কৰিব কোনে? আপুনি থাকিব লাগিব।

মাধৱ। মই থাকিব নোৱাৰোঁ, মোৰ আন কাম আছে। তুমি নিজে কি পাৰা অৰ্থ উলিয়াবা। যদি নোৱাৰা তেতিয়া বাৰু দেখা যাব।

এইদৰে কৈয়েই মাধৱ ফুলনিৰ পৰা ওলাই গ'ল। মাল-ৱিকাও ধীৰে ধীৰে ভিতৰ সোমাল।

দ্বিতীয় অধ্যায়।

—পথ্য সংগ্ৰহ—

ফুলনিৰ পৰা ওলাই মাধৱ ঘৰলৈ আহিল আৰু অলপ সময় বিশ্ৰাম ল'লে। তাৰ পিচত বাহিৰ ওলাই আলিয়ে আলিয়ে যাবলৈ ধৰিলে। কিছু সময়ৰ মূৰত এঘৰ মানুহৰ পদূলি পালেগৈ। পদূলি-মূৰতে অলপ বৈ লাহে লাহে জপনাখন মেলি সোমাই গ'ল। তেতিয়া চোতালত বা চ'ৰা-ঘৰত কাৰো সাৰ-সহাৰি নাছিল, আন কি, এটা চাকিও নাছিল। মাধৱে সঁহাৰি লগালে; কিন্তু কোনো নোলাল। ইফাল-সিফালকৈ থাকি কাকো লগ পোৱাৰ আশা নেদেখি মাধৱ লাহে লাহে ওলাই আহিল। বাটৰ কাষতে এজোপা ডালিম গছত আঠোটা কি দহোটা ডালিম আছিল। তেওঁ পূৰঠ চাই তাৰে দুটা ছিঙি জেপত ভৰালে। তাৰ পিচত যেনেকৈ গৈছিল তেনেকৈয়ে ওলাই আহিল আৰু আন এটা বাটেদি যাবলৈ ধৰিলে।

কিছু পৰ একেৰাহে গৈ গৈ মাধৱ এটা জুপুৰি-বহা: উপস্থিত হ'ল। ঘৰটোৰ দুৱাৰ বন্ধ আছিল। দুৱা: থিয় হৈ মাধৱে মাতিলে—"মাহী!"

"বোপা আহিছা?"—এই বুলি এজনী আদহীয়া তি দুৱাৰখন মেলি দিলে; মাধৱ ভিতৰ সোমাল।

ভিতৰৰ খোটালীটোত এখন খাট। খাটত এজনী গাভৰু শুই আছে। তেওঁৰ গা কম্বলেৰে ঢকা। মাত্ৰ মুখখন ওলাই আছে। যদিও সেই মুখত তেজ নাই, চকু কোটৰত সোমোৱা, তথাপি দেখিলেই বুজা যায় স্বাভাৱিক অৱস্থাত সেই মুখৰ জেউতি আৰু লাৱণ্য কম নাছিল। এতিয়া কিবা টান নৰিয়াত পৰাৰ বাবেহে ই নিস্তেজ হৈছে।

সঁচাকৈয়ে গাভৰু ৰোগ-শয্যাত শায়িতা। আজি দুসপ্তাহ হ'ল, তেওঁৰ গ্ৰহণী। মাকৰ অৱস্থা ভাল নোহোৱাত প্ৰথমতে ভাল চিকিৎসা হোৱা নাছিল। তিনি দিনৰ দিনা মাধৱে খবৰ পাই এজন ডাক্তৰ লৈ গৈ দেখুৱালে। ডাক্তৰে চাই-চিতি ঔষধ দিলে। সুখৰ বিষয় ডাক্তৰজন দয়ালু, তেওঁ ৰোগিণী আৰু মাকৰ অৱস্থা দেখি পাৰিশ্ৰমিক যে নল'লেই, আন কি ঔষধৰ দামো নালাগে বুলি ক'লে। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল পথ্যৰ। ডাক্তৰে ক'লে—"বাৰ্লি, বেদানা, ডালিম, গ্লুক'জ,—এইবোৰেই এই ৰোগৰ পথ্য।"

মাধৱে তেতিয়াই নিজৰ খৰচত সকলো আনিলে; কিন্তু বজাৰত ক'তো বেদানা বা ডালিম নাপালে। য'তে বিচাৰে ...কাল বুলি মাথোন সন্নিধান পায়। কাৰবাৰ বাৰীত ...ীয়াকৈ লগা ডালিম আছে নে নাই তাৰ সন্তেদ লোৱাৰ ... তেতিয়া তেওঁৰ ডালিম পোৱাৰ আন উপায় নাছিল।

...াজি দহ-বাৰ দিন মাধৱে দিনে ৰাতিয়ে ৰোগিণীৰ শুশ্ৰূষা ...। তেওঁ নিজে কোনোদিনা এমুঠি খাইছে, কোনোদিনা

বা অকল ভীমকল আৰু গাখীৰ খায়েই কটাইছে। ৰোগিণীৰ হাত ভৰি পিটিকি দিয়া, ধুওৱা-পখলোৱা, পথ্য প্ৰস্তুত কৰি খুওৱাকে আদি কৰি সকলো কাম তেওঁ নিজ হাতেই কৰিছে। কালিৰে পৰা ৰোগিণীৰ অৱস্থা ভাললৈ আহিছে। সেই কাৰণে তেওঁ আজি মাজে মাজে খবৰ কৰাৰ বাহিৰে বেমাৰীৰ গাতে একেৰাহে লাগি থকা নাই। আজি বাৰদিনৰ মূৰতহে তেওঁ এসাজ ভালকৈ খাইছে আৰু অলপ বিশ্ৰাম লবলৈকো সময় পাইছে।

ৰোগিণীৰ নাম প্ৰতিমা। প্ৰতিমাই আজি নিজে ডালিম খাবলৈ বিচাৰিছিল; কিন্তু ডালিম যে পোৱা নাযায়! অনুসন্ধান কৰোঁতে এজনে ক'লে—"মই জনাত ৰায় চাহাব জগদানন্দ বৰকাকতীৰ বাৰীত এজোপা গছত দহোটামান পৈনত ডালিম আছে; কিন্তু তাক পাবৰ উপায় নাই। মই বেমাৰীৰ নিমিত্তে বিচাৰি যোৱাত তেওঁ ক'লে—"কলিহে পেলাইছে, নি কি কৰিবা! মিছাকৈ নষ্ট কৰিব নোৱাৰোঁ, মোৰ ঘৰতো প্ৰয়োজন হ'ব পাৰে।"

সংবাদটো পাই মাধৱে ঠিক কৰিলে—ডালিম যেনেকৈ হওক আনিবই লাগিব। ৰায় চাহাবে যে নেৰেচে সেইটো থিৰাং, অথচ এনেয়েও দিয়াৰ আশা নাই। তথাপি এবাৰ চেষ্টা কৰি চাবৰ মনেৰেই তেওঁ ৰায় চাহাবৰ ওচৰলৈ গ'ল, কিন্তু কাৰো লগত সাক্ষাৎ নহ'ল। অগত্যা তেওঁ ওপৰত কোৱা দৰেই তাক সংগ্ৰহ কৰিলে।

মাধৱৰ ভিতৰ সোমাই বাকচ এটাৰ ওপৰতে ডালিম দুটা থ'লে! তাৰ পিচত প্ৰতিমাৰ মূৰৰ কাষতে খাটত বহিল আৰু হাত এখনত ধৰি নাড়ী চালে। তাৰ পিচত সেই হাতত ধৰা ভাৱেই তেওঁৰ গা কেনে লাগিছে, ভোক লাগিছে নে নাই, দিনত কি খাইছিল ইত্যাদি প্ৰশ্ন কৰিলে। প্ৰতিমাৰ উত্তৰত সকলো লক্ষণ ভাল দেখি তেওঁ ক'লে,—"এতিয়া আৰু কোনো ভয়ৰ কাৰণ নাই, ঈশ্বৰে চকু মেলি চালে।"

প্ৰতিমাই এই কথা শুনি এটা দীঘল হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে। চকুৰ কোণত নিয়ৰৰ টোপালৰ দৰে দুটোপাল চকুলো দেখা গ'ল। মাধৱৰ কিন্তু তাত চকু নপৰিল। তেওঁ পথ্যাদিৰ সম্পৰ্কে মাকক উপদেশ দি অলপ পিচতে বিদায় ল'লে।

তৃতীয় অধ্যায়।

—মাধৱৰ পৰিচয়—

মাধৱৰ পূৰা নাম মাধৱচন্দ্ৰ ভূঞা; জাতত কায়স্থ, ঘৰ কামৰূপৰ এখন গাৱঁত। মাধৱৰ পিতাক নিজে শিক্ষিত আছিল, আৰু অৱস্থাও আছিল চকুত লগা। সেই কাৰণে তেওঁ তেওঁৰ দুয়োটা ল'ৰাকে উচ্চ শিক্ষা দিব পাৰিছিল। মাধৱৰ ককায়েক যাদৱে এম, এ, পাচ কৰি হাকিমৰ কাম পায়। এতিয়াও তেওঁ সেই কাম সুখ্যাতিৰে কৰি আছে। মাধৱে যেতিয়া বি, এল, পঢ়ে তেতিয়াই তেওঁৰ পিতাক স্বৰ্গী হয়। মৃত্যুৰ সময়ত তেওঁ তেওঁৰ স্থাৱৰ অস্থাৱৰ সকলো সম্পত্তি উইল কৰি দুয়ো পুতেককে ভাগ কৰি দি যায়।

মাধৱ পঢ়া-শুনাত ভাল আছিল যদিও, তেওঁৰ স্বভাৱটো আছিল কাৰো লগত নিমিলা। পিন্ধা-উৰা, খোৱা-লোৱা, ফুৰা-চকা একোতে সহপাঠীবিলাকৰ লগত তেওঁৰ মিল দেখা নগৈছিল। আনকি, কলেজত পঢ়োঁতেও তেওঁ কেতিয়াবাহে জোতা পিন্ধে। সৰিয়হৰ তেলৰ বাহিৰে আন তেলৰ লগত তেওঁৰ সম্বন্ধ নাই। খোৱাৰ ভিতৰত দুবেলা দুসাজ ভাত, আবেলি দৈ-চিৰা বা কোমল চাউল, সিও নহ'লে শুদা ভীমকল খায়েই তেওঁ সন্তুষ্ট। চাহ, মিঠাই, কে'ক্ আদি কেতিয়াবা

কাৰবাৰ নিমন্ত্ৰণত খোৱাৰ বাহিৰে নিজৰ ঘৰত তেওঁ কেতিয়াও নাখায়। এইদৰে চলি তেওঁ নিজৰ খৰচৰ টকাৰ পৰা যি ৰাহি কৰিব পাৰে, তাৰে কোনো নিৰাশ্ৰয় ৰোগীক পথ্য কিনি দিয়ে নাইবা জাৰত লবলৈ কম্বলকে এখন দিয়ে। ফুৰা-চকা কৰোঁতেই তেওঁ গোটেই নগৰৰ বাতৰি গোটায়। কোন ঠাইত কি আছে, কাৰ ঘৰত নৰিয়া হৈছে, কোন ঠাইত সংক্ৰামক ব্যাধি হৈছে, ক'ত ডাক্তৰ বা শুশ্ৰূষাৰ প্ৰয়োজন ইত্যাদি সংবাদ সংগ্ৰহ কৰাই তেওঁৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য। যিবোৰ ঠাইলৈ আন ভাল মানুহ কেতিয়াও নাযায়, তেনেবোৰ ঠাইলৈ যাবলৈকো তেওঁ অলপো সঙ্কোচ নকৰে। আন কি, মেতৰ-পটিত ৰাতি থাকি ৰোগী শুশ্ৰূষা কৰিবলৈও তেওঁ কুণ্ঠা বোধ নকৰে। কেতিয়াবা কোনো সহায়-সাৰথিহীন ৰোগীক পৰ দি তেওঁ কলেজকে খতি কৰিছিল। বন্ধৰ দিনত তেওঁ আওহতীয়া গাওঁ-ভুঁইবোৰলৈ গৈ তাৰ মানুহবিলাকৰ অন্ধবিশ্বাস আৰু কুসংস্কাৰ আঁতৰাবলৈ যত্ন কৰিছিল; যাতে তেওঁলোকে সজ নীতি, সদাচাৰ আৰু সুশিক্ষা লাভ কৰি সকলো প্ৰকাৰে স্বাৱলম্বী হৈ উঠিব পাৰে তাৰ নিমিত্তে নানা প্ৰকাৰে বুজনি দিছিল। কেতিয়াবা গাৱঁৰ লৰাহঁতক লগত লৈ নিজেই বাট-পদূলি পৰিষ্কাৰ কৰাত লাগি গৈছিল। মাজে মাজে অস্পৃশ্যতা-নিবাৰণ, গাওঁ-সংগঠন, শিক্ষা-প্ৰচাৰ, স্বাস্থ্যনীতি আদি নানান বিষয়ে সৰু সৰু পুথি ছপাই গোটেই দেশতে বিলাই দিছিল। এনেকৈয়ে তেওঁ অসমৰ নানা ঠাইত সমাজ সংস্কাৰ আৰু

সংগঠনৰ কাৰ্য্যত লাহে লাহে আগ বাঢ়ি গৈছিল। তেওঁৰ এই চেষ্টাৰ ফলত গোটেই দেশত এটা আলোড়ন দেখা গৈছিল। কিন্তু অসহযোগ আন্দোলন আৰম্ভ হোৱাৰ পৰা ৰাজনীতিৰ প্ৰবল সোঁতে আন সকলো আন্দোলন উটুৱাই নিলে। তেতিয়াৰে পৰা তেওঁৰ কাৰ্য্য অকল আৰ্ত্তসেৱাতে সীমাবদ্ধ হৈ পৰিল।

এইখিনিতে কোৱা ভাল যে গুৱাহাটীত মাধৱৰ পিতাকৰ এটা ঘৰ আছিল। কলেজত পঢ়োঁতে তেওঁ সেই ঘৰতে আছিল; লগত আছিল মাত্ৰ এটা চাকৰ।

মাধৱে যদিও বি, এল্, পঢ়িছিল, তথাপি ৰোগী পৰিচৰ্য্যা, ধাত্ৰীবিদ্যা আদিৰ শিক্ষাতহে তেওঁ বেচি আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰিছিল। মাজে মাজে তেওঁ ডাক্তৰৰ ঘৰলৈ গৈ সন্দেহজনক কথাৰ মীমাংসা কৰাই লৈছিল।

যথা সময়ত তেওঁ বি, এল, পাচ্ কৰি উকীল হ'ল, কিন্তু তেওঁৰ ওকালতি তিনি মাহতকৈ বেচি নচলিল। ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁ মোকৰ্দ্দমা পাইছিল মাত্ৰ চাৰিটা। প্ৰথমটো আছিল এটা মাৰ-পিটৰ ফৌজদাৰী মোকৰ্দ্দমা। তেওঁক পাঁচ টকা বয়না দি ফৰীয়াদী পক্ষই ধৰিছিল। যিদিনা মোকৰ্দ্দমা উঠিব তাৰ দুদিন আগতে ফৰিয়াদী আহি সুধিলে,—"দেউতা, সাক্ষীকেইটা আপোনাৰ ওচৰলৈ কেতিয়া আনিম?"

মাধৱ। মোৰ ওচৰলৈ আনি কি কৰিবা? যিদিনা মোকৰ্দ্দমাৰ সোধ হ'ব, সেইদিনা কাছাৰীলৈ লৈ যাবা।

ফৰিয়াদী। সিহঁতে কি ক'ব লাগিব, আগেয়ে শিকাই নথলে কেনেকৈ হ'ব ?

মাধৱ। যি জানে তাকে ক'ব, নজনা কথা তো ক'ব নালাগে।

ফৰি। সেইদৰে হ'লে সকলো মিছা হ'ব।

মাধৱ। তেন্তে তুমি মিছা মোকৰ্দ্দমা কৰিছা। এতিয়া মই মিছা কথা শিকাই তাক সচা কৰি দিব লাগে, নহয় ?

ফৰি। গোচৰ বুলিলে মিছা-সঁচা দুয়োটা আছে। অকল সঁচা কথাৰে জিকিব পৰা হ'লে আকৌ উকীল ধৰিবলৈ আহোঁ কেলেই ? আগে-পিচে উকীলে দেখোন নিজে সাক্ষীক মাতি আনি শিকাই লয়।

মাধৱে তাৰ কোনো উত্তৰ নিদি ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। অলপ পিচতে ৰূপ পাঁচ টকা লৈ ওলাই আহি মক্কেলৰ হাতত দি ক'লে—"এইয়া তোমাৰ টকা লোৱা। মই তোমাৰ মোকৰ্দ্দমা চলাব নোৱাৰোঁ।"

মানুহটো ভেবা-চেকা খাই উকীলৰ মুখলৈ চাই থাকিল। তাকে দেখি মাধৱে ক'লে—"লোৱা আৰু এতিয়াই ইয়াৰ পৰা গুচি যোৱা।"

অগত্যা মানুহটোৱে টকা কেইটা লৈ বিদায় ল'লে।

ইয়াৰ পিচত পালে দুটা দেৱানী মোকৰ্দ্দমা। তাত সাক্ষী-বাদীৰ-লেঠা বিশেষ নাছিল। কৰ্জ্জা খত্ দি টকা ধাৰ কৰি যথা-সময়ত পৰিশোধ নকৰাৰ বাবে মহাজনে আদালতৰ আশ্ৰয়

ল'ব লগাত পৰিছিল। প্ৰথমটো মোকৰ্দ্দমাৰ দিন পৰাৰ আগতে দেনাদাৰৰ সকলো অৱস্থা অনুসন্ধান কৰি মাধৱে বুজিলে, কোনো কু-মতলবত সি ধন নিদিয়াকৈ থকা নাই ; অভাৱেইহে তাৰ স্বভাৱ নষ্ট কৰিছে। তেওঁ তেতিয়া দেনাদাৰক মতাই আনি মাহে মাহে অলপ অলপকৈ পৰিশোধ কৰাৰ বন্দৱস্তত পাওনাদাৰৰ লগত মিট্-মাট্ কৰাই দিলে।

দ্বিতীয়টো দেৱানী মোকৰ্দ্দমাৰ যি দেনাদাৰ, তাৰ থকা ঘৰৰ ভেটিটোৰ বাহিৰে আন একো নাছিল। তাৰ ঘৈণীয়েক আৰু লৰা-ছোৱালীৰ নৰিয়াৰ সময়ত সেই টকা ধাৰ কৰা হৈছিল। অকল সেয়ে নহয়, সেই টকাই নোজোৰাত তাৰ ঘৰৰ ভেটিটোৰ বাহিৰে স্থাৱৰ-অস্থাৱৰ সম্পত্তি যি আছিল তাকো বেচি চিকিৎসা চলালে। ইমানতো তাৰ ভাগ্য প্ৰসন্ন নহ'ল। এটা এটাকৈ তাৰ ঘৈণীয়েক, দুটা ল'ৰা আৰু এজনী ছোৱালী মৃত্যুৰ মুখত পৰিল। এতিয়া আছে মাত্ৰ তাৰ ঘৰৰ ভেটিটো আৰু সৰু লৰা এটা। সকলো কথা জানি মাধৱে তেওঁৰ মক্কেলক ক'লে—"চোৱাঁ। এই মানুহটোৰ ওপৰত মোকৰ্দ্দমা চলোৱাটো বৰ নিষ্ঠুৰ কাম হব। ইফালে তোমাৰ টকাকেইটা এনেয়ে যোৱাও সন্তোষৰ কাম নহয়। সেই কাৰণে তুমি তাৰ সুতখিনি এৰি দিয়াঁ, মূলখিনি ময়ে দিওঁ। সি যদি কেতিয়াবা মোক দিব পাৰে দিব, নোৱাৰে নাই।"

মক্কেল তাতে সম্মত হ'ল। নহ'বলৈ ঘৰৰ ভেটিটোত ৰে সেইখিনি টকাও ওলাব, তাৰ আশা কম আছিল। মাধৱে

তেতিয়াই ভিতৰৰ পৰা আঠৈকুৰি ৰূপ আনি মোক্কেলৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে। সিও টকাকেইটা লৈ উকীলৰ অদ্ভুত আচৰণত আচৰিত হৈ গুচি গ'ল।

ইয়াৰ পিচৰটো এটা ডাঙৰ ধৰণৰ ফৌজদাৰী। ইয়াৰ সম্পৰ্কতো প্ৰথম মোকৰ্দ্দমাৰেই পুনৰাভিনয় হ'ল। মাধৱে এইবাৰেই ওকালতি নকৰোঁ বুলি শপত খালে। বোধ কৰোঁ তেওঁ ভালেই কৰিলে। মিছা কবলৈ যাৰ সাহ নাই, অন্যায় দেখি নিৰ্ব্বিকাৰ চিত্তে চাই থাকিবলৈ যাৰ মনোবল নাই, তেনে মানুহ অন্ততঃ আমাৰ দেশত ওকালতি ব্যৱসায়ৰ নিমিত্তে উপযুক্ত নহয়।

পিতাকৰ উইলমতে মাধৱে নগদ টকা চাৰি হেজাৰ, গুৱাহাটী নগৰৰ ঘৰ-বাৰী আৰু গাওঁৰ ৰুপিত মাটি কিছুমান পাইছিল। এতিয়া সেই টকাৰ আধাৰে চাউল-দাইল, লোণ-তেল আদিৰ এখন দোকান পাতিলে। কাৰ্য্যকাৰকৰ ভিতৰত হ'ল মথুৰানাথ নামে এজন মেনেজাৰ আৰু দুজন বিক্ৰীদাৰ। সকলোবোৰ বস্তুৰ দাম লিখা এখন ফলি তেওঁৰ দোকানৰ আগত আঁৰি থোৱা হ'ল। বজাৰ-দৰৰ কম-বেচ হ'লে ফলিতো সাল-সলনি কৰা হয়। খুচুৰা বিক্ৰীৰ মাল গ্ৰাহকে ইচ্ছা কৰিলে নিজে জুখি চাবলৈ বাহিৰতো ডগা-পাল্লা ৰখা হ'ল। অলপ দিনৰ মূৰতে তেওঁৰ দোকান জনাজাত হৈ পৰিল আৰু বিক্ৰীও দিনে দিনে বাঢ়ি আহিবলৈ ধৰিলে। তেওঁ য'ত যি বস্তু সুবিধাজনক দৰত পায় তাৰ সম্ভেদ লৈ দুই এটাকৈ

বস্তুৰ চালান আনিবলৈ ধৰিলে আৰু সৰু দোকানবোৰক মাল যোগাবলৈ ধৰিলে। ব্যৱসায়ত সাধুতা থাকিলে তাত উন্নতি নোহোৱাকৈ নাথাকে। মাধৱৰ ব্যৱসায়ো দিনে দিনে ডাঙৰ হবলৈ ধৰিলে, কৰ্ম্মচাৰীৰ সংখ্যাও বঢ়াব লগাত পৰিল। তেওঁ যিমান পাৰে কম লাভত বস্তু বেচে, তথাপিও এতিয়া কৰ্ম্ম-চাৰীৰ দৰমহা আৰু ঘৰৰ ভাড়া দিও তেওঁৰ মাহে ডেৰ শ দুশ টকা লাভ থাকে।

মাধৱ কেতিয়াবা কেতিয়াবাহে দোকানলৈ যায় আৰু হিচাব-কিতাপ পৰীক্ষা কৰে। মথুৰাৰ ওপৰত তেওঁৰ পূৰা বিশ্বাস আছিল।

এতিয়া মাধৱৰ কামৰ ভিতৰত নগৰৰ সকলো খবৰ ৰখা, দুখীয়া-ৰুগীয়া, পতিতা আদিক অৱস্থা অনুযায়ী সাহায্য কৰা, অস্পৃশ্যসকলৰ স্বভাৱ পৰিবৰ্ত্তনৰ নিমিত্তে যথাসম্ভৱ কামত তৎপৰ হোৱা। এইবোৰ কাম কৰি আজৰি পোৱা সময়ত তেওঁ কেতিয়াবা কিতাপ পঢ়ে, কেতিয়াবা ছবি আঁকে, কেতিয়াবা প্ৰৱন্ধ নাইবা চিঠি লিখে আৰু কেতিয়াবা এইবোৰ বিষয়কে লৈ বন্ধু-বান্ধৱৰ লগত আলোচনা কৰে। কেতিয়াবা আকৌ কোৰ মাৰি বাৰীত শাক-পাচলিৰ খেতি কৰে।

আগ ডোখৰত যাদৱে নানা উপদেশ দি মাধৱলৈ ঘনাই চিঠি লিখিছিল, কিন্তু মাধৱৰ গঢ়-গতি দেখি আজিকালি চিঠি-পত্ৰ প্ৰায় নিলিখাই হ'ল। দেউতাক স্বৰ্গী হোৱাৰ পিচৰ পৰাই মাকো যাদৱৰ লগতে থাকে।

মালৱিকাৰ ঘৰ মাধৱৰ ঘৰৰে প্ৰায় লগালগি। মালৱিকাৰ পিতাকৰ নাম মহেশ্বৰ বৰুৱা। তেওঁৰ দুটা লৰা—দেৱেশ্বৰ আৰু যোগেশ্বৰ। আই, এ, পাচ কৰি দেৱেশ্বৰ এতিয়া জীৱন-বীমা কোম্পানীৰ এজেণ্ট হৈছে; সেইকাৰণে তেওঁ বেচি ভাগ দিন প্ৰৱাসতে থাকে। যোগেশ্বৰে এতিয়া বি, এ, পঢ়ে। মালৱিকাই এবছৰৰ আগতে মেট্ৰিকুলেশ্যন্ পাচ কৰি এনেয়ে ঘৰতে আছে, কোনো চাকৰি-বাকৰি কৰা নাই। আন ঠাইত চাকৰিৰ আশা আছিল যদিও, পিতাকে ঘৰৰ পৰা আঁতৰি যাবলৈ নিদিয়াত যাব পৰা নাই।

মাধৱে মেট্ৰিকুলেশ্যন্ পাচ কৰি যেতিয়া গুৱাহাটীৰ কলেজত নাম লগায়, তেতিয়াৰ পৰাই এই ঘৰতে আছে। মালৱিকাৰ ককায়েক দেৱেশ্বৰ কলেজত তেওঁৰ সহপাঠী আছিল। এনেয়ে লগালগি ঘৰ, তাতে আকৌ দুয়ো একে বিষয়কে পঢ়িছিল। সেইকাৰণে মাধৱ আৰু দেৱেশ্বৰৰ দুয়োখন ঘৰেই নিজা হৈ পৰিছিল। দেৱেশ্বৰহঁতৰ ঘৰত মাধৱলৈ দুৱাৰ সদায় মুকলি। আন নালাগে সোধ-পোছ নোহোৱাকৈ ৰান্ধনীঘৰত সোমাই ভাত-জলপান খুজি খোৱাতো কোনেও অস্বাভাৱিকতা অনুভৱ নকৰে। মহেশ্বৰ আৰু তেওঁৰ গৃহিণীয়েও মাধৱক নিজৰেই এটা ল'ৰা যেন ভাবে।

মাধৱ যেতিয়া কলেজত ভৰ্ত্তি হয়, মালৱিকাই তেতিয়া ইংৰাজী স্কুলৰ চতুৰ্থ মানত পঢ়িছিল। মাধৱে কেতিয়াবা

তেওঁক লিখা-পঢ়া শিকায়, কেতিয়াবা ছবি আঁকিবলৈ শিকায়, কেতিয়াবা ফুৰিবলৈ লগত লৈ যায়।

মাধৱৰ কাম-কাজ, চলন-ফুৰণ দেবেশ্বৰহঁতৰ লগত নিমিলিছিল। সেই কাৰণে তেওঁলোকে মাধৱক পিন্ধা-উৰা, খোৱা-লোৱা আদিলৈ বিশেষ চকু দিবৰ নিমিত্তে মাজে মাজে উপদেশ দিছিল ; ঘাইকৈ কোনো সম্বন্ধ নথকা মানুহৰ ঘৰত ৰোগী-শুশ্ৰূষা কৰা, মানুহৰ অভাৱ হ'লে অস্পৃশ্য মানুহৰ মৃত-দেহ নিজে কান্ধত লৈ সৎকাৰ কৰিবলৈ নিয়া আদি কাৰ্য্য দেৱেশ্বৰহঁতে ভাল নাপাইছিল আৰু সেইবোৰ এৰি পেলাবলৈ দঢ়াই দঢ়াই কৈছিল। মাধৱে কিন্তু তেওঁলোকৰ অনুৰোধ ৰখা নাছিল।

মালবিকাৰ মত কিন্তু ককায়েকহঁতৰ লগত নিমিলিছিল। তেওঁ মাধৱৰ এইবোৰ কাৰ্য্য দেখি এফালে যেনেকৈ আচৰিত মানিছিল, আনফালে তেনেকৈ মুগ্ধও হৈছিল।

এদিন ফুৰিবলৈ যাওঁতে মালবিকাই মাধৱক সুধিলে,—"দাদা, আপুনি সিদিনা সেই কুলিটোৰ শটো নি সৎকাৰ কৰিলেগৈ কিয় ? ওচৰত কত মানুহ আছিল, আন কি, তাৰ সম্পৰ্কীয় মানুহো আছিল ; তেও দেখোন তাৰ পুতেকৰ বাহিৰে আন কোনেও চুছুলে। আপোনাৰ লগত তাৰ কোনো সম্বন্ধ নাই, তথাপি আপুনি নিলে কিয় ?

মাধৱ। মোৰ লগত সম্বন্ধ নাই বুলি কোনে ক'লে তোমাক ? চোৱা, সৃষ্টি-স্থিতি-প্ৰলয়ৰ মূল কাৰণ পৰমেশ্বৰ একেজন। তেৱেঁই বহুধা বিভক্ত হৈ মানুহ-গৰু, কীট-পতঙ্গ,

তৰু-তৃণ, লতা-গুল্ম আদি ৰূপেৰে প্ৰকাশ পাইছে। সেই দেখি প্ৰত্যেকেই সেই বিৰাট দেহৰ একোটা অংশ। তোমাৰ দেহৰ ভিতৰতে চকুৱে যদি কাণক পৰ ভাবে, হাতে যদি ভৰিক ঘিণ কৰে, তেন্তে দেহৰ অস্তিত্বই নাথাকে, কেনেবাকৈ থাকিলেও সি জীৰ্ণ-শীৰ্ণ হ'ব। সমাজ ৰূপ শৰীৰটোৰো এটা অংশ আন এটাৰ ঘৃণনীয় হ'লে, গোটেই সমাজৰে অৱনতি ঘটে। সেই কাৰণে একে শৰীৰৰ অঙ্গ-স্বৰূপ সকলো প্ৰাণীতে এটা সহজে মনিব নোৱৰা অথচ কটকটীয়া বান্ধ আছে।

কেতিয়াবা মালৱিকাই সোধে—"আপুনি খোৱা-লোৱা, পিন্ধা-উৰাত ইমান কিৰ্পিণালি কৰে কিয়? স্বাস্থ্যৰক্ষাৰ নিমিত্তেও ভাল সাজ-পাৰ, ভাল আহাৰ জানো প্ৰয়োজনীয় নহয়?"

মাধৱে উত্তৰ দিয়ে,—"ই তোমাৰ ভুল ধাৰণা। মই তুমি কোৱা এটাতো কিৰ্পিণালি কৰা নাই। যিমানখিনিৰ প্ৰয়োজন তাতকৈ কম কৰাকহে কিৰ্পিণালি বোলে। কিন্তু মই কেতিয়াও তেনে নকৰোঁ। তুমি ভাবিছা যি দামী দামী সাজ-পাৰ নলয়, অথবা নানাবিধ ব্যয়বহুল আহাৰৰ ব্যৱস্থা নকৰে, তেৱেঁই কৃপণ। আচলতে কিন্তু তেনে নহয়। জাৰ গুচাবলৈ বা স্বাস্থ্য-ৰক্ষা কৰিবলৈ যেনে কাপোৰ আৰু সাজপাৰৰ প্ৰয়োজন তেনে কাপোৰ বা সাজ-পাৰ লোৱাত মই কেতিয়াও আপত্তি নকৰোঁ, শৰীৰ আৰু তাৰ শক্তি-ৰক্ষাৰ উপযোগী আহাৰৰ ব্যৱস্থাও মোৰ আছে। কোনোৱে আধলি বা টকা এটা

ভাঙি জলপান এবিধ খাই যি খিনি উপকাৰ পায়, মই যদি এক অনা খৰচ কৰিয়েই সিনমানখিনি বা তাতোকৈ বেছি উপকাৰ পাব পাৰোঁ, সি মোৰ কিৰ্পিণালি নহৈ মিতব্যয়িতা হে হ'ব। তেতিয়া মই বাকী কেই অনাৰে খাবলৈ নোপোৱা কেইবাজনকো মোৰ দৰে একোটা জলপান খুৱাব পাৰোঁ। তদুপৰি খোৱা-লোৱা, কাপোৰ-কানি লোৱাটো মানুহৰ অভ্যাসৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। দুখীয়াই একেখন কাপোৰেৰেই জাৰ-জহ্ কটায়, ধনীয়ে নানা প্ৰকাৰ কাপোৰ-কানি লৈও অভিযোগ কৰে। কিন্তু ইচ্ছা কৰিলে ধনীও যে সাধাৰণ কাপোৰ-কানিৰে চলিব নোৱাৰিব এনে নহয়। মই এনেকৈ কাপোৰ-কানি পিন্ধি কেতিয়াও আহুকাল বোধ কৰা নাই। তোমাক বোধকৰোঁ নক'লেও হ'ব, এশ-ডেৰশ টকাৰ সাজ-পাৰ পিন্ধা কোনো মানুহতকৈ মোৰ স্বাস্থ্য বেয়া নহয়, অথচ ছয়-সাত টকাতকৈ অধিক মূল্যৰ সাজ-পাৰ মোৰ নাই।

মাধৱৰ কথা যে সকলোখিনি মালৰিকাই বুজে এনে নহয়, যিখিনি বুজে তাতেই মাধৱৰ উদ্দেশ্যে তেওঁৰ শিৰ নত হয়। মাধৱক তেওঁ ভাল পায়, কেতিয়াবা জীয়েকে বাপেকক ভাল পোৱা দি, কেতিয়াবা ভনীয়েকে ককায়েকক ভাল পোৱাৰ দৰে, আৰো কেতিয়াবা এজন অন্তৰঙ্গ বন্ধুৰ দৰে।

প্ৰায় দিনৌ মালৰিকা আৰু মাধৱৰ সাক্ষাৎ হয়। মাধৱলৈ অপেক্ষা কৰাটো মালৰিকাৰ দৈনিক কাৰ্য্যৰ ভিতৰৰে এটা।

আজিকালি মালৰিকাও ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ ঘৰত জ্বৰ-নৰিয়া হ'লে প্ৰায়ে ভু-ভা লয়, পথ্যাদি প্ৰস্তুত কৰি দিয়ে, লৰা-ছোৱালী বা তিৰোতাৰ টান নৰিয়া হ'লে ৰাতি থাকিও পৰ দিয়ে। মুঠতে মাধৱৰ আহিঁ পূৰাকৈ ল'ব নোৱাৰিলেও মালৰিকাক তেনে আৰ্হিত চলিবলৈ চেষ্টা কৰা দেখা যায়।

চতুৰ্থ অধ্যায়।

—পতিতা —

সেই দিনা ৰাতি প্ৰতিমাৰ ওচৰৰ পৰা আহি মাধৱ মালৱিকাহঁতৰ ঘৰলৈ গ'ল। মালৱিকাই তেতিয়া মাধৱে দিয়া এলবামখনকে লৈ ছবি চাই আছিল। মাধৱ গৈ ওচৰতে বহিল। মালৱিকাই সুধিলে—"কলৈ গৈছিল ?"

মাধৱ।—চুৰ কৰিবলৈ।

মালৱিকা।—যাওক, কি ধেমালিখন কৰে !

মাধৱ।—তুমি দেখোন জানাই, মই মিছা কথা ক'ব নাজানো। সঁচাকৈয়ে চুৰ কৰিবলৈ গৈছিলোঁ।

মাল।—কি চুৰ কৰিলে ?

মাধৱে তেওঁৰ চুৰ কৰাৰ কাহিনী বিবৰি ক'লে। মালৱিকাই কোনো মন্তব্য প্ৰকাশ নকৰি থৰ লাগি শুনি থাকিল।

মাধৱে ক'লে—"কি হে ! থৰ লাগিলা দেখোন ! তুমি হবলা মোক চোৰ বুলি আজিহে জানিলা ! নহয়, মই ল'ৰা কালতে এবাৰ আগেয়েও চুৰ কৰিছিলোঁ। কিয় শুনিবা ? পিতাৰ পৰা এটা মানুহে ৰূপ আঢৈ কৰি ধাৰ কৰিছিল. সুতেমূলে হ'লগৈ এশৰ ওপৰ। তাৰ বেয়া হৈ পৰিছিল যে সিমানখিনি

উপায় নাছিল। ইপিনে দেউতাই এনেয়ে আদায় হোৱাৰ আশা নেদেখি, আদালতৰ আশ্ৰয় ল'লে আৰু টকা ডিক্ৰী পাই তাৰ ঘৰ-মাটি ক্ৰোক কৰিলে। মানুহটোৱে আহি পিতাৰ ওচৰত পাৰেমানে কান্দিলে। পিতাই ক'লে—"ডিক্ৰী পোৱা ছকুৰি টকাৰ ভিতৰত তই যদি মূল পঞ্চাশ টকা আৰু খৰচৰ বাবদ দহ টকা, মুঠ তিনি কুৰি টকা এসপ্তাহৰ ভিতৰত দিব পাৰ তেন্তে বাকীখিনি এৰি পেলাম। কিন্তু মোক নগদ টকা লাগে, খত-পত্ৰ নালাগে।" কিন্তু সি নগদ টকা দিব ক'ৰপৰা? আগেয়েই সি ক'তো ধাৰ নাপালে, এতিয়া আকৌ ভেটি-মাটি যাবলৈ ধৰা অৱস্থাত তাক কোনে টাকা দিব! মানুহটোৰ দুৰৱস্থা দেখি মোৰ বেজাৰ লাগিল। মই তেতিয়া আইৰ হাতনি-পেৰাৰ পৰা ৰূপ তিনি কুৰি চুৰ কৰি নি মানুহটোক গোপনে দি আহিলোঁ। সি তাৰে দেউতাৰ লেঠা মাৰি দি সম্পত্তি ৰক্ষা কৰিলে।

মাল।—ঘৰত সেই টকাৰ বিচাৰ নললে জানো?

মাধৱ।—লৈছিল। আয়ে সেই টকা কম পাই বাকচৰ টকা উৰাই-ঘূৰাই লেখা দেখিয়েই মই বুজিলোঁ এখন গোল-মাল নোহোৱাকৈ নাথাকে। মই সেই কাৰণে আইৰ কাষ চাপি সুধিলোঁ।—"কি হ'ল আই?"

আয়ে ক'লে—"টকা তিনিকুৰি দেখোন কম ওলাইছে। গাটেইখিনি নিলেহেঁতেন; তিনি কুৰি নি কিয়?"

মই তেতিয়া আইৰ আগত সকলো কথা ভাঙি-ছিঙি ক'লোঁ। আয়ে যদিও মোক খং কৰি সতৰ্ক কৰি দিলে, দেউতাৰ আগত একো নুলিয়ালে। মই ৰক্ষা পৰিলোঁ। মানুহটোৱেও ছুবছৰমানত অলপ অলপকৈ টকাকেইটা পৰিশোধ কৰিলে। আমাৰ ঘৰৰ প্ৰতি আজিলৈকে তাৰ এটা আপোন ভাব আছে; আন কি, যি কোনো খেতিৰ বস্তু প্ৰথমেই আমাৰ ঘৰত অলপ নিদিয়াকৈ সি নিজে নাখায়।

মালবিকা মৌন হ'ল। এই অদ্ভুত মানুহটোক তেওঁ ভালকৈ বুজিব নোৱাৰিলে; অথচ তেওঁৰ গাত এনে কিবা এটা আছে যাৰ বাবে মালবিকাই তেওঁক শ্ৰদ্ধা নকৰি নোৱাৰে।

মাধৱে সুধিলে—"কি হে! কথা নোকোৱা যে! কি ভাবিছা?"

মাল।—কি ভাবিছোঁ ক'লে কি জানি আপোনাৰ খঙেই উঠে।

মাধৱ।—নুঠে, কোৱা।

মাল।—আপুনি প্ৰতিমাৰ স্বভাৱ চৰিত্ৰৰ কথা সকলো শুনিছে—এই নগৰত নুশুনা মানুহ কোনো নাই। তেওঁৰ নিমিত্তে আপুনি ইমান যত্ন আৰু কষ্ট স্বীকাৰ কৰা, আন কি, চুৰ কৰা কথা শুনিলে মানুহে আপোনাৰ বিষয়ে কিবাকিবি নভবাকৈ থাকিব নে?

মাধৱ।—মানুহে যি হকে ভাবক, তাক ভাবিবলৈ মোৰ অৱসৰ নাই। মই যিটো কৰ্ত্তব্য বুলি বুজোঁ তাক কৰিমেই।

মাল।—কিন্তু মানুহে মিছা সন্দেহ কৰি জানো আপোনাৰ ওপৰত আস্থা হেৰুৱাব নোৱাৰে? আৰু যদি ভুলকৈয়ে হওক বা শুদ্ধকৈয়ে হওক, আপোনাৰ ওপৰত মানুহৰ অবিশ্বাস জন্মে, তেতিয়া জানো আপোনাৰ কৰ্ত্তব্যত ব্যাঘাত নজন্মাকৈ থাকিব? সেই কাৰণে সমাজৰ মতামতলৈকো কাণ দিয়া উচিত বুলি মই ভাবোঁ।

মাধৱ।—সমাজ সমাজ নকৰিবা। সমাজ ক'ত আছে? দুৰ্ব্বলক উৎপীড়ন কৰিবলৈ, নাৰীক পদদলিত কৰিবলৈ, দেৱতাক নৰকৰ গাতত হেঁচি সুমুৱাবলৈ সমাজ আছে; কিন্তু বিপন্নক পৰিত্ৰাণ কৰিবলৈ, নাৰীৰ মৰ্য্যাদা ৰক্ষা কৰিবলৈ, পাতকীক নৰক-কুণ্ডৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰিবলৈ কোনো সমাজ নাই। এনে আপোনপেটীয়া সমাজৰ শাসন মানি চলিবলৈ মই কেতিয়াও প্ৰস্তুত নহওঁ। আন নালাগে, প্ৰতিমাহঁতৰ কথাকে ধৰা যাওক।—প্ৰতিমাৰ মাক আছিল বামুণৰ ছোৱালী। সমাজৰ শাসনত পৰি বাপেকে দিলে দহ বছৰতে বিয়া আৰু তেওঁ বিধৱা হ'ল এঘাৰ বছৰত। তেওঁ বিয়াৰ অৰ্থও নুবুজিলে, স্বামী কি বস্তু তাৰো ধাৰণা কৰিব নোৱাৰিলে। সমাজৰ ব্যৱস্থা হ'ল তেওঁ চিৰজীৱন ব্ৰহ্মচাৰিণী হৈ থাকিব লাগিব। কিন্তু কোন্‌চোন তেনে জীৱন অতিবাহিত কৰিবলৈ মুখেৰে ব্যৱস্থা দিয়াৰ বাহিৰে সমাজে

আন কি কৰিলে! সকলো ভোগ-বিলাস আৰু প্ৰলোভনৰ মাজত এৰি দি সমাজে ক'লে—"খবৰ্দ্দাৰ! এইবোৰলৈ চকু নিদিবা।" সমাজে ভাবি নাচালে বিধৱাৰো সধৱাৰ দৰেই তেজ-মঙহ আছে, অঙ্গ-প্ৰত্যঙ্গ আছে, কামনা-বাসনা আছে। হয় তেওঁক এনে এটা কৰ্ম্ম-পন্থা আৰু পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ মাজত ৰাখিব লাগিছিল, যাতে স্বাভাৱিক প্ৰবৃত্তিবিলাক বিকাশ পাবলৈ সুৰুঙা নাপায়, নহলে পুনৰ্বিবাহৰ ব্যৱস্থা দিব লাগিছিল। কিন্তু সমাজে তাৰ এটাও নকৰিলে। এনে অৱস্থাত যদি এই বাল-বিধৱাৰ ভোগাকাঙ্ক্ষা বিলাসী যুৱকৰ প্ৰলোভনৰ ইন্ধনত জ্বলি উঠিল, তাৰ বাবে সমাজেই ঘাইকৈ জগৰীয়া নহয় নে? তাৰ পিচত সেই সমাজৰে কোনোবা বৰমূৰীয়াৰ ঘৰৰ কোনোবা লম্পটৰ জালত পৰি তেওঁ হ'ল অন্তঃসত্বা। সমাজে কৰিলে কি? একে দোষতে দোষী পুৰুষজন সমাজত মান ভাগ খাই থাকিল আৰু বিধৱা হ'ল বহিষ্কৃতা। এদিন হয়তো তেওঁৰ ভৰি পিছলিছিল, কিন্তু সমাজৰ এই ব্যৱস্থাই তেওঁক তুলি ধৰা দূৰৰ কথা, একেবাৰেই নৰককুণ্ডলৈ নমাই দিলে। এতিয়া কোৱাঁ, দোষ কাৰ—প্ৰতিমাৰ মাকৰ নে সমাজৰ?

সমাজৰ দোষত তেওঁ আজি পতিতা, সমাজ আৰু ঘৰৰ পৰা বিতাড়িতা। তেওঁৰ উপায় নোহোৱা হ'ল। কেচুৱা ছোৱালীটি লৈ তেওঁ ঠাই ল'লেহি নগৰৰ এচুকৰ সেই পঁজাটিত। জন্মদাতাই কেতিয়াও তাইৰ খবৰ নললে। তেওঁ

কি কৰিব! আধি-কটন, কাটি, শাক-পাচলিৰ পোহাৰ দি ছোৱালীজনী ডাঙৰ কৰিলে, স্কুলত পঢ়াই মাইনৰ পাচ কৰালে। হ'ব পাৰে এই আশ্ৰয়হীন অৱস্থাত তেওঁ বহুতৰ লগত অবৈধ প্ৰণয়ত লিপ্ত আছিল; কিন্তু সমাজে জানো তেওঁৰ জীৱিকাৰ নিমিত্তে তাৰ বাহিৰে আন কিবা বাট ৰাখিছিল? আন ফালে স্বামী বুলি মনত ৰাখিবলগীয়া কাৰো অস্তিত্ব অনুভৱ কৰিবৰো তেওঁ সুবিধা পোৱা নাছিল।

মাল।—মাকৰ বাৰু সেয়ে। প্ৰতিমাৰ স্বভাৱ-চৰিত্ৰৰ কথাওতো সকলোৱে জনাজাত।

মাধৱ।—প্ৰতিমাৰ ৰূপ আছে, যৌৱন আছে, সেই ৰূপ-যৌৱনত মুগ্ধ যুৱক আছে; কিন্তু বিয়া কৰাওঁতা কোনো নাই, পথ প্ৰদৰ্শক নাই, অভিভাৱক নাই। এনে স্থলত যদি তেওঁৰ পতন ঘটিছে, তাত আচৰিত হ'বলগীয়া একো নাই।

মাল।—সেই কাৰণেই কৈছোঁ, আপুনি যি ভাবে ঘনিষ্ঠতা কৰিছে সি ভাল হোৱা নাই।

মাধৱ।—তুমি তেন্তে মোৰ ওপৰত সন্দেহ কৰিছা।

মাল।—কেতিয়াও নাই কৰা, কাৰণ মই আপোনাক চিনি পাওঁ। কিন্তু আন মানুহে আপোনাৰ বিষয়ে অশ্ৰাব্য আলোচনা কৰা কাণত পৰিছে।

মাধৱ।—কৰিবলৈ দিয়া। যাৰ কোনো কাম নাই, সি এনেবিধৰ আলোচনাৰ বাহিৰে সময় কটাবলৈ আৰু কি পাব।

সি যি নহওক, সিহঁতক যে সময় কটাবলৈ সুযোগ এটা দিব পাৰিছোঁ, সেয়ে মোৰ পক্ষে যথেষ্ট।

কথা পাতি থাকোঁতেই ঘড়িত টং টং কৈ এঘাৰ বাজিল। কথাৰ কোবত কিমান সময় হ'ল তেওঁলোকৰ তাৰ গমেই নাছিল। এতিয়া মাধৱ ঘৰলৈ আহিবলৈ উঠিল, মালবিকাও শুবলৈ গ'ল।

পঞ্চম অধ্যায়।

—অভিভাৱক—

প্ৰতিমাৰ নৰিয়া ভাল হোৱা দুসপ্তাহমান হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰতে সুপথ্যৰ ব্যৱস্থাৰ গুণত গালৈ আগৰ বৰণ, আগৰ তেজ ঘূৰি আহিছে। নৰিয়াৰ সময়ত তেওঁৰ পদূলিৰ আগেদি অহা-যোৱা কৰা মানুহৰ সংখ্যা কমি গৈছিল, এতিয়া আকৌ বাঢ়িবলৈ ধৰিছে। এতিয়াও মাধৱে মাজে-সময়ে ভু-ভা লৈয়েই থাকে।

এদিন সন্ধ্যা সময়ত মাধৱ প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ গৈছিল। তেতিয়া প্ৰতিমাৰ মাক ঘৰত নাছিল। মাধৱে থিয়ৈ থিয়ৈ তেওঁৰ শাৰীৰিক কুশল-বাতৰি লৈ তেওঁৰ কিবা অভাব আছেনে নাই সুধিলে আৰু উত্তৰ সন্তোষজনক হোৱাত আহিবলৈ ওলাল। প্ৰতিমাই বাধা দি ক'লে—"এখন্তেক বহক।"

মাধৱে বহি প্ৰতিমাক সুধিলে,—"তোমাৰ কিবা প্ৰয়োজন আছে নেকি ?"

"আছে" বুলি প্ৰতিমা ওচৰ চাপি বহিলহি। তাৰ পিচত ক'লে,—"আপুনি মোক মৰিব'লৈ এৰি নিদিলে কিয় ?"

মাধৱে তেওঁৰ প্ৰশ্নৰ কোনো কাৰণ বিচাৰি নাপাই থৰ লাগি ৰ'ল। তাৰ পিচত ক'লে,—"মই তোমাৰ প্ৰশ্ন বুজি

পোৱা নাই। জীৱন-মৰণ ঈশ্বৰৰ হাতত। মই মানুহ-হিচাবে মোৰ কৰ্ত্তব্য মাথোন কৰিছোঁ।"

প্ৰতিমা।—তাকেই বা কৰিলে কিয়? মোৰ আই পতিতা, মই তেওঁৰ কন্যা যেতিয়া পতিতা নহ'লেও পতিতা। মোৰ মৃত্যুৱেই ভাল আছিল।......

মাধৱ।—তোমাৰ শিক্ষা আছে, শক্তি আছে, কামত লগাব পাৰিলে কিমান জনহিতকৰ কাম কৰিব পাৰিবা। মৃত্যু কামনা কৰা কিয়?

প্ৰতিমা।—কিয় কৰোঁ শুনক। মোৰ বয়স এতিয়া ওঠৰ। মোৰ ৰূপ আছে, যৌৱন আছে, এই বয়সৰ সকলো প্ৰবৃত্তি সজাগ হৈ আছে। কিন্তু মোৰ অভিভাৱক নাই। আই প্ৰায়ে ঘৰত নাথাকে। এই অৱস্থাৰ সুযোগ লৈ কত ডেকাই —ডেকাইহে নালাগে আদহীয়ায়ো মোৰ ওচৰ চাপিবৰ চেষ্টা কৰে, তাৰ লেখ-জোখ নাই। যিবিলাকে দিনত মোৰ ঘৰত ভৰি দিলেও অপৱিত্ৰ হয় বুলি ভাবে, তেনেবোৰেই ৰাতিৰ আন্ধাৰত মোৰ ওচৰত প্ৰেমভিক্ষা কৰিবলৈ আহে। কিন্তু কোনেও হ'লে বিয়াৰ নাম নলয়। ইহঁতৰ হাতৰ পৰা মই কেনেকৈ ৰক্ষা পাম, কেনেকৈ শান্তি লাভ কৰিম! এফালে ইহঁতৰ ভয়ত দিন-ৰাতি কঁপি থাকিব লাগে, আনফালে বাহিৰত মোৰ দুৰ্ণাম, কলঙ্কৰ প্ৰচাৰ শুনি নিজৰ জীৱনকে ধিক্কাৰ দিব লাগে। এদিন নহয়, দুদিন নহ
এই ভয়, এই অপমান লৈ জীয়াই থাকি মই শাৰি

নে ? মৃত্যুৰ বাহিৰে কিহে মোক শান্তি দিব ! আপুনি দেৱতা, আপোনাক মই ভাঙি কওঁ—মৃত্যুৰ বাহিৰে এতিয়া মোৰ কাম্যবস্তু একো নাই। আপুনি ভুল কৰিলে, প্ৰাণ-ৰক্ষা কৰি ভীষণ অপকাৰ কৰিলে।

মাধৱে নীৰৱে শুনি যাবলৈ ধৰিলে। প্ৰতিমাৰ কথাৰ তেওঁ কোনো সমিধান বিচাৰি নাপালে।

প্ৰতিমাই কৈ যাবলৈ ধৰিলে,—"স্বাভাৱিক মৃত্যু বৰ সুখৰ, বৰ আনন্দৰ হ'লহেঁতেন। কিন্তু সি হৈ নুঠিল। এতিয়া অস্বাভাৱিক মৃত্যুক আহ্বান কৰাৰ বাহিৰে মোৰ আন উপায় একো নাই।"

মাধৱ।—তুমি বাৰে বাৰে মৃত্যু কামনা কৰিছা কিয় ? মৃত্যুক বিচাৰিব নালাগে, যেতিয়া তাৰ সময় হ'ব, তেতিয়া তুমি হাজাৰ সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰিলেও বাধা দিব নোৱাৰা, সি আহিবই। সেইবোৰ এৰি পেলোৱাঁ। এতিয়া মৰণৰ কথা নাভাবি কেনেকৈ জীৱনৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি তাকে ভাবাঁ।

প্ৰতিমা।—মই আগেয়ে কৈছোঁ এজন অভিভাৱক নহ'লে মই আত্মৰক্ষা কৰিব নোৱাৰোঁ। বৰ্ত্তমানৰ দৰেই থাকিব লাগিলে জীৱন-নিৰ্ব্বাহৰ উপায় নিবিচাৰি, জীৱন বিনাশৰ উপায় বিচাৰিবলৈ মই বাধ্য।

বহুত বেলি মৌনভাবে চিন্তা কৰাৰ পিচত মাধৱে ক'লে,—"মই হ'ম তোমাৰ অভিভাৱক, যদি তুমি মই দেখুৱাই দিয়া -বলৈ গাত লোৱা।"

প্ৰতিমা।—হ'ব ? জীৱনে-মৰণে, সম্পদে-বিপদে মোক নেৰে ?

মাধৱ।—"নেৰোঁ" যদি তুমি মোৰ কথামতে চলা।

"আপুনিয়েই মোৰ ঈশ্বৰ"—এই বুলি প্ৰতিমাই মাধৱক সেৱা কৰি ভৰিযোটা ভৰিত সাবটি ধৰিলে।

"উঠাঁ, উঠাঁ"—বুলি মাধৱে প্ৰতিমাক হাতত ধৰি তুলিব খুজিলে। প্ৰতিমাই আঠু কঢ়া ভাবেই গাটো পোনাই, মূৰটো মাধৱৰ কোলাত গুজি দি উচুপি উচুপি কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাধৱে সান্ত্বনা দিবলৈ যত্ন কৰিলে।

ঠিক এনে সময়তে ঘপহ্ কৰে দুৱাৰ মেলি দুজন ডেকা সোমাই আহিল। মাধৱে সিহঁতক চিনি পালে; সিহঁতেও মাধৱক নিচিনাকৈ থকা নাই। মাধৱক দেখি এজনে ক'লে,—"ঠিক হৈছে সমাজ সংস্কাৰকৰ কাৰ্য্য!"

আন জনে ক'লে,—"এওঁৰ বিদ্যা ইমানখিনি পাইছেগৈ বুলি কোনোবাই ভাবিব পাৰিছিল নে?"

যি অৱস্থাত সিহঁতে মাধৱ আৰু প্ৰতিমাক দেখা পাইছিল, আগগুৰি নজনাকৈ তেনে অৱস্থাত দেখিলে যেয়েসেয়ে একে কথাকেই ক'ব। মাধৱৰ মনতো অলপ কেনেবা কেনেবা লাগিল।

মানুহ দুটা তেতিয়াই ওলাই গ'ল আৰু তেওঁলোকৰ পৰাই অলপ সময়ৰ ভিতৰতে ঘটনাটো মানুহৰ বিশেষ আলোচনাৰ বিষয় হৈ বিয়পি পৰিল।

প্ৰতিমাই দুখন চিঠি আনি মাধৱৰ হাতত দি ক'লে,—"এই দুজনেই আজি এই দুখন প্ৰেম-পত্ৰ দিছিল।"

মাধৱে প্ৰথমতে নপঢ়োঁ বুলিছিল, কিন্তু প্ৰতিমাৰ বিশেষ অনুৰোধত শেহত পঢ়ি চালে। তাত তেওঁলোকে নানা প্ৰলোভন দেখুৱাই প্ৰতিমাক তেওঁলোকৰ প্ৰেম-জ্ঞাপন কৰিছিল আৰু দুয়োখনতে ভাষাত একে নহ'লেও ভাবত একে গঢ়েৰে মাধৱৰ কথা উল্লেখ কৰিছিল। মাধৱ যে এটা অহোবলিয়া, মাধৱৰ কথা শুনিলে যে প্ৰতিমাৰ জীৱন মৰুভূমিত পৰিণত হ'ব, প্ৰতিমাৰ অতুলনীয় ৰূপৰাশি কৃপণৰ ধনৰ দৰে সাঁচি থৈ তাৰ সদ্ব্যৱহাৰৰ পৰা বিৰত হ'লে যে তেওঁৰ নিজৰ আৰু লগতে সৃষ্টিকৰ্ত্তাৰো অৱমাননা কৰা হ'ব ইত্যাদি কথা বিস্তৃত ভাৱে লিখা হৈছিল। মাধৱে চিঠি কেইখন পঢ়ি বেজাৰৰ লগতে কিছু আমোদ উপভোগ কৰিলে। তেওঁ এটা কথা মাথোন বুজিবলৈ টান পালে, কিয় দুয়োজন লগ লাগি প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ আহিছিল।

দেখাত কথাটো অস্বাভাৱিকেই। কিন্তু আচল কথা হৈছে তেওঁলোক গুৰিৰে পৰা লগেৰে অহা নাছিল, দুয়ো দুফালৰ পৰা আহি প্ৰতিমাৰ ঘৰৰ মুখতে মুখা-মুখি হৈ পৰিছিল। তেতিয়া প্ৰতিমাৰ ঘৰত মাধৱ আৰু প্ৰতিমাৰ কথা-বতৰা চলি আছিল। এই সুযোগ পাই দুয়ো নিজ নিজ উদ্দেশ্য গোপন কৰি প্ৰতিমাৰ ঘৰত কোন আছে তাক চোৱাৰ অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰিলে আৰু আগেয়ে কোৱাৰ দৰে সোমাই আহিল।

চিঠি দুখন পঢ়া হ'লত মাধৱে তাক প্ৰতিমাৰ হাতত ঘূৰাই দিলে। প্ৰতিমাই তেতিয়াই দুয়োখন চিঠি টুকুৰা-টুকুৰকৈ ফালি পেলাই দি ক'লে,—"মই পাওঁতেই ফালি পেলাই দিলোঁহেতেন, অকল আপোনাক দেখুৱাবলৈ বুলিহে নফলাকৈ থৈছিলোঁ।

মাধৱ।—এনে চিঠি পালে এটা কাম কৰিবা। তুমি তাৰ উত্তৰ দিবা। উত্তৰত লিখিবা—"আপোনাৰ চিঠি পঢ়ি আনন্দ পালোঁ। আপোনাৰ দৰে এজন সদাশয় লোকৰ প্ৰণয়-পাত্ৰী হ'ব পৰাটো পৰম ভাগ্যৰ কথা। চিঠিৰ পৰা বুজিব পাৰিছোঁ আপুনি মোক ভাল পায়, গতিকে বিবাহ-বন্ধনত আৱদ্ধ হ'বলৈ সাজু। যদি সেয়ে হয়, প্ৰস্তাৱটো চিঠিৰে মোলৈ নকৰি সমাজৰ প্ৰচলিত প্ৰথামতে আইৰ ওচৰত কৰিব।"

প্ৰতিমা।—লিখিম তেন্তে আজিৰ পৰা।

মাধৱ।—তাৰ পিচত কথা হৈছে কু-চিন্তা, কু-ভাব আঁতৰাই ৰাখিবৰ একমাত্ৰ উপায় কাম। সদায় এটা নহয় এটা কামত ব্যস্ত থাকিলে কুচিন্তাৰ ভূতে লম্ভিবলৈ সুযোগ নাপায়।

প্ৰতিমা।—মোৰ যে কৰিবলৈ কামেই নাই।

মাধৱ।—কাম বহুত আছে। কামৰ অভাব কেতিয়াও নহয়, অভাব কৰোঁতাৰ।

প্ৰতিমা।—কিন্তু মই কৰিব পৰা কাম হ'লেহে!

মাধৱ।—তুমি কৰিব পৰা কামেই আছে। তোমাৰ ওচৰতে বহুতো দুখীয়া মানুহ থাকে। সিহঁতৰ লৰা-ছোৱালী-

বিলাক পঢ়াশালিলৈ নাযায়। সিহঁতক তুমি তোমাৰ ঘৰতে পঢ়াবলৈ লোৱাঁ আৰু লেতেৰা অভ্যাস এৰিবলৈ শিকোৱা। যদি এই কাৰ্য্যত সিহঁতৰ আগ্ৰহ জন্মাব পাৰা, সময়ত ইয়াতে এখন পঢ়াশালিও হ'ব পাৰে। ইয়াৰ বাহিৰেও কোনো ভদ্ৰলোকৰ সৰু লৰা-ছোৱালী পঢ়াবলৈকো ল'ব পাৰা। তাত তোমাৰ সজ কামত সময় কটোৱাও হ'ব, লগতে কিছু উপাৰ্জ্জনো হ'ব। বাকী সময়ত বোৱা-কটা কৰিবা, ভাল ভাল কিতাপ পঢ়িবা। যেনে কিতাপ পঢ়িলে তোমাৰ জ্ঞান অৰ্জ্জা ও হ'ব, আৰু কামতো লাগিব তেনে কিতাপ মযে তোমাক সময়ে সময়ে দি থাকিম। আৰু এটা কথা, ওচৰ চুবুৰীয়াৰ ঘৰত জ্বৰ-নৰিয়া হ'লে, আৰু শুশ্ৰূষাৰ প্ৰয়োজন দেখিলে ৰং মনেৰে তাত যোগ দিবা। এতিয়া মই যাওঁ, তুমি কিন্তু প্ৰেম কৰিবলৈ অহা কাকো আসৈ নিদিবা।

প্ৰতিমা।—কেতিয়াও নিদিওঁ। আপুনি কিন্তু দিনৌ একোবাৰ যেন দেখা দি যায়। সেয়ে হ'লেই কোনো দুৰ্ব্বৃত্তই ওচৰ চাপিবলৈ সাহ নকৰে।

মাধৱ।—তোমাৰ অভিভাৱক হৈছোঁ যেতিয়া তুমি মোক কৰ্ত্তব্য সোঁৱৰাই দিবৰ প্ৰয়োজন নাই।

মাধৱে বিদায় ল'লে। প্ৰতিমাই মাধৱক দেখা পোৱালৈকে চাই থাকি দুৱাৰ মাৰিলে আৰু নীৰৱে বহি মনত ভূত-ভৱিষ্যতৰ চিত্ৰ আঁকিবলৈ ধৰিলে।

ষষ্ঠ অধ্যায়।

—মাধৱৰ প্ৰতিজ্ঞা—

মাধৱে প্ৰতিমাৰ ওচৰত যি কৈছিল তাক আখৰে আখৰে পালন কৰিলে। তেওঁ তেওঁৰ এজন উকীল বন্ধুক কৈ-মেলি তেওঁৰ সৰু লৰা-ছোৱালী দুটাক পঢ়াবৰ নিমিত্তে মাহে দহ্ টকা দৰমহাত প্ৰতিমাক নিযুক্ত কৰালে। পঢ়িবলৈকো কাৰ্য্যকৰী শিক্ষা পাব পৰা কিতাপ দুই এখনকৈ দিবলৈ ধৰিলে। ইমানতেই শেষ নহয়, প্ৰতিমাৰ গতি-বিধি, কাম-কাজ সকলোলৈকে তেওঁ বিশেষভাবে চকু ৰাখিবলৈ ধৰিলে আৰু প্ৰয়োজন মতে সৎপৰামৰ্শ দি প্ৰতিমাক নতুনকৈ গঢ়িবলৈ উঠি-পৰি লাগিল।

মাধৱৰ যত্নত এতিয়া প্ৰতিমা আৰু আগৰ প্ৰতিমা হৈ থকা নাই। এতিয়া তেওঁ পুৱাতে উঠি ঘৰ-দুৱাৰ সাৰি-মচি গা ধোৱে, আৰু অলপ কিবা খাই লৈ ঘৰতে ওচৰ-চুবুৰীয়াৰ লৰা-ছোৱালীক দুঘণ্টামান শিক্ষা দিয়ে। দুপৰীয়া খাই-বৈ উঠি অলপ জিৰণি লৈ কেতিয়াবা চিলাই কৰে, কেতিয়াবা তাঁত বয়। গধূলি লৰা-ছোৱালী পঢ়াবলৈ যায় আৰু ৰাতি নমান বজাত ঘূৰি আহে। ৰাতি আহোঁতে যাৰ ঘৰত পঢ়াবলৈ যায় তেৱেঁই চাকৰৰ হতুৱাই থোৱায়, কেতিয়াবা পলম হোৱা

দেখিলে মাক গৈ লৈ আহে। ৰাতি কেতিয়াবা ভাত ৰান্ধে, আৰু মাকে ভাত ৰান্ধিলে কিতাপ পঢ়ে নাইবা ৰচনা লিখে।

প্ৰতিমাৰ দৈনিক কাৰ্য্যতালিকাৰ পৰা বুজা যায়, এতিয়া তেওঁৰ ঘৰলৈ আগৰ দৰে আলহীৰ সমাগম নাই। কাৰণ যি সময়টো তেনে আলহীৰ পক্ষে মাহেন্দ্ৰ-ক্ষণ, সেই সময়ত কোনোবা আহিলেও প্ৰতিমাৰ লগত সাক্ষাৎ নোহোৱাকৈয়ে উলটিব লগাত পৰে। চিঠি-পত্ৰ অৱশ্যে প্ৰথম ডোখৰত বহুতো আহিছিল, কিন্তু মাধৱে শিকোৱামতে বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ কৰি উত্তৰ দিয়াত সকলোটিয়ে নিতাল মাৰিলে। যি দুই এজনে বিশেষ চেষ্টা কৰি লগ ধৰিছিল, বিয়াৰ প্ৰস্তাৱত তেওঁলোকো আঁতৰ হ'ল। অকৃতকাৰ্য্য হৈ তেওঁলোকৰ মনত মাধৱৰ প্ৰতি হিংসা আৰু ঈৰ্ষাভাবে ঠাই ল'লে, মাধৱক কিবা এটা কৰিব নোৱাৰিলে যে তেওঁলোকৰ ইচ্ছা পূৰ্ণ নহয় তাক ভালকৈ বুজিলে। কিন্তু কি কৰিব! মাধৱ আৰু প্ৰতিমাৰ বিষয়ে নানা কুৎসিত কাহিনী প্ৰচাৰ কৰিও তেওঁ-লোকে মাধৱক আঁতৰাব নোৱাৰিলে। মাধৱ নিৰ্ব্বিকাৰ হৈয়েই থাকিল।

ইয়াৰ ভিতৰতে এজন অৱসৰ পোৱা হাকিম মহেশ্বৰৰ ঘৰলৈ গৈছিল। তেওঁ নানা প্ৰকাৰ কথা পাতি কিছু সময় নিওৱাৰ পিচত ক'লে—"সেই মাধৱটোক আপোনাৰ ঘৰৰ পৰা গুলাই যোৱা দেখিলোঁ। তাক ঘৰকৈ আহিবলৈ নিদিব।"

মহেশ্বৰ।—কিয় ?

হাকিম।—আকৌ কিয় সুধিছেহে নে? কিয়, সেই প্ৰতিমা নে কি নটিনীজনীৰ লগত তেওঁৰ কেনে কাৰবাৰ চলিছে আপুনি জানো ক'ব নোৱাৰে?

মহে।—আপোনালোকে যি ভাবিছে সি ভুল। মাধৱ তেনেকুৱা মানুহেই নহয়।

হাকিম।—আপোনাৰ মন বৰ সৰল। এবাৰ মনত এটা বিশ্বাস বহিছে, তাক এৰিবৰ ইচ্ছা নকৰে। মুঠতে আপুনি চকু থাকি কণা, কাণ থাকি কলা হৈছে। আন যিহকে নকৰক, আপোনাৰ ছোৱালীজনীক এনে এটা মানুহৰ লগত ঘনিষ্ঠতা ৰাখিবলৈ দিয়া নিতান্ত অনুচিত হৈছে।

মহে।—ক্ষমা কৰিব, মই আপোনাৰ কথাত আপত্তি কৰোঁ। মাধৱৰ চৰিত্ৰ মই আপোনাতকৈ বহুত বেচিকৈ বুজোঁ। আনফালে মোৰ ছোৱালীও যে আন ছোৱালীৰ দৰে নহয়, তাকো আনে নাজানিলেও মই জানো। মই দুয়োৰে প্ৰতি কিমান সূক্ষ্ম ভাৱে লক্ষ্য কৰিছোঁ, তাক আপোনালোকে নাজানে বুলিয়েই মোক উপদেশ দিবলৈ আগ বাঢ়িছে। মই কওঁ, মালৱিকাৰ চিত্ত-সংযম. ধৰ্ম-প্ৰৱণতা, চৰিত্ৰবল আদি মাধৱৰ সাহচৰ্য্যই বঢ়াইছে হে, টুটোৱা নাই।

হাকিম।—আপোনাৰ যদি এয়ে বিশ্বাস, মোৰ কবলৈ একো নাই।

তাৰ পিচত আন কথা দুই-চাৰিটা পাতি হাকিম উঠি গ'ল। হাকিম গ'লত মহেশ্বৰে নিজৰ মনতে ভাবিবলৈ ধৰিলে,—

"এইটো কেনেকৈ সম্ভৱ হ'ব পাৰে! এই হাকিমেই জীয়েকক দিবলৈ কিমান চেষ্টা কৰিলে, কিমান প্ৰলোভন দেখুৱালে, তথাপি মাধৱক সম্মত কৰাব নোৱাৰিলে। ছোৱালীও ৰূপে-গুণে চকুত লগাই আছিল। আকৌ মালৱিকাও ৰূপে-গুণে, স্বভাৱে-চৰিত্ৰই, লিখাই-পঢ়াই প্ৰতিমাতকৈ বহুত ওপৰত। আজি ইমান দিন দুয়ো প্ৰায় একেলগে আছে, দুয়োৰে প্ৰতি দুয়োৰে স্নেহৰ আকৰ্ষণ আছে, তথাপি কেতিয়াও তেওঁ ভাই-ভনীৰ মিলাপ্ৰীতিৰ বাহিৰে আন ভাবৰ আভাস দিয়া নাই। সেই মাধৱে হঠাৎ লগ পোৱা এজনী পতিতাক কেতিয়াও আত্ম-সমৰ্পণ কৰিব নোৱাৰে। হাজাৰে ক'লেও মই বিশ্বাস নকৰোঁ।"

মহেশ্বৰে এইদৰে মনতে আলোচনা কৰি থাকোঁতেই মাধৱ মালৱিকাৰে সৈতে ক'ৰবাৰ পৰা ঘূৰি আহি সোমাল। মহেশ্বৰে মাধৱক অকলশৰীয়াকৈ মাতি ক'লে,—"বোপা মই তোমাক কথা এটা কওঁ, বেয়া নাপাবা। এই যে তোমাৰ আৰু প্ৰতিমাৰ নামে বেয়া কথাবোৰ ওলাইছে, সেইবোৰ শুনি মই বেয়া পাইছোঁ।"

মাধৱ।—তেনেহ'লে সেইবোৰ কথাত আপোনাৰ প্ৰত্যয় জন্মিছে ?

মহে।—নাই জন্মা। মই মাত্ৰ সুধিব খুজিছো এনে আলোচনালৈ তুমি কিয় লোকক সুযোগ দিছা ?

মাধৱ।—নিদি উপায় নাই। একমাত্ৰ উপায় হৈছে

প্ৰতিমাক আগৰ দৰেই জীৱন অতিবাহিত কৰিবলৈ এৰি দিয়া। কিন্তু মই সেইটো কৰিব নোৱাৰোঁ। মই সমাজৰ লগত যুদ্ধ কৰিম ; সমাজে যাক ভ্ৰষ্টা বুলি নৰকৰ গভীৰতম কুণ্ডলৈ ঠেলি লৈ গৈছে, তেওঁক মই উদ্ধাৰ কৰি এক জ্যোতিৰ্ম্ময় ৰাজ্যলৈ লৈ যাম, তেওঁৰ হতুৱায়েই নিঃস্ব, পতিত, পদদলিত-সকলৰ প্ৰাণৰ স্পন্দন তোলাম, সমাজ আৰু আভিজাত্যৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহৰ নিচান তোলাম। হ'ব পাৰে তেওঁক তুলিবলৈ যাওঁতে মোৰ গাতো চেকা লাগিব, অজ্ঞ জনতাই মোক দোষী সাব্যস্ত কৰিব, হয়তো মোৰ বন্ধু-বান্ধৱেও মোক এৰা দিব। কিন্তু যেয়ে যিহকে কৰক, মই যি কাৰ্য্য হাতত লৈছোঁ, তাৰ ফলাফল নোচোৱাকৈ এৰিব নোৱাৰোঁ। আপোনাক কোৱা নাই যদিও, যেতিয়ালৈকে মোৰ কথা মতে চলিব তেতিয়ালৈকে মই প্ৰতিমাৰ অভিভাৱক হ'বলৈ প্ৰতিশ্ৰুত হৈছোঁ।

কথা কৈ যাওঁতে মাধৱৰ চকুত এনে এটা দীপ্তি দেখা গৈছিল যে মহেশ্বৰ মন্ত্ৰমুগ্ধ সৰ্পৰ দৰে থৰ হৈ ৰ'ল। মাধৱৰ কথাত তেওঁৰ পূৰ্ব্বৰ বিশ্বাস আৰু দৃঢ় হ'ল। তেওঁ আৰু একো নুসুধিলে।

সপ্তম অধ্যায়।

—চিঠিৰ টোপোলা—

জীৱনৰ নতুন বাটত প্ৰতিমাৰ আজি প্ৰায় দুমাহ হৈছে। ইয়াৰ ভিতৰত তেওঁ সকলো বিষয়তে আশাতীত ৰূপে আগ বাঢ়িছে। কাম নোহোৱা প্ৰতিমাই এতিয়া কামৰ পৰা মূৰ দাঙিবলৈকে আজৰি নাপায়। প্ৰতিমাৰ কাৰ্য্যত মাধৱৰ সন্তোষ; আন কি, ছাইৰ মাজৰ পৰা ফিৰিঙতি বিচাৰি উলিয়াব পৰাৰ বাবে নিজৰ সূক্ষ্ম-দৃষ্টিকো অভিনন্দিত কৰিছে।

মাজতে দুদিন মাধৱ প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ যোৱা নাছিল। তাৰ কাৰণ তেওঁ গুৱাহাটীত নাছিল। তেওঁৰ মাটি-বাৰী সম্পৰ্কীয় কিবা অলপ কামৰ নিমিত্তে হঠাৎ গাৱঁলৈ যাব লগাত পৰিছিল। প্ৰতিমাই অৱশ্যে সেই কথা নাজানে।

এই দুদিন প্ৰতিমাক বৰ বিমৰ্ষ দেখা গৈছিল। আজি মাধৱ গ'লতো আনদিনাৰ সমানে প্ৰফুল্লতা দেখাব পৰা নাছিল। মাধৱো অলপ সময়হে আছিল। দুই এটা প্ৰয়োজনীয় কথা সুধিয়েই তেওঁ আহিবলৈ ওলাল। প্ৰতিমাই ক'লে,—"এই টোপোলাটো লৈ যাওক!"

মাধৱ।—কিহৰ টোপোলা?

প্ৰতিমা।—লৈ গ'লে নিজেই বুজিব পাৰিব।

মাধৱ।—বাৰু নালাগে তেনে হ'লে ক'ব।

মাধৱ টোপোলাটো লৈ ওলাই গ'ল। তেতিয়া সন্ধ্যা লগাৰ পৰা এঘণ্টা মান অতীত হৈছিল। ঘৰ পাই মাধৱে টোপোলাটো লেম্পৰ ওচৰলৈ নি মেলিব খোজোঁতেই ওপৰত ডাঙৰ ডাঙৰ আখৰেৰে লিখা কথা এফাঁকি দেখিলে ঃ—"আজি ২০ তাৰিখ, ২১ তাৰিখৰ পুৱা সাত বজাৰ আগতে যেন এই টোপোলা মেলা নহয়। দহোকুৰি।"

তেওঁ তেতিয়া টোপোলাটো নেমেলাকৈয়ে থৈ দিলে, কিন্তু মনলৈ নানা ছুৰ্ভাবনা আহিল। এনেকৈ লিখাৰ উদ্দেশ্য কি তেওঁ সমূলি ঠাৱৰাব নোৱাৰিলে।

ৰাতি খাই-বৈ উঠি মাধৱ পাটীত পৰিল; কিন্তু বহুত বেলিলৈকে তেওঁৰ টোপনি নাহিল। নানা প্ৰকাৰ চিন্তাই তেওঁক জুমুৰি দি ধৰিলে। টোপোলাৰ ভিতৰত থকা কাকতবোৰ কি, তাত কি লিখা আছে, ২১ তাৰিখৰ পুৱাৰ আগতে বা তাক কিয় মেলিবলৈ হাক দিছে, এইবোৰ ভাবি-চিন্তি নানা কল্পনা-জল্পনাৰে তেওঁ সময় কটাবলৈ ধৰিলে। এনেকৈয়ে প্ৰায় এক মান বজালৈকে তেওঁ ছট্‌ফটাই আছিল; তাৰ পিচত চিল্‌মিলকৈ অলপ টোপনি আহিল; কিন্তু সেই টোপনি বেছি পৰ নাথাকিল। মাধৱে এটা ভীষণ সপোন দেখিলে। তেওঁ দেখিলে এটা দৈত্যাকাৰ মানুহে প্ৰতিমাক কোনোবা নজনা নুশুনা ঠাইলৈ বলেৰে নিবলৈ ধৰিছে, আৰু

তেওঁ "ৰক্ষা কৰাঁ", "ৰক্ষা কৰাঁ" বুলি চিঞৰত গগন ফালিছে। মাধৱে তেতিয়া "ভয় নাই," "ভয় নাই" বুলি খেদা মাৰি গ'ল আৰু লগে লগে সাৰ পালে। সাৰ পাই উঠি তেওঁ পাটীত বহিল আৰু অলপ সময় নীৰৱে চিন্তা কৰিলে। তাৰ পিচত হঠাৎ উঠি গৈ চাকিটো জ্বলাই তেওঁ মেজত বহিল, আৰু বধ-শপত সকলো কাতি কৰি থৈ টোপোলাটো মেলিলে। টোপোলাটো মেলি তেওঁ দেখিলে ফুলচ্‌ কেপ্‌ কাগজ এখন জোৰাকৈ তেওঁলৈ লিখা প্ৰতিমাৰ এখন চিঠি আৰু বাকীবিলাক প্ৰতিমালৈ আনে লিখা প্ৰেম-পত্ৰ। তেওঁ বাকীবোৰ এফলীয়াকৈ থৈ প্ৰতিমাৰ চিঠিখনকে প্ৰথমেই পঢ়িবলৈ ধৰিলে।

শ্ৰীচৰণকমলেষু,—

মোৰ শত কোটি দণ্ডবৎ গ্ৰহণ কৰি মোৰ সকলো অপৰাধ মাৰ্জ্জনা কৰিব। মই আপোনাক প্ৰতাৰণা কৰিছোঁ; মই আজিও আপোনাক নিজৰ স্বৰূপ দেখুওৱা নাই। সেই দিনা যেতিয়া আপুনি মোৰ অভিভাৱকত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল, তেতিয়াই মই সকলো কথা আপোনাক ভাঙি ক'ব খুজিছিলোঁ; কিন্তু নোৱাৰিলোঁ। কণ্ঠ ৰোধ হৈ গ'ল, জিভা জড় হ'ল, শেহত কান্দি পেলালোঁ। তাৰ পিচতো সদায় ক'ম ক'ম বুলি ভাবোঁ, কিন্তু ক'ব নোৱাৰোঁ। সেই দেখিয়েই মুখেৰে কোৱা অসম্ভব বুলি জানি আজি কাকত-কলমৰ আশ্ৰয় ললোঁ।

আপুনি জানে মোৰ আই পতিতা। কোনো পুৰুষৰ শাসন নোহোৱাকৈ থাকে নগৰৰ একাষৰ জুপুৰী বহাত। তাতে কেনে মানুহৰ সমাগম হয় তাক নক'লে ও হ'ব। মই পিতৃ-মুখ দেখা নাই, ঘৰত কাৰো পৰা সজ-শিক্ষা পোৱা নাই। ভূমিষ্ঠ হ'বৰ দিনাৰ পৰাই দেখিছোঁ নাৰকীয় দৃশ্য, উদ্দাম প্ৰকৃতিৰ উন্মাদ নৃত্য। সকুডোখৰত একো বুজা নাছিলোঁ, কিন্তু যি বয়সত সাধাৰণতে ভোগ প্ৰবৃত্তিৰ উন্মেষ হয়, মোৰ হৈছিল তাতকৈ বহুত আগেয়ে। তেতিয়া যে সম্ভোগৰ নিমিত্তে মোৰ স্বাভাৱিক স্পৃহা আছিল এনে নহয়, কোনোবাই মৰম কৰিছিল, খোৱা বস্তু দিছিল, কাপোৰ-কানি যাচিছিল, সেই কাৰণে ময়ো তেওঁলোকৰ ইচ্ছাত বাধা দিয়া নাছিলোঁ। তাৰ পিচত যেতিয়া যৌৱনৰ তেজ গোটেই দেহত ফুটি উঠিল, তেতিয়া নগৰৰ গণ্যমান্য শিক্ষিত, সম্ভ্ৰান্ত লোকৰ পৰা আৰম্ভ কৰি স্কুল কলেজৰ ছাত্ৰলৈকে অসংখ্য লোকে মোৰ পিচ ল'লে। মইতো ব্যভিচাৰৰ মাজতেই ডাঙৰ-দীঘল হৈছোঁ, ব্যভিচাৰত মোৰ পক্ষে একো অস্বাভাৱিকতা নাছিল। তাৰ ফলতেই বহুতৰ লগত মোৰ সম্বন্ধ ঘটিল, গাত নতুন-নতুন সাজ-পাৰ, অলঙ্কাৰ-পাতি হ'ল; অভাৱ-অভিযোগ নোহোৱা হ'ল। জীৱনৰ এয়ে যেন চৰম উদ্দেশ্য, এই জীৱনেই যেন শ্ৰেষ্ঠ জীৱন, এয়ে হ'ল মোৰ ধাৰণা। যাক একোজন ডাঙৰ মানুহে দেখা কৰিবলৈ গ'লেও বাহিৰত আধা ঘণ্টা অপেক্ষা কৰিব লাগে তেনে একোজন মানুহো যেতিয়া মোৰ

এই জুপুৰীত সোমাই মোৰ ভৰি পিটিকি দিবলৈকো কুণ্ঠিত নহয়, তেতিয়া মোৰ হৃদয় গৰ্বত স্ফাত হৈ উঠে।

হায়! যদি মোৰ এজন চৰিত্ৰবান পুৰুষ অভিভাৱক থাকিলহেতেন, যদি মোক সজ পথ দেখুৱাই দিবলৈ কোনোবা আগ বাঢ়িলহেতেন, যদি সজ মনোবৃত্তিৰ উন্মেষক পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ মাজত থাকিবৰ সুযোগ ঘটিলহেঁতেন, তেনেহলে আজি মোৰ জীৱন এনে কলুষিত নহলহেঁতেন।

আজি আপোনাৰ প্ৰভাৱত পৰি মই নতুন বাট দেখিছোঁ, নতুন আলোক চকুত পৰিছে, মোৰ সেই পুতিগন্ধময় অতীত জীৱনলৈ আজি ঘৃণা জন্মিছে! আজি মই জীৱনৰ নতুন ৰূপ দেখা পাইছোঁ। ইমানতে অতীতৰ সমাধি হোৱা হ'লে—কিন্তু হায়! অতীতৰ চেকা যে মোৰ গাৰ পৰা নাযায়,—যাব নোৱাৰে।

দেৱতা! গুৰু! ঈশ্বৰ! আপুনি যে পাপীয়সীক বৰ পলম কৈ দেখা দিলে। মাহচেৰেকৰ আগতে যদি মোৰ জীৱন-নৌকাৰ গুৰিয়াল-স্বৰূপে আপোনাক পালোঁহেতেন, তেনেহ'লে অতীত পাপৰ ঘৃণিত পৰিণামৰ পৰা মুক্ত হ'ব পাৰিলোঁহেতেন। এতিয়া আৰু উপায় নাই। মই এতিয়া যিমান পবিত্ৰ ভাবেই নকটাওঁ, অতীতৰ পাপে মোৰ পিচ নেৰে! মুঠতে লোক-সমাজত মোৰ ঠাই নাই।

মৰিয়া-পাটীত পৰি ভাবিছিলোঁ। মৃত্যুৱে মোক ৰক্ষা কৰিব, কিন্তু মোৰ আশা পূৰ্ণ নহ'ল। পাপৰ বোজা লৈ দুৰ্বিষহ

দেহৰ ভাৰ বহন কৰিবলৈ মই জীয়াই থাকিলোঁ; মৰিও মৰিব নোৱাৰিলোঁ। উস্! কথা যে নোলায়! তথাপিও ক'বই লাগিব, নৰিয়াৰ দুমাহমান আগৰে পৰা মই অন্তঃসত্ত্বা।

মই সদায় এই কথা আপোনাক কওঁ কওঁ বুলিও মুখ ফুটাই কবলৈ সাহ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। এতিয়া প্ৰায় পাঁচ মাহ। ইমান দিন এই কথা এক প্ৰকাৰ গোপনেই আছিল, কিন্তু আৰু নাথাকে। সিদিনা মই পঢ়াবলৈ যাওঁতে উকীলৰ মাকে সুধিলে,—"আইটি! গাত কিবা লেঠা'নে কি?"

মই অস্বীকাৰ কৰিলোঁ। কিন্তু দেহত স্পষ্ট সাক্ষী লৈ অস্বীকাৰ কৰা নিৰৰ্থক, বৰং মিছা কথাত পাপৰ আৰু আগলৈ পাবলগীয়া লাজৰ জোখো বঢ়ালোঁ মাথোন। তেওঁ যেনিবা সুধিলেই, আনবিলাকে সোধা নাই যদিও, গম নোপোৱাকৈ থকা নাই। আপুনিও বোধকৰোঁ শুনিছে, আৰু শুনি মোৰ ওপৰত বিতুষ্ট হৈছে। যোৱা দুদিন আপুনি মোৰ কোনো খবৰ নোলোৱাৰ কাৰণো সম্ভৱ সেয়ে।

মোৰ অতীত জীৱনত ই যিমান মাৰাত্মক হ'লহেতেন, বৰ্ত্তমান জীৱনত তাতকৈ সহস্ৰ গুণে সাংঘাতিক হ'ব! মই যে এতিয়া লাজতে লৰা-ছোৱালী পঢ়াবলৈ সাহ কৰিব নোৱৰা হৈছোঁ। মানুহৰ আগত নাক উলিয়াওঁ কেনেকৈ? এটা উপায়েৰে নাক ৰাখিব পাৰি, কিন্তু অতি নীচ কাম। মানুহে মোৰ লগত আপোনাৰ সম্পৰ্ক আছে বুলি ভাবে, সেই কাৰণে আপুনি বা মই নিজে অস্বীকাৰ নকৰিলে সকলোৱে

মোৰ পাপৰ বোজা আপোনাৰ কান্ধত তুলি দিব। কিন্তু তেনে কাম হ'বলৈ প্ৰাণ থাকোঁতে মই দিব নোৱাৰোঁ। আপুনি মোৰ প্ৰাণদাতা, ঘোৰ অন্ধকাৰৰ মাজত স্বৰ্গীয় জ্যোতি দেখুৱাওঁতা। এনে নীচ বেশ্যা জগতত কোনো নাই, যি আপোনাৰ নিষ্কলঙ্ক চৰিত্ৰত এনে কালিমা সানিবলৈ লাজ নাপাব।

এতিয়া মোৰ উপায় কি? যদি এতিয়াও আপুনি মোৰ অভিভাৱক হৈয়েই থাকে, তেন্তে এই কলঙ্কৰ ভাগ মিছাকৈয়ে আপুনিও ল'ব লগাত পৰিব। সেইটো কেতিয়াও হ'ব নোৱাৰে। আকৌ যদি আপুনি মোক আগৰ দৰেই এৰি দিয়ে, তেন্তে মোৰ ভৱিষ্যৎ কি হ'ব? যি ফালৰ পৰাই চাওঁ মই জীয়াই থাকিলে অমঙ্গলৰ বাহিৰে মঙ্গল নহয়। মই আজি চাৰিদিন একেৰাহে ভাবি এই সমস্যাৰ সমাধানৰ এটা মাথোন উপায় বিচাৰি পাইছোঁ,—আত্মহত্যা।

এই চিঠি আপুনি যেতিয়া পঢ়িব, তেতিয়া মই বিশাল ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ গভীৰ তলিত ঠাই ল'ম। আপুনি বেজাৰ নকৰিব। পাপীয়সীক,—নৰকৰ কীটক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ আপুনি প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰিছিল, কিন্তু মোৰ পাপৰ ভাৰ ইমান বেছি যে উদ্ধাৰ কৰা সম্ভৱ নহয়। আপুনি ইমান মহৎ, ইমান উদাৰ যে এজনী পতিতাক ৰক্ষা কৰিবৰ নিমিত্তে আপোনাৰ সুনামত চেঁকা লগবলৈকো সঙ্কুচিত নহ'ল।

বিদায়! মোৰ সৰ্ব্ব অপৰাধ মৰষণ কৰে যেন। এই জন্মত মিছাকৈয়ে আপোনাৰ দুৰ্ণাম আনিলোঁ। পৰ জন্মত

যেন আপোনাৰ চৰণত একেৰাহে সেৱা কৰিবৰ অধিকাৰ পাওঁ, পতিত-পাৱন প্ৰভুৰ ওচৰত এয়ে মোৰ শেষ প্ৰাৰ্থনা। বিদায়! শেষবাৰৰ নিমিত্তে চৰণত নমস্কাৰ। ইতি

প্ৰণতা

—শিষ্যা—

চিঠি খন পঢ়ি মাধৱে খন্তেক ভাবিলে। তাৰ পিচত ঘপহ্ কৰে উঠি ডাঁৰৰ পৰা কাপোৰ এখন লৈ বাহিৰ ওলাল। তেতিয়া ৰাতি পুৱাবলৈ বেছি পলম নাছিল; ঘৰিত চাৰি বাজিছিল।

অষ্টম অধ্যায়।

—পুলিচৰ হাতত—

ৰাতি পুৱাওঁ পুৱাওঁ হৈছে। আন্ধাৰৰ আৱৰণ পাতলি গৈ প্ৰায় মনিব নোৱৰা হৈছে। পূব আকাশত হেঙুলীয়া ৰহণে অলপ অলপকৈ অগ্নিগড় সজাইছে, কিন্তু সূৰ্য্যদেৱে এতিয়াও দেখা দিয়া নাই। আকাশৰ নক্ষত্ৰমালাৰ অধিকাংশই নিজৰ ক্ষুদ্ৰত্ব লুকুৱাবলৈ আঁতৰি গৈছে। সুবাসিত স্নিগ্ধ সমীৰণৰ মৃদু সঞ্চালনে আসন্ন অৰুণোদয়ৰ প্ৰীতিকৰ সংবাদ দুৱাৰে দুৱাৰে বিলাই ফুৰিছে।

তেতিয়াও মানুহে শোৱাপাটী এৰা নাই। বাট-পথ নিৰ্জ্জন। দিনৰ কলৰৱ আৰম্ভ হ'বলৈ এতিয়াও বহুত সময় বাকী; মাত্ৰ ক'ৰবাত একোটা ফেঁচাই কুৰুলিয়াইছে; ক'ৰবাত একোটা কুকুৰাই ডাক দিছে, কোনো কোনো আলিবাটত মিউনিচিপেলিটীৰ ময়লা-গাড়ীৰ ঘৰ্ঘৰণি শুনা গৈছে।

নগৰৰ উত্তৰত মহাবাহু ব্ৰহ্মপুত্ৰৰ বিশাল বপু এতিয়াও ভয়াবহ আকাৰ ধাৰণ কৰিয়েই আছে। উৰ্ব্বশীৰ শিলত ঠেকা খাই কৰা তেওঁৰ তৰ্জ্জন-গৰ্জ্জনৰ ধ্বনি বহুত দূৰলৈকে শুনা গৈছে, লগে লগে তেওঁৰ বিৰাট দেহৰ কম্পন আন্ধাৰতো দৃষ্টি-গোচৰ হৈ পৰিছে! তাৰ মাজতে দুই-এটা জালোৱাই জাল পাতি নাৱৰ বুকুত ভটীয়াই গৈছে।

ঠিক এনে সময়তে কোনোবা এটাই শুক্লেশ্বৰ ঘাটৰ পৰা পানীত জাঁপ মাৰিলে। পিচ মুহূৰ্ত্ততে আৰু এটা মানুহ সেই-খিনি পালেগৈ, আৰু গাৰ কাপোৰখন পাৰতে পেলাই থৈ একেলৰেই পানীত পৰিল। কিছু দূৰ ভটীয়াই যোৱাৰ পাচত পিচৰ জনে আগৰ জনক ধৰিলেগৈ আৰু পানীতে দুইৰো জোঁটা-পোটা লাগিল।

হঠাৎ চাৰিজন মানুহ আহি পাৰত উপস্থিত হ'ল। তেওঁলোক লৰি আহিছিল; সেই বাবে নৈৰ পাৰত থিয় হৈ কোঁপাবলৈ ধৰিলে আৰু কিবা বিচৰাৰ দৰে নৈৰ পানীলৈ লক্ষ্য কৰিবলৈ ধৰিলে।

পানীত দবৰা-দবৰি কৰা মানুহ দুটা তেতিয়া পাৰলৈ উঠি আহিল। তেওঁলোক এজন অনৰেৰী মেজিষ্ট্ৰেট্ ৰায় চাহাব জগদানন্দ বৰকাকতীৰ হিন্দুস্থানী ৰান্ধনি ৰঘুবীৰ তেৱাৰী, আৰু আনজন আমাৰ চিনাকী মাধৱচন্দ্ৰ ভূঞা। পাৰলৈ উঠি অহাৰ লগে লগে ৰঘুবীৰে মাধৱক গবা মাৰি ধৰি ক'লে,—"বেগাই আহাঁ, কোনোমতেহে ধৰিছোঁ; আকৌ পলাব।"

তেতিয়া পাৰৰ মানুহ আটাইকেইটাই মাধৱক ধৰিলে, কিন্তু মুখলৈ চাই তেওঁক চিনিব পাৰি সকলো অবাক হ'ল।

ৰঘুবীৰে ক'লে,—"মই চোৰ সোমোৱাৰ কথা শুনিয়েই একে জাঁপে বাহিৰ ওলালোঁ। ওলায়েই দেখিলোঁ, কোনোবা এটা লৰ মাৰিছে। মই আৰু কালৈকো বাট নাচাই তাক ধৰিবৰ মনেৰে পিচে পিচে খেদা দিলোঁ। কিন্তু সি যিহে ফিৰিঙতি

ওফৰা দি উফৰিল, বাটডোখৰত কোনোমতে ধৰিব নোৱাৰিলোঁ। পিচত সি আহি সোঁ শিলটোৰ পৰা জঁাপ মাৰি পানীত পৰিল! ময়ো তাৰ পিচতে জাঁপ দিলোঁ। তাৰ পিচত ইমান খিনিলৈকে খেদিহে কোনোমতে তাক ধৰিলোঁ আৰু বহুত প্ৰবন্ধে পাৰলৈ আনিলোঁ।”

মানুহ কেইটাৰ এটাই ক’লে,—“আপুনি এইটো ব্যৱসায়ত ধৰিবলৈহে ওকালতি এৰি দিছিল!”

মাধৱে ক’লে,—”থানালৈ ব’ল, তাতহে মই মোৰ কথা ক’ম।”

ঘাটৰ পৰা থানা বেছি দূৰৈত নহয়। এজনে ক’লে,—“হাকিম মটৰেৰে থানালৈ গৈছেই। তেওঁক খবৰ দিয়াহে ভাল হ’ব।”

কিন্তু কোনো খবৰ দিবৰ প্ৰয়োজন নহ’ল। সকলোৱে দেখিলে এজন দাৰোগা, চাৰিজন চিপাহীৰে সৈতে সেই ফাললৈকে আহিছে। তেওঁলোক আহি ঘটনাস্থলত উপস্থিত হ’লত ৰঘুবীৰে তেওঁলোকৰ আগতো আগেয়ে কোৱা কথাকেই ক’লে। ৰঘুবীৰৰ কথা শেষ হ’লত দাৰোগাই মাধৱলৈ চাই ক’লে,—“তোৰ কিবা ক’বলৈ আছে নে?”

প্ৰশ্নৰ গঢ় দেখি মাধৱৰ একো ক’বৰ মন নগ’ল। তেওঁ ক’লে,—“সম্প্ৰতি মোৰ একো ক’বলৈ নাই।”

দাৰোগাজন নতুন মানুহ, কামত সোমোৱাও বেচি দিন হোৱা নাই। তেওঁৰ ঘৰ ছিলেটত। এবছৰ কাছাৰত কাম

শিকাৰ পিচত গুৱাহাটীলৈ বদলি হৈ অহা দুসপ্তাহমানহে হৈছে।

তেওঁ আকৌ মাধৱক প্ৰশ্ন কৰিলে,—"ধনৰ মোনাটো কি কৰিলি ?

মাধৱ।—তোমালোকে মোক চোৰ বুলি হাতে হাতে ধৰিছাই, ধনৰ মোনাটো উলিয়াই ল'ব নোৱাৰা নে ?

দাৰোগাৰ খং উঠিছিল। মাধৱক অলপ উত্তম-মধ্যম দিবৰ নিমিত্তে অলপ আগবাঢ়িও গৈছিল। কিন্তু মাধৱৰ চকুৰ ফালে চাই থমকা খাই ৰ'ল। এনেতে ৰঘুবীৰে ক'লে,— "মই যেতিয়া এইখিনি পাওঁ, তেতিয়া আলিৰ দাঁতিত এজনী তিৰোতা দেখিছিলোঁ। তাই এজনী বেশ্যা, এতিয়া এওঁ ৰাখিছে, অলপ পাচতে মানুহজনী আঁতৰি গ'ল। লৰি আহোঁতেই মোনাটো তাইক দি আহিব পায়।"

কথাটো সমূলি সঁচা নহয়। যেতিয়া ৰঘুবীৰ আৰু মাধৱে পানীত দবৰা-দবৰি কৰি থাকে, প্ৰতিমা তেতিয়াহে আহিছিল। তেওঁ অৰণ্যে কাকো দেখা পোৱা নাছিল। কিন্তু ঠিক সেই সময়তে চাৰিজন মানুহ লৰি অহা দেখি তেওঁ তাৰপৰা এফলীয়া হৈ যায়, আৰু ৰঘুবীৰ আৰু মাধৱ পানীৰপৰা উঠাৰ লগে লগে সেই ঠাই এৰে।

ৰঘুবীৰৰ কথা শুনি দাৰোগাই মাধৱৰ ফালে চাই ক'লে,— "বেশ্যাক ধন যোগাবলৈ চুৰ কৰিবলৈ লৈছ। এইবাৰ তাৰ প্ৰতিফল পাবি। ব'ল থানালৈ ব'ল। মহাবীৰ, হেণ্ড্‌কাফ্

দে। ইয়াক "লক্ আপত" থৈ মাইকীজনী ধৰিব লাগিব।"

যেনে কথা তেনে কাম। তেতিয়াই হাত-কেৰেয়া দি মাধৱক থানালৈ নিয়া হ'ল। লগতে বঘুবীৰ প্ৰমুখ্যে চোৰ খেদা কেইজনো গ'ল।

নবম অধ্যায়।

—চোৰ কোন ?—

চোৰ সোমাইছিল ৰায় চাহাব জগদানন্দ বৰকাকতীৰ ঘৰত। তেওঁ সেই দিনা তেওঁৰ প্ৰয়োজন নথকা মাটি এডোখৰ বেচি এহেজাৰ টকা পাইছিল ; তাৰে ছুশ নগদ টকা, বাকীখিনি নোট। সেইদিনা বেঙ্কত জমা দিবলৈ সময় নোপোৱাত, তেওঁ তাক মোনা এটাত ভৰাই শোৱনি ঘৰত থকা লোৰ চন্দুকটোত ভৰাই থৈছিল। পুৱতী নিশা চোৰ সোমাই এই মোনাটোকে হাত কৰিছিল ; কিন্তু চোৰৰ দুৰ্কপাল, ওলাবলৈ নৌ পাওঁতেই গম পাই ৰায় চাহাবে চোৰ চোৰকৈ চিঞৰি উঠিল। তৎক্ষণাৎ তেওঁৰ টোলত থকা কেইবাটাও মানুহে চোৰৰ পিচে পিচে খেদা দিলে। তেওঁ নিজেও কি নিলে তাৰ তত্ত্ব লৈ মটৰেৰে থানালৈ গ'ল।

তেওঁ পোনেই গ'ল চাৰ্ক্‌ল্ ইন্স্‌পেক্টৰ হেমচন্দ্ৰ ফুকনৰ ঘৰলৈ। ফুকন তেতিয়াও শোৱাৰ পৰা উঠা নাছিল ; ৰায় চাহাব যোৱাৰ খবৰ পাই তেওঁ লৰালৰিকৈ শয্যা এৰি ওলাই আহিল আৰু সকলো কথা শুনি সেই চব ইন্সপেক্টৰজনক তৎক্ষণাৎ জনচেৰেক চিপাহীৰে সৈতে চোৰ বিচাৰিবলৈ আদেশ

দিলে। তাৰ পাচত কথা পতাৰ লগে লগে মুখ ধুবলৈ লাগিল আৰু ৰায় চাহাবকো মুখ ধুবলৈ দিলে।

মুখ ধুই, চাই খাই তুয়ো থানালৈ আগ বাঢ়িল। আহোঁতে বাটত ফুকনে ক'লে,—"আপুনি চিন্তা নকৰিব। আপোনাৰ মানুহে চোৰ খেদিছেই, আকৌ আমাৰো চিপাহী-দাৰোগা গৈছে। চোৰ ধৰা নপৰাকৈ নাথাকে।"

থানা পায়েই তেওঁলোকে শুনিলে—চোৰ ধৰা পৰিছে। তেওঁলোকৰ মনত ৰং লাগিল। কিন্তু চব ইন্সপেক্টৰৰ পৰা যেতিয়া চোৰৰ পৰিচয় পালে, তেওঁলোকৰ বিস্ময়ৰ সীমা নাথাকিল।

ইন্সপেক্টৰে চব ইন্সপেক্টৰৰ পৰা আদ্যোপান্ত বিবৰণ শুনি নাক কোঁচালে। তাৰ পাচত সুধিলে,—"আপুনি মাধৱৰ জবানবন্দী লৈছিল নে?"

চব ইন্স্।—তেওঁ কোনো কথাৰ উত্তৰ নিদিয়ে।

ফুকন।—যি ঠাইৰ পৰা চোৰ পানীত পৰিছিল, সেই ঠাইডোখৰ চাইছিল নে?

চব।—নাই চোৱা।

ফুকন।—ৰায় চাহাবৰ ঘৰলৈ গৈছিল?

চব। নাই যোৱা।

ফুকন।—তেন্তে আপুনি অনুসন্ধান কৰিলে কিটো?

চব।—হাতে হাতে চোৰ ধৰা পৰিছে, তাত আৰু আন কি প্ৰমাণ লাগিছে?

ফুকন।—টকাৰ মোনা পাইছে ?

চব।—নাই পোৱা।

ফুকন।—তেন্তে হাতে হাতে ধৰিলে কেনেকৈ ?

চব।—মোনাটো প্ৰতিমা বোলা বেশ্যা এজনীক দিছে।

ফুকন।—কেনেকৈ জানিলে ?

চব।—ৰঘুবীৰে কৈছে। এতিয়া তাইক আনিলে আৰু তাইৰ ঘৰ খানাতালাচ কৰিলেই সকলো কথা ওলাই পৰিব।

ফুকন।—একো কৰিব নালাগে আপুনি। এই গোচৰৰ তদন্ত মই নিজে কৰিম। আপুনি যিখিনি প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চোৰ ধৰিছে সি কোনো প্ৰমাণেই নহয়। আপুনি মাথোন নিজক অপদাৰ্থ বুলি চিনাকি দিছে।

এই দৰে কৈ ইন্সপেক্টৰে মাধৱক আনিবলৈ ক'লে। মাধৱ আহিলত তেওঁ নিজৰ ঘৰৰ পৰা এসজ কাপোৰ অনাই সলাবলৈ দিলে। মাধৱে কাপোৰ সলালে আৰু ইন্সপেক্টৰৰ নিৰ্দ্দেশমতে এখন চকীত বহিল। ফুকনে তেতিয়া ৰায় চাহাবৰ বাহিৰে আন সকলোকে ওলাই যাবলৈ কৈ মাধৱক সুধিলে,— "আচল ঘটনাটো কি ?"

মাধৱ।—কথাটো এই :—মই এটা বিশেষ কাৰণত ৰাতি নৌ পুৱাওঁতেই শুক্লেশ্বৰ-ঘাটৰ ফালে গৈছিলোঁ। মই সেইখিনি পাওঁতে পানীৰ দাঁতিত এটা মানুহ দেখি মেয়ো তাৰ গালৈকে আগ বাঢ়ি গলোঁ। এনেতে সি পানীত জাঁপ মাৰি পৰিল। মেয়ো ওচৰত থকা শিলটোতে কাপোৰখন থৈ পানীত

পৰিলোঁ। মানুহটোৱে আত্মহত্যা কৰিব খুজিছে বুলিয়েই মোৰ ধাৰণা জন্মিছিল আৰু তাক ৰক্ষা কৰাৰ উদ্দেশ্যে হে পানীত নামিছিলোঁ। যেতিয়া সি বেগেৰে সাঁতৰি পলাবলৈ যত্ন কৰা দেখিলোঁ, তেতিয়াহে মোৰ মনত খেলালে যে সি মৰিবলৈ পানীত পৰা নাই, কিবা এটা অপৰাধ কৰি পলাই সাৰিবলৈহে পানীত আশ্ৰয় লৈছে। কিছু দূৰ যোৱাৰ পাচত যেতিয়া মই তাক ধৰা পেলালোঁ, তেতিয়াও সি এৰাবৰ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু যেতিয়া আন মানুহ চাইটা আহি পালে তেতিয়া সি আত্মসমৰ্পণ কৰিলে। মই তাক পাৰলৈ তুলি আনিলোঁ। পাৰ পায়েই সি মোক চোৰ বুলি গৰা মাৰি ধৰিলে। তেতিয়াহে মই বুজিব পাৰিলোঁ যে সি কাৰবাৰ ঘৰত চুৰ কৰি পলাই আহিছে। ইয়াৰ পাচতে দাৰোগা-চিপাহী গৈ হাজিৰ। দাৰোগাই সেই মানুহটোৰ কথা শুনিয়েই মোক চোৰ বুলি সাব্যস্ত কৰিলে, আৰু অতি অভদ্ৰ-ভাবে মোৰ কিবা ক'বলৈ আছে নে সুধিলে। তেওঁৰ মতি-গতি দেখি মই একো সমিধান নিদিলোঁ। তেতিয়াই দাৰোগাই মোক হাত-কেৰেয়া দি থানালৈ লৈ আহিল। মই নীৰৱে সকলো সহ্য কৰি থাকিলোঁ। আন কি, মোৰ কাপোৰখনো বিচৰা নহ'ল।

ফূকন।—আপুনি ইমান পুৱাতে তালৈ গৈছিল কিয় ?

মাধৱ।—ক্ষমা কৰিব, সেইটো এটা গোপনীয় কথা, মই ক'বলৈ অক্ষম।

ফুকন।—বাৰু, সকলো কথা নালাগে, এটা মাত্র কথা সোধোঁ,—আপুনি তালৈ যাওঁতে প্ৰতিমা আপোনাৰ লগত আছিল নে ?

মাধৱ।—নাই।

ফুকন।—ঘটনাস্থলত আপুনি তেওঁক দেখা পোৱা নাছিল নে ?

মাধৱ।—পানীৰ পৰা উঠি আহোঁতে এবাৰ পাৰত দেখিছিলোঁ, কিন্তু সৰহ পৰ তেওঁ তাত থকা নাছিল।

ফুকনে তেতিয়া চোৰ খেদা মানুহ চাইটা এটা এটাকৈ আনি কেইটামান প্ৰশ্ন সুধিলে আৰু সকলোৰে পৰা একে উত্তৰকে পালে। যেনে ঃ—

প্ৰশ্ন।—তোমালোকে খেদিবৰ সময়ত চোৰটো দেখিছিলা নে ?

উত্তৰ।—আমি আমাৰ আগে আগে এটা মানুহ লৰি যোৱা দেখিছিলোঁ।

প্ৰশ্ন।—মানুহটো তোমালোকতকৈ কিমান আগত আছিল ?

উত্তৰ।—(ডেৰ ফাৰ্লংমান আঁতৰত থকা গছ এজোপা দেখুৱাই) ইয়াৰ পৰা সেই গছজোপাৰ সমান আঁতৰত।

প্ৰশ্ন।—মানুহটো কোন চিনি পাইছিলা নে ?

উত্তৰ।—নাই পোৱা।

প্ৰশ্ন।—সেইটোৰ বাহিৰে আৰু কোনোবা মানুহ তোমা-লোকৰ আগত দেখিছিলা নে ?

উত্তৰ।—নাই দেখা।

প্ৰশ্ন।—মানুহটো যি ফাললৈ লৰিছিল, সেই ফালে আলিটো কিমান দূৰলৈকে দেখিছিলা ?

উত্তৰ।—আলিটো পোন। ভৰলু-মুখৰ পৰা শুক্লেশ্বৰৰ ওচৰলৈকে দেখিছিলোঁ।

প্ৰশ্ন।—মানুহটো নেদেখা হ'ল কেতিয়া ?

উত্তৰ।—যেতিয়া সি ফালৰি কাটি আলিৰ পৰা নামি নৈ-লৈ গ'ল।

প্ৰশ্ন।—তাৰ আগতে বা পাচতে কোনোবা মানুহ নৈৰ ফাললৈ যোৱা দেখিছিলা নে ?

উত্তৰ।—হয়, দেখিছিলোঁ। আমাৰ আগত যোৱা মানুহটো নৈলৈ নামি যোৱাৰ পিচতেই আৰু কোনোবা এটা নামি যোৱা দেখিছিলোঁ। তেওঁ পশ্চিমৰ পৰা যোৱা নাছিল, দক্ষিণ ফালৰ আলিটোৱে দি আহিছিল বুলি অনুমান হয়।

প্ৰশ্ন।—মানুহটো নৈৰ ফাললৈ যাওঁতে কেনি গৈছিল তত ধৰিব পাৰিছিলানে ?

উত্তৰ।—নৈৰ গৰাৰ পৰা নমাৰ পাচত কাকো দেখা নাছিলোঁ। যেতিয়া পানীৰ কাষ পালোঁগৈ, তেতিয়া মাধৱ আৰু ৰঘুবীৰক উঠি অহা দেখিলোঁ।

প্ৰশ্ন।—তাত তিৰুতা এজনী দেখিছিলা নে ?

উত্তৰ।—হয়, আমাৰ আগে আগে এজনী তিৰুতা গৈছিল। আমি প্ৰায় একে সময়তে পানীৰ কাষ পাইছিলোঁ।

আমাক দেখিয়েই নে কি তেওঁ তেতিয়াই আঁতৰি গ'ল।

এইখিনি প্ৰশ্নোত্তৰৰ পিচত ফুকনে ৰায় চাহাবক ক'লে,—"চোৰ ধৰা পৰিল, এতিয়া ধনৰ মোনাটো ওলালেই হয়।"

ৰায় চাহাব।—চোৰ নো কোন ?

"আপুনি জানো অনুমান কৰা নাই ? যেয়ে হওক, এতিয়া নকওঁ। এবাৰ ঘটনাস্থল চাই আহোঁগৈ।"

এই বুলি কনিষ্টবল দুজনেৰে সৈতে সকলোটিকে লগত লৈ ইন্স্‌পেক্টৰ ফুকন ঘটনাস্থললৈ যাবলৈ ওলাল। ঠিক এনে সময়তে মাধৱৰ চাকৰটো আৰু মথুৰাই মানুহ এটা লৈ থানা পালেহি। মাধৱে তেওঁলোকক দেখা পাই আচৰিত মানিলে আৰু কিয় আহিছে জানিব খুজিলে। মাধৱৰ চাকৰটোৱে ক'লে,—"দেউতা! ই এটা চোৰ। পুৱতী নিশা দেউতাৰ খোটালীত কিবা পৰাৰ শব্দ শুনি লৰালৰিকৈ গৈ দেখিলোঁ দেউতা নাই, মেজত এটা লেম্প জ্বলি আছে, সম্মুখৰ দুৱাৰখনো মেলা। মেজৰ ওচৰত থিয় হৈ এই মানুহটোৱে আপোনাৰ মনি-বেগটো মেলিছে। মই তেতিয়া কোনো সঁহাৰি নলগোৱাকৈ ওলাই আহিলোঁ আৰু দুৱাৰত তলা লগাই থৈ মেনেজাৰক মাতি নিলোঁহি। আমি যেতিয়া ঘূৰি যাওঁ, তেতিয়া সি হাতৰ মুঠিত দহটকীয়া নোট দুখন লৈ কান্দি আছিল। মেনেজাৰে তাক কত কথা সুধিলে, কিন্তু সি নামাতে। দেউতাকো বিচাৰি নাপালোঁ। সেইদেখি তাক থানালৈ লৈ আহিছোঁ।

মথুৰায়ো তাৰ কথাকে সমৰ্থন কৰিলে।

মাধৱে মানুহটোলৈ চাই ক'লে,—"তই কথা নকৱ কিয় ? কি হৈছে তোৰ ?"

মানুহটো কান্দি কান্দি মাধৱৰ ভৰিত দীঘল দি পৰিল আৰু খোকাথুকিকৈ ক'বলৈ ধৰিলে,—"দেউতা! মই এটা দিন হাজিৰাত কাম কৰি খোৱা মানুহ। মোৰ নাম দুখীয়া, দিনটো কাম কৰি আঠ অনা পইচা পাওঁ, তাৰেই কোনোমতে তিৰুতাজনী আৰু কেচুৱা লৰাটোৰে সৈতে পেট প্ৰবৰ্ত্তাই থাকোঁ। যোৱা ৰাতি খাই বৈ উঠাৰ অলপ সময়ৰ পাচৰ পৰাই তিৰুতাজনীৰ ভেদ-বমি আৰম্ভ হয়। মই নিৰুপায় হলোঁ। হাতত এটা টকাও নাই, ইফালে কেচুৱাটো চাবলৈকো কোনো নাই। ভাবিলোঁ যেনে-তেনে ৰাতিটো পুৱাওক, ৰাতি পুৱালেই দেউতাক খবৰ দিম। পিচে বেমাৰ ইমান টান হৈ আহিল যে পুৱালৈ বাট চাব নোৱৰা হলোঁ। কেচুৱাটোৰো টোপনি আহিছিল। মই যেনে-তেনে দেউতাক খবৰটো দি যাওঁ বুলি বেমাৰী আৰু কেচুৱা দুইকো এৰি থৈ দেউতাৰ ঘৰলৈ লৰি আহিলোঁ। আহি দেখিলোঁ দুৱাৰ মেলা, ভিতৰতো চাকি জ্বলি আছে। দেউতাক পাম বুলি আশা কৰি ভিতৰ সোমালোঁ, কিন্তু দেউতাক নাপালোঁ। মই বিবুদ্ধি হ'লোঁ। তেতিয়া মোৰ গাত থৰ-যুগুতি নাছিল ; চকী এখনত খুন্দা খাই বাগৰি প'ৰিলোঁ। তাৰ পাচত কোনোমতে উঠিয়েই মেজৰ ওপৰত পইচা থোৱা বেগটো দেখা পালোঁ।

মই বেগটো মেলিলোঁ। তাত কেইবাখনো নোট আছিল; মই তাৰে দুখন ল'লোঁ। তেতিয়া মই ভাবিছিলোঁ বোলো দেউতাক নাপালোঁ যেতিয়া ইয়াৰেই ডাক্তৰ আনো, পিচত দেউতাৰ আগত সকলো কথা ক'ম। কিন্তু ওলাই আহিবলৈ বাট নাপালোঁ, কোনোবাই বাহিৰৰ পৰা দুৱাৰ বন্ধ কৰি থৈ গ'ল। তাৰ পাচত দুৱাৰ মেলি এওঁলোকে মোক ইয়ালৈ লৈ আহিছে। ইমান বেলিয়ে বা ঘৰত কি হৈছে দেউতা!"

মানুহটোৱে হুৱাওৱাৰে কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাধৱে মথুৰাক ক'লে,—"তোমালোকে ইয়াক আটক কৰি বৰ অন্যায় কৰিলা। কোনে জানে ইয়াৰ ভিতৰত কি দুৰ্ঘটনা ঘটিছে! বিশেষ কাৰণত মই এতিয়া যাব নোৱাৰোঁ। তুমি এতিয়াই বৰুৱা ডাক্তৰক লৈ যোৱাঁগৈ; যি খৰচ পাতি লগে সকলো দিবা। চাবা যেন যত্নৰ ত্ৰুটি নহয়।"

দুখীয়াক ক'লে,—"তই এতিয়া যা, ডাক্তৰ যাব।"

নোট দুখন মাধৱৰ ফালে আগ বঢ়াই দি দুখীয়াই ক'লে,—"ডাক্তৰ নি'বই যেতিয়া এই দুখন আৰু মোক নালাগে। লওক।"

মাধৱ।—লাগক বা নালাগক এতিয়া তোৰ হাততে থাওক। নালাগে যদি পাচত ঘূৰাই দিব পাৰিবি। লাগিলে ক'ত পাবি! এতিয়া যা।

মথুৰা, চাকৰ আৰু দুখীয়া তেতিয়া লৰালৰিকৈ নিজ নিজ কাম কৰিবলৈ গ'ল। চিলঠীয়া দাৰোগাজনে ঘটনাটো চাই

থাকি মেহেঙা-মেহেঙিকৈ তাৰ পৰা আঁতৰ হ'ল। মাধৱৰ প্ৰতি তেওঁৰ যি ধাৰণা আছিল, সি যে ভুল তাক এই ঘটনাই প্ৰমাণ কৰি দেখুৱালে।

ইয়াৰ পাচত ইন্সপেক্টৰ ফুকন সদলে নৈৰ পাৰলৈ গ'ল ৰায় চাহাবৰ কাষ চাপি ৰঘুবীৰে ক'লে,—"হুজুৰ, মোক যাবলৈ দিয়ক, নহ'লে ৰক্ষা-বঢ়াত পলম হ'ব।"

ৰায় চাহাবে মাতিবলৈ নৌ পাওঁতেই ফুকনে ক'লে,—"হওক পলম, এতিয়া যাব নোৱাৰা। এজনকো মই এতিয়া যাবলৈ দিব নোৱাৰোঁ।"

তাৰ পাচত ফুকনে তাত কিবা প্ৰমাণ পায় নে চালে, কিন্তু একো নাপালে। বালিত মানুহৰ খোজ বহি আছিল; চোৰ ধৰাৰ সময়ত চোৱা হলে কোনটো আগ, কোনোটো পিচ চিন পোৱা গ'লহেতেন। কিন্তু এতিয়া চিনিবৰ উপায় নাই; ক'ৰবাত ধনৰ মোনা পৰি আছে বুলি বহুতো মানুহে বিচাৰি আগৰ খোজৰ চিন একো নাইকিয়া কৰিলে। মাধৱৰ কাপোৰখনো পোৱা নগ'ল।

তাত একো নাপাই সকলোটিয়ে ৰায় চাহাবৰ ঘৰলৈ বাট ল'লে।

দশম অধ্যায়।

—ধনৰ মোনা—

ৰায় চাহাবৰ টোলটো বৰ ডাঙৰ। ঘৰ কেইবাটাও আৰু আটাইকেইটাই চকুত লগা। যিটো ঘৰৰ পৰা চোৰে ধন চুৰ কৰিছিল, সেইটো তেওঁৰ শোৱনি ঘৰ। ঘৰটোৰ খোটালী তিনটা। এটাত ৰায় চাহাব শোৱে। তেওঁ লিখা-পঢ়া কৰা মেজ আৰু খত-পত্ৰ, টকা-পইচা থোৱা লোৰ চন্দুকটো এই খোটালীতে থাকে। এটাত তেওঁৰ গৃহিণী আৰু সৰু ছোৱালী-জনী শোৱে। বাকীটোত কাপোৰ-কানি, প্ৰসাধনৰ সামগ্ৰী, ড্ৰেচিং টেব্‌ল্‌, চিলাই-কল, হাৰ্ম্মোনিয়ম আদি থোৱা হয়। বাকীকেইটা ঘৰ চাকৰ, ৰান্ধনি, আলহী আদিয়ে অধিকাৰ কৰে। চ'ৰা ঘৰটোও বৰ পৰিপাটী। তাত দামী দামী মাচিয়া, ফুলদানি আদি গঢ় লগাই সজাই থোৱা আছে। বাৰত মনোৰম ছবি বহুতো। ভিতৰ ফালে ভঁৰাল ঘৰ, গোহালি ঘৰ আদিও আছে। সম্মুখৰ ফুলনিখনত নানা তৰহৰ ফুলৰ উপৰিও ডালিম, বেল, নেমু আদি গছ দেখা যায়। টোলৰ ভিতৰতে থকা কেইটামান সৰু ঘৰত কেইজনমান বনুৱা থাকে।

ৰায় চাহাবৰ দুটা ল'ৰা আৰু দুজনী ছোৱালী। ডাঙৰটো লৰাই এম, এ, পাচ কৰি এতিয়া চব ডেপুটি কলেক্টৰ কাম কৰে। এতিয়া তেওঁ ডিব্ৰুগড়ত। যোৱা বছৰতে তেওঁৰ বিয়া হৈ গৈছে। সৰুটো লৰাই কলিকতাৰ কলেজত বি, এল, পঢ়ে। তেওঁৰ ডাঙৰজনী ছোৱালী বিয়া দি উলিয়াই দিয়া প্ৰায় দুবছৰ হৈছে। সৰুজনীয়ে স্কুলত পঢ়ে।

মাজতে তেওঁৰ বৰপুতেক সস্ত্ৰীক ঘৰলৈ আহিছিল। যাবৰ সময়ত দুমাহমান থকাকৈ মাক আৰু সৰু ভনীয়েকক ডিব্ৰুগড়লৈ লৈ গ'ল।

এতিয়া ৰায় চাহাব ঘৰত অকলশৰীয়া। সেই কাৰণে তেওঁ তেওঁৰ পেটুৱা বোলা চাকৰটোক শোৱনি ঘৰতে বস্তু থকা খোটালীটোত শুবলৈ দিছে যাতে ৰাতি-বিয়লি প্ৰয়োজন হ'লে মাত মাতিলেই তাক পায়। শোৱাৰ আগতে ঘৰৰ দুৱাৰ-খিৰিকি এই পেটুৱায়েই জপায়।

ফুকনে ৰায় চাহাবৰ টোলটো চাই লৈ শোৱনি-ঘৰটো পৰীক্ষা কৰি চালে; চন্দুকটোৰ অৱস্থিতিও লক্ষ্য কৰিলে। তাৰ পাচত ওলাই আহি চ'ৰা ঘৰত বহি ৰায় চাহাবক সুধিলে,—"চন্দুকটো কিহেৰে মেলিছিল?"

ৰা, চা। চাবিচৰ। চাবি তাতে লগোৱা আছিল।

ফুকন। আপুনি চাবি ক'ত থৈছিল?

ৰা, চা। হাত-বাকচৰ ভিতৰত।

ফুকন। হাত-বাকচৰ চাবি একা?

ৰা, চা। গাৰুৰ তলত।

ফুকন। সদায় এনেকৈয়ে থয় নে ?

ৰা, চা। হয়, সদায় থওঁ।

ফুকন। আপুনি এনেকৈ থোৱাৰ কথা আন কোনোবাই জানে নে ?

ৰা, চা। অকল পেটুৰা বোলা চাকৰটোৱে জানে।

ফুকন। দুৱাৰ আটাইবোৰ মৰা আছিল নে ?

ৰা, চা। থাকিব লাগে। শোৱাৰ আগতে সদায় মাৰে।

ফুকন। কোনে ?

ৰা, চা। পেটুৰাই।

ফুকন। চোৰ কেনি সোমাইছিল ?

ৰা, চা। দুৱাৰে দি। চোৰ ওলাওঁতে সেই মুখৰখন দুৱাৰ মেলা আছিল।

ফুকন। কোনো ফালে সিন্ধি দিয়া নাই নহয় ?

ৰা, চা। নাই, পকা ইটাৰ পিৰালিত কি সিন্ধি দিব ?

ফুকন। চোৰ ওলাই যাওঁতে পেটুৰা আছিল নে ?

ৰা, চা। তাৰ তেতিয়াও টোপনিয়েই ভগা নাছিল।

ফুকন। পেটুৰাক মাতক।

ৰায় চাহাবে পেটুৰাক মাতিলে, কিন্তু তাক পোৱা নগ'ল। কেইবাটাও মানুহে তাক বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। ফুকনে ৰায় চাহাবক ক'লে,—"এতিয়া ঘটনাটো জল জল পট পট হৈ ওলাই পৰিল ; টকাখিনি উলিয়াব পাৰিলেই হয়।"

ৰঘুবীৰ আৰু মাধৱ চিপাহীৰ জিম্মাত আন এটা ঘৰত আছিল। ইন্স্‌পেক্টৰৰ কথামতে চিপাহী এটাই ৰঘুবীৰক চ'ৰালৈ আনিলে। ইন্স্‌পেক্টৰে ৰঘুবীৰক ধমক দি সুধিলে,—"টকাখিনি কি কৰিলি ক!"

ৰঘু। টকা! মই কি কৰিলোঁ!

তাৰ মুখ একেবাৰেই ক'লা পৰিল। ইন্স্‌পেক্টৰে ক'লে,—"তই যে চোৰ, সেইটো প্ৰমাণ হৈ গৈছে। এতিয়া ফাঁকি দি মৰ কিয়?"

ৰঘু। মই চুৰ কৰিলোঁ! কোনে ক'লে?

ইন্স্‌। কোনে ক'ব! পেটুৱাই কৈছে। টকাখিনি দেখি তহঁত দুয়ো আলচ কৰি এই কাম কৰিছ। তোৰ কথামতে পেটুৱাই দুৱাৰত হুক নলগোৱাকৈ থৈছিল আৰু কোনটো চাবি ক'ত থাকে তোক কৈ দিছিল। সেই মতেই তই চুৰ কৰিছিলি। এতিয়া সচা কথা ক, নহলে ফল বৰ বেয়া হ'ব।

ৰঘু। মই সেইবোৰ একো নাজানো, সি মিছাকৈ কৈছে। চোৰ ধৰি দিয়াৰ যহত এতিয়া মইহে চোৰ হ'লোঁ!

ইন্স্‌। কি! আকৌ মিছা কথা! সৈ নলৱ! মৰিব খুজিছ? ক, টকা ক'ত থলি।

ৰঘু। কাটকেই বা মাৰকেই, মই নোথোৱাকৈ কেনেকৈ কম!

ইন্স্‌পেক্টৰে তেতিয়া তাৰ গালত ঠাচ ঠাচ দুটা চৰ মাৰিলে; সি বাগৰি পৰিল। তথাপিও তাৰ আগৰ কথা

নলৰিল। ঠিক এনে সময়তে দুটা মানুহে পেটুৰাক চ'ৰা ঘৰলৈ ধৰি লৈ আহিল। সি বাৰীৰ পিচ ফালে থকা ভঁৰালৰ তলত পেট পেলাই পৰি আছিল।

ইন্সপেক্টৰে সুধিলে,—"তই পলাইছিলি কিয় ?"

পেটুৰা। ভয় লাগিছিল।

ইন্স্। কিয় ?

পেটুৰা। চিপাহী-দাৰোগা অহা দেখি।

ইন্স্। চিপাহী দাৰোগা দেখিনো ভয় লাগিল কিয় ?

ইন্স্পেক্টৰৰ ইঙ্গিত মতে চিপাহীটোৱে বাওঁ হাতেৰে পেটুৰাৰ বাউসীত ধৰি জোকাৰ এটা মাৰি, সোঁহাতেৰে লাথুটিডাল দাঙিলে। পেটুৰা কঁপিবলৈ ধৰিলে। ইন্সপেক্টৰে ক'লে,—"ৰ, ৰ, নামাৰিবি; সি সঁচা কথা ক'ব। নকয় যদি তেতিয়া যি হয় কৰা যাব।"

তাৰ পাচত তীব্ৰ দৃষ্টিৰে পেটুৰালৈ চাই ক'লে,—"তোৰ যদি মৰিবৰ মন নাই, সঁচা কথা কবি। প্ৰথমেই কচোন বাৰু কিয় তই দুৱাৰখন আন দিনাৰ দৰে বন্ধ কৰা নাছিলি ?

পেটুৰা কিছু পৰ নিমাত হৈ থাকিল। ইন্স্পেক্টৰে ক'লে,—"তই নকলেও আমি সকলো কথা জানিব পাৰিছোঁ। তই সঁচা কথা কৰ নে নকৰ তাকে চাবলৈহে তোক সুধিছোঁ। সঁচা কথা ক'লে তোৰেইহে ভাল হ'ব। নহ'লে মাৰ তো খাবিয়েই, আকৌ ফাটেকলৈকো যাবি। ক, কিয় দুৱাৰখনত হুক লগোৱা নাছিলি।"

পেটুৰা। ৰঘুবীৰে তেনেকৈ থ'বলৈ কৈছিল।

ইন্স্। তই বোলে তাক লোহাৰ চন্দুকৰ চাবিটো দিছিলি ? কিয় দিছিলি ?

পেটুৰা। মই কেতিয়া দিছিলোঁ ! হাত-বাকচত আছে বুলিহে কৈছিলোঁ।

ইন্স্। হাত-বাকচৰ চাবিটো গাৰুৰ তলৰ পৰা নিছিলি কিয় ?

পেটুৰা। ৰঘুবীৰে খুজিছিল।

ইন্স্। সি বাৰু খুজিলেই, তই দিলি কিয় ?

পেটুৰা। সি মোক এশ টকা দিম বুলিছিল।

ইন্স্। ৰঘুবীৰে টকাখিনি ক'ত থ'লে ?

পেটুৰা। মই ক'ব নোৱাৰোঁ। মই তেতিয়া শুই আছিলোঁ।

ইন্স্। তই সাৰে থাকিও টোপনিৰ ভাও ধৰিছিলি কিয় ?

পেটুৰা। ৰঘুবীৰক খেদা দেখি মোকো ধৰে বুলি ভয় লাগিছিল।

ৰঘুবীৰে ইমানতো আগেয়ে কোৱা কথাৰ বাহিৰে আন একো নক'লে। ইন্স্পেক্টৰে ৰঘুবীৰ আৰু পেটুৰাক হাত-কেৰেয়া লগাবলৈ দি ক'লে,—"বুজা গৈছে, ই টকা বহুত দূৰলৈ নিব পৰা নাই। ডেৰ ফাৰ্লং মানৰ ভিতৰতে তাক আন মানুহে দেখিছে। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় তাৰ আগতে সি টকাখিনি লুকুৱাইছে। সি যে বাটৰ পৰা বেচি আঁতৰলৈ

যাবলৈ সময় পোৱা নাই সিও ঠিক। মোৰ বোধেৰে এই ডেৰ ফাল্ং বাটৰ দুয়ো দাঁতিয়ে বিচাৰিলেই ধনৰ মোনাটো ওলাব। সকলোৱে এবাৰ ভালকৈ বিচাৰি চোৱাঁচোন।”

তেতিয়া উপস্থিত সকলো মানুহেই বিচাৰিবলৈ ধৰিলে ইন্স্পেক্টৰৰ অনুমান সঁচা হ’ল। ঘৰৰ পৰা অলপ দূৰতে খাৰৈত ধনৰ মোনাটো পোৱা গ’ল। খাৰৈত অলপ পানী আছিল, সেই কাৰণে মোনাৰ তল ছোৱা অলপ তিতিছিল। কিন্তু তলত নগদ টকা আৰু ওপৰত নোট থকাত নোটবোৰ বৰকৈ তিতা নাছিল। মোনাৰ ধন ঠিক মতেই ওলাল।

ইন্স্পেক্টৰে ৰায় চাহাবক ক’লে,—“দেখিলে এই ৰঘুবীৰ কি সাংঘাতিক মানুহ! ইয়াক ৰান্ধনি ৰাখি আপুনি নিজৰ বিপদ চপাই লৈছিল। ইয়াৰ পক্ষে নৰ হত্যাও টান কাম নহ’ব। এইবাৰ সাৰিব পৰা হ’লে ই আগলৈ আপোনাৰ সৰ্ব্বনাশ কৰিলেহেতেন। এতিয়া সকলো কথা ফটফটীয়া হৈ ওলাই পৰিল। ই ধনৰ মোনা লুকুৱাবলৈ সুযোগ নৌ পাওঁতেই আন মানুহে খেদা দেখি সাউৎকৰে খাৰৈলৈ পেলাই দি চোৰ খেদাৰ ভাও ধৰিলে, যদিও তাৰ আগত কোনো মানুহেই নাছিল। সি ভাবিছিল খেদা মানুহ ওচৰ চাপিলে সি নৈত পৰিব আৰু পিচত উঠি আহি ক’ব,—চোৰ ধৰিছিলোঁৱেই, ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ; এৰাই গ’ল। কেনিবা গ’লেই নে মৰিলেই তৎ ধৰিব নোৱাৰিলোঁ। তেতিয়া সকলোৱে নৈত চোৰ বিচাৰি থাকোঁতেই সি গৈ ধনখিনি

লুকুৱাব পাৰিব। পিচে আকস্মিকৰূপে ভূঞাৰ হাতত পৰাত তাৰ সাৰুৱা মূৰত ঘপ কৰে নতুন ফন্দী ওলাল। আমাৰ ভেবাৰাম দাৰোগাজনক সি ঠগিছিলেই। ঘটনাটোৰ তদন্ত মই নিজে হাতত নোলোৱা হ'লে আপোনাৰ টকাখিনি হেৰাল-হেতেন, আৰু ভূঞাই যদিও অব্যাহতি পালেহেতেন, তথাপি বহুত লটিঘটিৰ পিচত হে। ইফালে আচল চোৰে সেই সময়ৰ আগতে এই ঠাই এৰিলেহেতেন। সি অতি ধূৰ্ত্ত। আন নালাগে ভাত ৰান্ধিবলৈ পলম হ'ব বুলি মোকো ঠগিবৰ চেষ্টা কৰিছিল হে।"

ৰায় চাহাবে ভূঞাৰ ওচৰত কৃতজ্ঞতা স্বীকাৰ কৰি ক'লে,—তুমি ঘটনাটোত জড়িত নোহোৱা হ'লে টকাখিনি গৈছিলেই; গতিকে ইয়াৰ অলপ সদ্ব্যৱহাৰ হোৱা উচিত। তুমি দৰিদ্ৰ-নাৰায়ণৰ সেৱাত জীৱন উচৰ্গা কৰিছা, কিন্তু তাৰ বাবে তোমাৰ নিজৰ উপাৰ্জ্জনৰ বাহিৰে আন কোনো পুঁজি নাই। মই কওঁ তোমাৰ হাতত এটা ৰাজহুৱা পুঁজি থকা উচিত। সেই পুঁজিৰ ভেটি-স্বৰূপে মই এই টকাৰ আধা পাঁচ শ তোমাৰ হাতত দিব খোজোঁ। আশা কৰোঁ গ্ৰহণ কৰিবা।"

মাধৱ। তেনেকৈ গ্ৰহণ কৰাতকৈ মই আপোনাক আন এটা অনুৰোধ জনাওঁ। আমাৰ মাজত সেৱা-সমিতি এখন থকা অতি প্ৰয়োজনীয়। তাৰ এটা পুঁজি আৰু এটা স্বেচ্ছা-সেৱকবাহিনী থাকিব লাগিব। এই সম্পৰ্কে মোৰ আঁচনি কৰা আছে, কিন্তু কোনো মুখিয়াল মানুহে গা লাগি ধৰিব

নোখোজাত নিজৰ শক্তিৰেই যি পাৰোঁ কৰি আছোঁ। আপুনি যেতিয়া সেই বিষয়ে ভাবিছে, আপুনিয়েই তাৰ গুৰি ধৰক। আপুনি এখন ৰাজহুৱা সভা আহ্বান কৰি এই সমিতি স্থাপন কৰক, আৰু তাতেই তাৰ পুঁজিলৈ এই দান আগ বঢ়াওক। তেতিয়া হ'লে আপোনাৰ পৰাই আনেও প্ৰেৰণা পাব।

ৰা, চা। মই তেনে এখন সভা আহ্বান কৰিব পাৰোঁ, কিন্তু আন কাম সকলো তুমি কৰিব লাগিব। এই বিষয়ে তোমাৰ অভিজ্ঞতা আন সকলোতকৈ বেচি।

মাধৱ। মোক যেতিয়াই বিচাৰে তেতিয়াই পাব।

ইন্স্‌পেক্টৰে সকলো সাক্ষীৰ জবানবন্দী লিখি লৈ কাম সমাধা কৰিলে। ৰঘুবীৰ আৰু পেটুৱাক থানালৈ নিবলৈ চিপাহী দুটাক হুকুম দি তেওঁ ৰায় চাহাবৰ মটৰেৰেই ভুঞাৰে সৈতে থানালৈ উলটিল। থানাত ইন্স্‌পেক্টৰে ভূঞাক মিছাতে লটি-ঘটি কৰাৰ বাবে দুখ প্ৰকাশ কৰিলে। ভুঞাই ক'লে,— "সেই বাবে মোৰ বিশেষ দুখ নাই। কিন্তু যদি মই ইয়াত আবদ্ধ থকাৰ বাবে সেই মানুহটোৰ ঘৈণীয়েকৰ কিবা অঘটন ঘটিল, সেইটো দুখ সহজে পাহৰিব নোৱাৰিম।"

তাৰ পাচত পিন্ধা কাপোৰজোৰ ধোবাৰ হতুৱাই ধোৱাই পঠিয়াই দিম বুলি, নিজৰ কাপোৰ টোপোলা বান্ধি লৈ মাধৱে থানাৰ পৰা বিদায় ল'লে।

একাদশ অধ্যায়।

—অনুৰোধ নহয়, আদেশ—

থানাৰ পৰা মাধৱ পোনে পোনেই দোকানলৈ গ'ল আৰু মথুৰাক মাতি দুখীয়াৰ খবৰ ল'লে। মথুৰাই ক'লে,—তাৰ কথা সঁচা। মই তেতিয়াই বৰুৱা ডাক্তৰক লৈ তাৰ ঘৰলৈ গ'লোঁ। কিন্তু কি হ'ব! তেতিয়া ৰোগিণীৰ অন্তিম অৱস্থা। ডাক্তৰে কিবা এটা ইনজেকশ্যন দিলে, কিন্তু তাৰ পৰা একো ফল নহ'ল। অলপ সময়ৰ পাচতেই ৰোগিণীয়ে চিৰবিদায় ল'লে।"

মাধৱে কান্দি পেলালে; মথুৰাক ক'লে,—"হয় তো কোনো চিকিৎসাই কাম নিদিলেহেতেন! তথাপি যথাসময়ত যে চিকিৎসা নহ'ল এইটো বৰ আক্ষেপৰ বিষয়। তাতোকৈ দুখৰ কথা যে সি মোৰ ওচৰত সাহায্য বিচাৰি অহাৰ ফলত নিজে পৰা শুশ্রূষাখিনিও কৰিব নোৱাৰিলে। তোমালোকে ঘটনাৰ আঁতি-গুৰি নোলোৱাকৈ তাক আটক ৰাখি বৰ অন্যায় কৰিলা। সি এই দুখ কেতিয়াও পাহৰিব নোৱাৰে।"

মথুৰা। সি আমাৰ আগত কথাটো ভাঙি কোৱা হ'লে, আমি তাঁতি-গুৰি ল'ব পাৰিলেঁহেতেন, কিন্তু সি যে নামাতিলেই।

মাধৱ। তোমালোকে তাক চোৰ বুলি সাব্যস্ত কৰি লৈ প্ৰশ্ন কৰিছিলা, সিও ভাবিছিল হাতে হাতে ধৰা পৰি সি চোৰ নহয় বুলি ক'লে তোমালোকে নামানা। সেই কাৰণেই তাৰ মুখৰ মাত হৰিছিল। তদুপৰি তাৰ অৱস্থাত পৰা মানুহৰ জ্ঞান-বুদ্ধি লোপ পোৱাও অসম্ভৱ নহয়। তাৰ দুখত সহানুভূতিৰ আভাস পোৱা হ'লে তাৰ মাত ফুটিলহেতেন। যাওক, সেই কথা আলচ কৰি আৰু লাভ নাই। হয়তো তেনে হোৱাটোৱেই ভগৱন্তৰ ইচ্ছা।

দোকানৰ পৰা মাধৱ দুখীয়াৰ ঘৰলৈ গ'ল। যি ঠাইত দুখীয়াৰ ঘৰ সি নগৰৰ এচুকত। ওচৰত তাৰে নিচিনা কেইটামান বনুৱাৰ জুপুৰী। ঠাইডোখৰ লেতেৰা; ওচৰৰ নৰ্দ্দমাৰ পানী বন্ধ হৈ থকাত তাৰ পৰা দুৰ্গন্ধ ওলাই গোটেই ডোখৰ ঠাই জুৰিছে। বোধ কৰোঁ সেই ঠাইত কোনো ডাঙৰ মানুহ নথকাত মিউনিচিপেলিটিৰ কোনো কৰ্ম্মচাৰীৰ চকু তাত পৰা নাই। মানুহবোৰৰ পাইখানা নাই। চাফ-চিকণ হৈ চলা অভ্যাসো সিহঁতৰ নাই। সেই বাবে কাষৰ নৰ্দ্দমাতেই সিহঁতৰ সকলো আবৰ্জ্জনা গোট খাইছে। এনে ঠাইত মানুহ নিৰোগ হৈ থকাটোহে অস্বাভাৱিক।

মাধৱে ঠাইডোখৰ দেখি তেতিয়াই দুখীয়াৰ ঘৈণীয়েকৰ

মৃত্যুৰ সংবাদেৰে সৈতে মিউনিচিপেলিটিৰ ছেয়াৰমেনলৈ এখন চিঠি লিখি বিহিত ব্যৱস্থা হাতত লবলৈ অনুৰোধ জনালে।

তেতিয়া মৰা মানুহজনী পৰ্ব্বতৰ কাষত পুতি থৈ কেইটা-মান আন বন্ধুৰাৰে সৈতে দুখীয়া ঘৰলৈ আহিছিল। তেতিয়াও তাৰ চকুলো শুকোৱা নাই, কেচুৱাটো ওচৰৰে তিৰুতা এজনীয়ে চাইছিল। মাধৱে গুৱাল এটা মাতি কেচুৱাটোৰ নিমিত্তে দিনৌ একো সেৰ গাখীৰ দিয়াৰ বন্দবস্ত কৰিলে। তাৰ দাম তেওঁ নিজে দিব।

ইয়াৰ পাচত জমাদাৰ এটা মতাই আনি মাধৱে দুখীয়াৰ ঘৰটো পৰিষ্কাৰ কৰাই ফেনাইলেৰে ধোৱালে। ৰোগিণীৰ কাপোৰ-কানি মৰা শৰ লগতে লৈ গৈ পোতা হৈছিল, যি অলপ অৱশেষ আছিল তাকো তেতিয়াই পোৰাই পেলোৱা হ'ল। ইয়াৰ ভিতৰতে মিউনিচিপেলিটিৰ হেল্‌থ্‌ অফিচাৰ আহি ঘৰৰ দাঁতি আৰু নৰ্দ্দমাত চূণ ছটিওৱালে আৰু মানুহ-বিলাকক বেজি ল'বলৈ মাতিলে। কি কি সতৰ্কতা অৱলম্বন কৰি চলিব লাগিব সেই বিষয়ে বন্ধুৱাহঁতক বুজাই আৰু বিপত্নীক বন্ধুৱাটোক নানা প্ৰকাৰে সান্ত্বনা দি মাধৱো ঘৰলৈ উলটিল।

ঘৰ পাই মাধৱে ভালকৈ গা-পা ধুই কাপোৰ-কানি সলালে। দুপৰ বহুত আগতে পাৰ হৈ গৈছিল। তেওঁ সামান্য আহাৰ কৰি এক্ষন্তক বিশ্ৰাম ল'লে।

বিশ্ৰামৰ অন্তত মাধৱ প্ৰতিমাৰ ওচৰলৈ গ'ল। প্ৰতিমা যদিও তেতিয়াই ঘাটৰ পৰা আহিছিল, তথাপি মাধৱক চোৰ বুলি ধৰি নিয়ালৈকে সকলো খবৰ পাই আছিল। মাধৱে গৈয়েই দেখিলে প্ৰতিমা একেবাৰেই আউলী-বাউলী হৈ জুপুকা মাৰি বহি আছে। মাধৱক দেখিয়েই তেওঁ কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাধৱে তেওঁক সকলো ঘটনা কৈ সান্ত্বনা দিলে। অলপ সুস্থিৰ হৈ প্ৰতিমাই ক'লে,—“আপুনি চিঠিখন মই কোৱাতকৈ আগতে পঢ়িলে কিয় ?”

মাধৱ। নপঢ়োঁ বুলি আছিলোঁ, কিন্তু শেহলৈকে ধৈৰ্য্য ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ ! তুমি ব্ৰহ্মপুত্ৰলৈ গলে সেইটো ঘাটলৈকে যাবা বুলি মই থিৰাংকৈ ভাবিছিলোঁ। যেতিয়া মানুহটোক পানীত পৰা দেখিছিলোঁ, তেতিয়া তাকেই তুমি বুলি বিশ্বাস কৰিছিলোঁ।

প্ৰতিমা। মোৰ নিমিত্তেই আপোনাৰ ইমান লটি-ঘটি হ'ল। তাতকৈ আপুনি মোক মৰিবলৈ এৰি দিয়াই ভাল হ'লহেতেন। মই জীয়াই থাকিলে আপোনাৰ আৰু কিমান বিপদ ঘটিব, তাক কোনে জানে ! আপুনি আৰু বাধা নিদিব, মোক মাৰিবলৈ দিয়ক।

মাধৱ। মৃত্যু কোনোবা দিনা অতৰ্কিতে আহি ওলাব ; তাৰ নিমিত্তে হাবাথৰি খাব নালাগে। এতিয়া ভাবা জীৱনৰ কথা। এই দুদিনীয়া জীৱনৰ এটা মুহূৰ্ত্তও অবাবত যাবলৈ দিব নোৱাৰি। কাম কৰা, তোমাৰ জীৱন দুৰ্ব্বহ নহৈ আনন্দৰ হ'ব।

প্ৰতিমা। কিন্তু মোৰ বৰ্ত্তমান অৱস্থাত জীৱনতকৈ মৃত্যুত বেচি শান্তি পাম। মই জীয়াই থাকিব লাগিলে মোৰ দুষ্কাৰ্য্যৰ ফল আপুনিও ভোগ কৰিব লাগিব। মানুহে তাৰ বাবে আপোনাকেই দায়ী কৰিব।

মাধৱ। মোৰ গাত তেনে দায়িত্ব অৰ্পণ কৰি যদি সকলোৰেই শান্তি পায় আৰু তোমাৰো সন্মান ৰক্ষা পৰে তেন্তে তাত ক্ষতি কি?

প্ৰতিমা। ক্ষতি বহুত। অনৰ্থক আপোনাৰ চৰিত্ৰৰ ওপৰত মানুহৰ সন্দেহ জন্মিব, আপোনাৰ ওপৰত বহুতৰ বিশ্বাস হেৰাব। আজিয়েই চাওক, মোৰ নিমিত্তেই আপোনাৰ কেনে কেলেঙ্কাৰীখন হ'ল।

মাধৱ। সি একো নহয়, কৰ্ম্মফল। তোমাৰ মনত থাকিব পায় তোমাৰ নৰিয়াৰ সময়ত এই ৰায় চাহাবৰ বাৰীৰ পৰাই কাকো নোসোধাকৈ ডালিম আনিছিলোঁ। সেই দিনা ধৰা নপৰিলোঁ, কিন্তু আজি চুৰ নকৰাকৈয়ে এক্ষন্তকৰ নিমিত্তে হ'লেও চোৰ নাম ল'ব লগা হ'ল। তাত মোৰ বেজাৰ নাই। সেই দিনা যি পাপ কৰিছিলোঁ আজি টকাখিনি উদ্ধাৰ কৰোঁতাই তাৰ প্ৰায়শ্চিত্ত কৰিলোঁ। তদুপৰি আজিৰ ঘটনাটোত বেয়াতকৈ ভালৰ ভাগ বেচি। বেয়াৰ পৰাও যে ভাল হ'ব পাৰে আজি তাৰ প্ৰত্যক্ষ প্ৰমাণ পালোঁ। মোৰ কাৰ্য্যত সাহায্য কৰিবলৈ ইতিপূৰ্ব্বে ৰায় চাহাবক কেইবাবাৰো খাটিছিলোঁ, কিন্তু মোৰ সকলো প্ৰস্তাৱ তেওঁ উকৰাই দিছিল।

আজি তেওঁ নিজে উপযাচি মোৰ কাৰ্য্যত পৃষ্ঠপোষকতা কৰিবলৈ আগ বাঢ়িছে ; আন নালাগে, নিজে গুৰিয়াল হৈ এখন সেৱা-সমিতি স্থাপন কৰিবলৈ গাত লৈছে। মোৰ অপমানৰ ইয়াতকৈ ডাঙৰ ক্ষতি-পূৰণ মই নিবিচাৰোঁ।

প্ৰতিমা। আজিৰ ঘটনাৰ পৰিণতি বেয়া নহ'ব পাৰে, কিন্তু মই জীয়াই থকাৰ যি পৰিণতি হ'ব, সি বেয়াৰ বাহিৰে ভাল হ'ব নোৱাৰে।

মাধৱ। মিছামিছি তৰ্ক নকৰিবা। তোমাৰ ইচ্ছামতেই মই তোমাৰ অভিভাৱক হৈছিলোঁ। সেই মতেই ময়ো তোমাক চলাব লাগিব, তুমিও মোৰ নিৰ্দ্দেশমতে চলিব লাগিব। মোৰ আদেশ,—অনুৰোধ নহয় আদেশ, তুমি তোমাৰ কৰ্ত্তব্য কৰি যোৱাঁ। লোকে কি ভাবিছে, কি কৈছে তালৈ সমূলি মন-কাণ নিদিবা। তোমাৰ অৱস্থাৰ সম্পৰ্কে যেয়ে যিহকে কয় কওক, তুমি বাদ প্ৰতিবাদ নকৰি নীৰৱে থাকিবা।

প্ৰতিমা। তেতিয়া হ'লে সকলোৰে আপোনাৰ বদ্‌নাম—

মাধৱ। মোলৈ বদ্‌নাম সদ্‌নাম একে কথা। মই জানো কাম, নৰনাৰায়ণৰ সেৱা ; লোকৰ সমালোচনাত কাণ দিবলৈ মোৰ আজৰি নাই। তুমিও তোমাৰ কামত আশাশুধীয়া ভাবে লাগি যোৱাঁ। অতীতৰ কথা ভাবি সময় নকটাবা, আৰু অনৰ্থক বলিয়ালি নকৰিবা। কৰ্ত্তব্য পৰায়ণতাই হে তোমাৰ ভবিষ্যৎ সুন্দৰকৈ গঢ়িব পাৰিব।

এই দৰে কৈয়েই মাধৱ ঘৰলৈ গ'ল। প্ৰতিমা বহুত পৰলৈকে একে ঠাইতে থৰ লাগি থাকিল।

দ্বাদশ অধ্যায়।

—সেৱা-সমিতি—

ৰায় চাহাব জগদানন্দ বৰকাকতীয়ে মাধৱৰ ওচৰত দিয়া প্ৰতিশ্ৰুতি ৰক্ষা কৰিলে। পিচ দিনাই তেওঁ এখন সভা আহ্বান কৰিলে। ৰায় চাহাব নগৰৰ ভিতৰত প্ৰতিপত্তি থকা এজন মুখিয়াল মানুহ। তেওঁৰ আহ্বানত যে যথেষ্ট সমজুৱাই যোগ দিব তাত সন্দেহ নাই। অৱশ্যে সকলো কাৰ্য্যতে পিচ হোঁহকা মৰা এদল মানুহ আছে। তেওঁলোক গোহালিত ছুঁচতীয়া। লোকে কোনো কাম কৰা দেখিলে তেওঁলোকে ঘৰত বহি সমালোচনা কৰে, কিন্তু নিজে কেতিয়াও কোনো কাম হাতত নলয়। তেনে বিধৰ মানুহক কোনো ৰাজহুৱা অনুষ্ঠানতে পোৱা নাযায়। তেওঁলোক আজিৰ সভাতো উপস্থিত নাছিল।

যথাৰীতি সভা আৰম্ভ হ'ল। উপস্থিত সমজুৱাৰ পৰাই এজনক সভাপতিৰ বাব দিয়া হ'ল। ৰায় চাহাবে সভাৰ উদ্দেশ্য পৰিপাটীকৈ সমজুৱাসকলক বুজাই দিলে। সভাপতিৰ আদেশমতে ভূঞাই তেওঁৰ আঁচনি দাঙি ধৰিলে :—

১। এই সমিতি গুৱাহাটী সেৱা-সমিতি নামে অভিহিত হ'ব।

২। ইয়াৰ উদ্দেশ্য হ'ব নিঃস্ব, পীড়িত, অনাথ আৰু মৃতকৰ সেৱা-কাৰ্য্য।

কোনো আকস্মিক দুৰ্ঘটনাত সাহায্য কৰা, ক'ৰবাত জুই লাগিলে তাক নুমুওৱাও সমিতিৰ কৰ্ত্তব্যৰ ভিতৰত পৰিব। সমিতিৰ অৱস্থা টনকিয়াল হ'লে অন্যান্য সেৱা কাৰ্য্যও হাতত লব পাৰিব আৰু তাৰ পৰিসৰো বঢ়াব পাৰিব। কোনো সাম্প্ৰদায়িক নাইবা ৰাজনৈতিক অনুষ্ঠানৰ লগত পোন পটিয়ে ইয়াৰ সংশ্ৰৱ থাকিব নোৱাৰিব।

৩। জাতি-বৰ্ণ ধৰ্ম্মনিৰ্ব্বিশেষে যি কোনো মানুহেই এই সমিতিৰ সদস্য হ'ব পাৰিব।

৪। সমিতিৰ সভ্য সকলে ভৰ্ত্তি মাচুল এটকা আৰু মাহে চাৰি অনাকৈ বৰঙণি দিব লাগিব। একেৰাহে ছমাহ বৰঙণি আদায় নকৰা লোকৰ নাম সভ্য শ্ৰেণীৰ পৰা বাদ পৰিব।

৫। এই সমিতিৰ এজন সম্পাদক, এজন সহকাৰী সম্পাদক, এজন ধন-ভঁৰালী আৰু এজন নিগাজী সভাপতি থাকিব লাগিব। এওঁলোকৰ কাৰ্য্যকাল এবছৰ হ'ব।

৬। সমিতিৰ এখন কাৰ্য্য নিৰ্ব্বাহক সভা থাকিব। সেই সভা যেতিয়াই প্ৰয়োজন হয় তেতিয়াই সম্পাদকে আহ্বান কৰিব পাৰিব, অন্ততঃ মাহে এবাৰ পাতিব'ই লাগিব। সেই সভাৰ সভ্য সভাপতি আৰু সম্পাদককেৰে সৈতে হ'ব এঘাৰজন। সভাপতিৰ বাহিৰে আৰু পাঁচজন সভ্য উপস্থিত থাকিলেও সভাৰ কাৰ্য্য চলিব পাৰিব।

৭। সমিতিৰ এটা স্বেচ্ছাসেৱক-বাহিনী থাকিব। তেওঁ-লোকৰ সকলোৱেই প্ৰাথমিক শুশ্ৰূষা সম্পৰ্কে শিক্ষা ল'ব লাগিব। প্ৰত্যেক ৱাৰ্ডৰ স্বেচ্ছাসেৱকসকলৰ একো জন সুকীয়া নায়ক থাকিব আৰু গোটেই বাহিনীৰ এজন অধিনায়ক থাকিব।

৮। এই সমিতিৰ এখন কাৰ্য্যালয় থাকিব। তাৰ লগতে জনচেৰেক স্বেচ্ছাসেৱক স্থায়ী ভাৱে থাকিবৰ নিমিত্তে এটি সেৱা-শিবিৰ থাকিব লাগিব।

৯। যিবিলাক স্বেচ্ছাসেৱকে নিজ নিজ কাম কৰি প্ৰয়োজন মতে সেৱা-কাৰ্য্য চলাব, তেওঁলোকে সমিতিৰ পৰা কোনো পাৰিশ্ৰমিক নাপায়। কিন্তু যিসকলে সেৱা-শিবিৰত স্থায়ীভাৱে থাকি কাম কৰিব তেওঁলোকৰ খৰচ সমিতিয়ে বহন কৰিব। স্থায়ী স্বেচ্ছাসেৱকসকলে আজৰি সময়ৰ সদ্ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ শিবিৰৰ লগতে কিছু খেতি কৰিব পৰা মাটি থাকিব লাগিব। তাৰ বাহিৰেও নিজ নিজ অভিৰুচিমতে হাতৰ কাম কৰিবলৈ সুযোগ পাব লাগিব।

১০। কামৰ সময়ত স্বেচ্ছাসেৱকসকলে সমিতিৰ "বেজ" পিন্ধিব লাগিব। প্ৰতি সপ্তাহতে তেওঁলোকৰ এদিনকৈ "পেৰেড" হ'ব।

১১। এই সমিতিৰ তত্বাৱধানত এখন অনাথ আশ্ৰম থাকিব।

১২। সমিতিৰ এটা ডাঙৰ পুঁজি বৰঙণি তুলি স্থাপন কৰিব লাগিব। তাৰ হিচাপ ধন-ভঁৰালীৰ হাতত থাকিব

আৰু তেওঁ সমিতিৰ নামে সকলো টকা বেঙ্কত জমা ৰাখিব। সম্পাদকে খৰচৰ বাবে পঞ্চাশ টকালৈকে হাতত ৰাখিব পাৰিব।

১৩। প্ৰাথমিক শুশ্ৰূষা আৰু জুই-ছাই নুমুৱাবৰ নিমিত্তে লাগতিয়াল সকলো আহিলা-পাতি সমিতিৰ ভঁৰালত থাকিব লাগিব।

১৪। বছেৰেকত এবাৰ সাধাৰণ সভা বহিব; প্ৰয়োজন হ'লে তাৰ বাহিৰেও বিশেষ সাধাৰণ সভা বহিব পাৰিব। বছেৰেকীয়া অধিবেশনত সম্পাদকে বছেৰেকীয়া ৰিপোৰ্ট দাখিল কৰিব লাগিব। এই অধিবেশনতে কাৰ্য্যকাৰকৰ সালসলনি ঘটিব। সভ্যসকলে ইচ্ছা কৰিলে পুৰণি কাৰ্য্য-কাৰককো পুনৰ নিৰ্ব্বাচিত কৰিব পাৰিব।

আঁচনিখন পঢ়া হ'লত মাধৱে ক'লে,—এই নিয়মবোৰ কৰিবৰ সময়ত সমিতিৰ এটা টনকিয়াল পুঁজি ধৰি লোৱা হৈছে। পুঁজিৰ জোখ কম হ'লে কামো সেই অনুপাতেহে হাতত ল'ব লাগিব।

সভাপতিয়ে তেতিয়া এই নিয়মাৱলী-সম্পৰ্কে সমজুৱাৰ মতামত সুধিলে। এজন সমজুৱা উঠি ক'লে,—"নিয়মাৱলীত আপত্তি কৰিবলগীয়া একো নাই, তাক আমি সমৰ্থন কৰোঁ। কিন্তু তাৰ লগত আৰু কিবা যোগ-বিয়োগ হ'ব পাৰে নে নোৱাৰে ততালিকে কোৱা টান। সেই কাৰণে মই কওঁ, সম্প্ৰতি এই নিয়মবোৰ এই চৰ্ত্তত গ্ৰহণ কৰা হওক যাতে

প্ৰয়োজন দেখিলে তাৰ লৰচৰ ঘটাব পাৰি। তাক পৰীক্ষা কৰি শেষ সিদ্ধান্ত কৰাৰ ভাৰ কাৰ্য্য-নিৰ্ব্বাহক সমিতিক দিয়া হওক।”

সকলোৱে তাতে হয় দিলে। সৰহভাগ সমজুৱাই এনে বোৰ বিষয়ত মূৰ ঘমোৰাতকৈ কাৰবাৰ ওপৰত ভাৰ দি নিজে সাৰিব পাৰিলেই ৰক্ষা পায়। গতিকে প্ৰস্তাবটো ততালিকে গৃহীত হ'ল।

তাৰ পাচত এঘাৰ জন সমজুৱাৰে এখন কাৰ্য্য-নিৰ্ব্বাহক সভা গঠিত হ'ল। অৱশ্যে এই তালিকাত ৰায় চাহাব আৰু মাধৱৰ নাম প্ৰথমেই সোমাইছিল। সৰ্ব্বসম্মতিক্ৰমে ৰায় চাহাব নিগাজী সভাপতি নিৰ্ব্বাচিত হ'ল। তাৰ পাচত সম্পাদকৰ বাছনি। এজন সমজুৱাই মাধৱৰ নাম প্ৰস্তাব কৰিবলৈহে পালে, ততালিকে সি সকলো সমজুৱাৰ হাত-তালিৰে সমৰ্থিত হ'ল। মাধৱে ক'লে,—“আপোনালোকে মৰম আৰু বিশ্বাস কৰি মোক এই ভাৰ দিয়াত আপোনালোকক ধন্যবাদ জনাওঁ, কিন্তু দুখৰ বিষয় এই কাৰ্য্যত যেনে একাণ-পতীয়া ভাবে লগাৰ প্ৰয়োজন তেনেকৈ লাগিবলৈ মোৰ আজৰি নাই। আপোনালোকে জানে যে এনে ধৰণৰ বহুতো অনুষ্ঠান এতিয়াও গঢ়িব লগা হৈয়েই আছে; মই আনবোৰ একেবাৰেই বাদ দি ইয়াত লগা অসম্ভৱ। মই নিশ্চয় সাধ্যমতে এই অনুষ্ঠানত সাহায্য কৰিম, কিন্তু সম্পাদকৰ দায়িত্ব মোতকৈ বেচি সময় আৰু সুবিধা থকা এজনক দিলে মই পৰম কৃতাৰ্থ হ'ম।”

কিন্তু কোনেও তেওঁৰ কথালৈ কাণ নিদিলে। ৰায় চাহাবেও ক'লে,—"তোমাৰ আপত্তি অমূলক। তুমি ৰাজ-হুৱা কামৰ বাবে বেচি আজৰি উলিয়াব নোৱাৰিব পাৰা, কিন্তু আনে ঘৰুৱা জঞ্জালৰ বাবেই আজৰি নাপায়। তেনে স্থলত ইয়াত কোনো কেৱলীয়া ভকত নোলায়, যি অকল একেটা কামতে লাগি থাকিব পাৰে। তুমি যিমানখিনি পাৰা সিমানখিনি খাটিলেই যথেষ্ট হ'ব। তুমি কেতিয়াবা আঁতৰলৈ যাব লগা হ'লে বা কাম চলাব নোৱাৰিলে সহকাৰী-জনৰ ওপৰত ভাৰ দিলেই চলিব। মুঠ কথা, প্ৰথম অৱস্থাত তুমি ইয়াৰ দায়িত্ব নল'লে, একোবেই নহব।"

মাধৱ অগত্যা সম্পাদকৰ বাব লবলৈ সম্মত হ'ল।

তেতিয়া বাকী কাৰ্য্যকাৰক কেইজনো সৰ্ব্বসম্মতিক্ৰমে নিৰ্ব্বাচিত হ'ল।

মাধৱে ক'লে,—"আপোনালোকক আগেয়ে কৈছোঁ আৰু নিয়মাৱলীৰ পৰাও বুজিছে, এই অনুষ্ঠানৰ মূলত ধনৰ প্ৰয়োজন। বেচি বাগাড়ম্বৰলৈ নগৈ মই প্ৰস্তাৱ কৰোঁ, আপোনালোকে এই সভাস্থলতে এটা পুঁজিৰ ব্যৱস্থা কৰক।"

প্ৰস্তাবটো অধিকাংশ সমজুৱাই ভাল পোৱা নাছিল; ৰায় চাহাবে কথাটোৰ গম ধৰিছিল। তেওঁ উঠি ক'লে,—"আমাৰ সভা-সমিতিবোৰৰ এই দোষটো সদায় দেখা যায় যে সভ্য-সকলে কেইজনমান মানুহৰ ওপৰত কিছুমান কাৰ্য্যৰ ভাৰ দি ঘৰাঘৰি গুচি যায়, কিন্তু সেই কাৰ্য্য সেই মানুহ কেইজনে

কেনেকৈ সম্পাদন কৰিব তাৰ কোনো ভাল ব্যৱস্থাৰ কথা সমূলি নাভাবে। সেই কাৰণে মই ভূঞাৰ প্ৰস্তাবটো সাদৰে সমৰ্থন কৰোঁ। যদিও সমিতি পতা হৈছে, তথাপি ইয়াৰ স্থায়িত্ব নিৰ্ভৰ কৰে পুঁজি আৰু কৰ্ম্মীৰ ওপৰত। সেই কাৰণে মই সকলো সমজুৱাকে অনুৰোধ জনাওঁ যেন সকলোৱে সমিতিৰ সভ্য ভুক্ত হোৱাৰ উপৰিও শক্তি-অনুযায়ী দান আগ বঢ়ায়। তাৰ সামান্য পাতনি স্বৰূপে মই এই পাঁচশ টকা আগ বঢ়ালোঁ।”

ৰায় চাহাবে পাঁচ শ টকাৰ নোট তেতিয়াই সম্পাদকৰ হাতত অৰ্পণ কৰিলে। তাকে দেখি আন সমজুৱা দুই চাৰি জনেও দুই-এটকাকৈ আগ বঢ়ালে আৰু বহুতে সাধ্য অনুসৰি দিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে। মুঠতে সভাস্থলতে নগদ ছ শ টকা আৰু প্ৰায় বাৰ শ টকাৰ প্ৰতিশ্ৰুতি পোৱা গ'ল।

সম্প্ৰতি মাধৱৰ ঘৰতে অস্থায়ী ভাবে কাৰ্য্যালয় আ শিবিৰ স্থাপনৰ সিদ্ধান্ত কৰাৰ পাচত সভাপতিয়ে এটি চমু বক্তৃতাৰে সভাৰ সামৰণি মাৰিলে। ৰায় চাহাবে সভাপতি আৰু সমজুৱাসকলক ধন্যবাদ জনালে। সভা ভঙ্গ হ'ল।

তেতিয়া অলপ আন্ধাৰ হৈছিল। সভাৰ পৰা আহোঁতে বাটত মাধৱৰ আগে আগে যোৱা দুটা মানুহৰ কথা-বতৰা তেওঁৰ কাণত পৰিল।

এটাই ক'লে,—“এই বলিয়াটো দেখিছোঁ কম নহয়, ই ৰায় চাহাবৰ নিচিনা মানুহকো হাত কৰিলে।”

আনটোরে ক'লে,—"ৰায় চাহাব যে কেনে বিধৰ মানুহ তাক নো কেনেকৈ জানিলা! কি জানি তেৱোঁ একে গুৰু ঘৰৰে ভকত।"

মাধৱে বুজিলে, তেওঁৰ বিষয়েই এই আলোচনা আৰু শেহৰ কথাষাৰত প্ৰতিমাৰ বিষয়েও ইঙ্গিত আছে।

ত্ৰয়োদশ অধ্যায়।

—কলঙ্কৰ ভয়—

সেৱা-সমিতি স্থাপন হব দিনাৰে পৰা মাধৱে তাক মনোমতকৈ গঢ়িবলৈ চেষ্টা কৰিছে, কিন্তু আশানুৰূপ হোৱা নাই। তাৰ প্ৰধান কাৰণ ধনৰ অভাৱ। বিশেষ ভাৱে তিনি মাহ চেষ্টা কৰি তেওঁ দুহেজাৰ টকাকে গোট খুৱাব পৰা নাই। আন নালাগে সভাৰ থলীতে প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়া সকলৰো বহুতে এতিয়ালৈকে এটা ফুটা কড়িও আদায় কৰা নাই। অৱশ্যে কাৰ্য্যকাৰকসকল তাত হতাশ হোৱা নাই। তেওঁলোকে অৱস্থা অনুযায়ী ব্যৱস্থা কৰি কাম চলাই গৈছে। সমিতিৰ স্বকীয়া কাৰ্য্যালয়, সেৱা-শিবিৰ বা অনাথ আশ্ৰম এতিয়াও হোৱা নাই। মাধৱৰ ঘৰতে কাৰ্য্যালয় পাতি কাম চলোৱা হৈছে; প্ৰায় ত্ৰিশজনমান স্বেচ্ছাসেৱকক শিক্ষা দিয়া হৈছে আৰু তেওঁলোকৰ দ্বাৰাই নানা ঠাইত সেৱা কাৰ্য্য চলোৱা হৈছে। সকলো সময়ৰ নিমিত্তে শিবিৰ পাতি স্বেচ্ছাসেৱক ৰখা সম্ভৱ হব নে নহয় এতিয়াও ঠিক কৈ ক'ব নোৱাৰি।

মাধৱ এতিয়াও প্ৰতিমাৰ অভিভাৱক হৈয়েই আছে। এফালে সেৱা-সমিতিৰ পৰিচালনাৰ বাবে মাধৱে যেনেকৈ

প্ৰশংসা পাইছে, আন ফালে প্ৰতিমাৰ লগত সম্পৰ্ক ৰখাৰ বাবে তেনেকৈ বহুতৰ পৰা গৰিহণাও পাইছে। মাধৱৰ কিন্তু সেইবোৰলৈ ভ্ৰূক্ষেপ নাই, প্ৰতিমাক তেওঁৰ মনোমতকৈ গঢ়ি তোলাই তেওঁৰ উদ্দেশ্য। প্ৰতিমায়ো মাধৱৰ নিৰ্দ্দেশমতে দুগুণ উছাহেৰে কামত লাগি গৈছে। এনেকৈয়ে তিনি মাহ পাৰ হ'ল। লাহে লাহে প্ৰতিমাৰ প্ৰসৱৰ সময় ওচৰ চাপিল; মাধৱেও ঘনাই ভু-ভা লৈ থাকিবলৈ ধৰিলে। এদিন ৰাতি পুৱাওঁতেই প্ৰতিমাৰ প্ৰসৱ-বেদনা উপস্থিত হ'ল। মাধৱে এজনী ধাই নিযুক্ত কৰিলে। কিন্তু গোটেই দিনটো অৱস্থা একেদৰেই থাকিল। গধূলিৰ পৰাই অৱস্থাই ক্ৰমশঃ বেয়াৰ ফাললৈ ঢাল লৈ জটিল আকাৰ ধাৰণ কৰিলে। মাধৱে লেডি ডাক্তৰক আনি লগালে, কিন্তু বিশেষ চেষ্টা কৰিও তেওঁ একো কৰিব নোৱাৰিলে। দ্বিতীয় দিনা অৱস্থা আশঙ্কাজনক হৈ পৰিল। মাধৱে চিভিল চাৰ্জ্জনক আনিলে। কিন্তু তেৱোঁ অৱস্থাৰ একো উন্নতি কৰিব নোৱাৰিলে। শেহত সন্ধ্যা সময়ত প্ৰতিমাৰ অৱস্থা ইমান বেয়ালৈ আহিল যে চিভিল চাৰ্জ্জনেও ভয় খালে। তেওঁ ক'লে,—অস্ত্ৰ-প্ৰয়োগৰ বাহিৰে আৰু আন উপায় নাই। আৰু অপেক্ষা কৰিলে প্ৰসূতি নাবাঁচে।"

অগত্যা অস্ত্ৰ-প্ৰয়োগ কৰাই স্থিৰ হ'ল। চিভিল চাৰ্জ্জনে কোট সোলোকাই, কামিজৰ হাত কোঁচাই, অস্ত্ৰ শোধন কৰি লৈ প্ৰতিমাৰ কাষ চাপিল। কিন্তু তেওঁ অস্ত্ৰ-প্ৰয়োগ কৰিব লগা নহ'ল; অস্ত্ৰ তুলি লওঁতেই প্ৰতিমাই এটি কন্যা সন্তান প্ৰসৱ

কৰিলে। ডাক্তৰে পৰীক্ষা কৰি দেখিলে সন্তানটো মৃত। তেতিয়া তেওঁ ধাইক উপদেশ আৰু প্ৰয়োজনীয় ঔষধৰ বাৱস্থা দি বিদায় ল'লে। কোৱা বাহুল্য, ডাক্তৰ আদিৰ সকলো ব্যয় মাধৱেই বহন কৰিছিল, সেৱা-সমিতিৰ লগত ইয়াৰ কোনো সম্পৰ্ক নাছিল।

ধাইৰ পৰিচৰ্য্যা আৰু মাধৱৰ তত্ত্বাৱধানৰ গুণত প্ৰতিমা সোনকালে ভালকৈ আহিল। মুঠতে ডেৰমাহমানৰ মূৰতে আকৌ তেওঁ আগৰ দৰে কামত লাগিব পৰা হ'ল।

যদিও কিছুমান মানুহে মাধৱ আৰু প্ৰতিমাৰ প্ৰণয়ৰ কথা গৰ্হিত ভাবে গ্ৰহণ কৰিছিল, তথাপি বহুতে মাধৱৰ পক্ষে তেনে কাম সম্ভৱ নহয় বুলি ভাবিছিল। এই ঘটনাৰ পাচত তেওঁ-লোকৰো এদলৰ সন্দেহ গুচিল।

মানুহে যিমানেই আলচ কৰে তলে তলেহে, মাধৱৰ আগত কোনেও সেইবোৰ কথা তুলিযায় আৰু কোনেও তেওঁক এই বিষয়ে কোনো কথা নোসোধে। এদিন মাথোন তেওঁৰ পুৰণি বন্ধু আৰু সহপাঠি এজনে সুধিছিল,—"কি হে ভায়া! এইবাৰ দধীচি মুনিয়েই হ'লা নে পৰাশৰ হবলৈকে মন মেলিলা?"

মাধৱ।—যিটো হ'লে তোমাৰ মনত ৰং লাগে তাকে বুলিয়েই ধৰি লোৱাঁ।

বন্ধু।—তাতকৈ আচল কথাটো তোমাৰ মুখৰ পৰা শুনিলে জানো কিবা জগৰ লাগিব?

মাধৱ।—জগৰ লাগক বা নালাগক ক'বলৈ মই অপাৰগ।

বন্ধু।—মোৰ ওপৰতো তোমাৰ বিশ্বাস নাই নে ?

মাধব।—মই জানো বিশ্বাস নকৰোঁ বুলি কৈছোঁ, কিন্তু সম্প্রতি মোৰ কথা মোৰ বাহিৰে আনে নজনাটোৱেই মঙ্গল। কিয়নো তুমি যি কথা জানিব খুজিছা, সেই কথা কবলৈ হ'লে মোৰ লগতে আন কাৰোবাৰ কথাও ক'ব লগাত পৰিব, কিন্তু সম্প্রতি মই আনৰ ভিতৰুৱা কথা প্রকাশ কৰিব নোখোজোঁ। তোমাক বন্ধুহিচাপে ইমানকেই ক'ব পাৰোঁ যে মাধৱ এতিয়াও আগৰ মাধৱেই আছে। তাতকৈ বেচি আৰু ক'ব নোৱাৰোঁ, ক্ষমা কৰিবা।

বন্ধুজনে মাধৱৰ কথাৰ পৰা ভালকৈ একো বুজিব নোৱাৰিলে। কিন্তু মাধৱে আৰু কোনো কথা ক'ব নোখোজাত বুজিবৰো উপায় নেদেখিলে। অগত্যা তেওঁ অন্যান্য কথা-বতৰা পাতিয়েই বিদায় ল'লে।

মালৱিকায়ো আজি-কালি মাধৱৰ পৰা আগতকৈ কিছু আঁতৰি ফুৰিবলৈ ধৰিছে। মাধৱ-প্রতিমাৰ সম্পর্কে ওলোৱা আলোচনাবোৰেই যে ইয়াৰ মূলত তাত সন্দেহ নাই। মাল্‌ৱিকাৰ এই পৰিবৰ্ত্তন দেখি এদিন মাধৱে সুধিলে,—"কি হে ! আজি-কালি তুমি দেখোন আগৰ দৰে মোৰ কাষ চাপিব নোখোজা ! আন কি, মোৰ লগত ফুৰিবলৈ আগতে তোমাৰ যি আগ্রহ আছিল এতিয়া সি নাই যেন লাগিছে।"

মাল।—আজি-কালি আগৰ দৰে নিঃসঙ্কোচে ফুৰিবলৈ ভয় লাগে।

মাধৱ।—মোলৈ তোমাৰ ভয় লাগে! মোৰ পৰা তোমাৰ কিবা অনিষ্ট হ'ব পাৰে বুলি তুমি ভাবিব পাৰিছা মালৱিকা!

ইমান দিন ৰাইজৰ কুৎসিত আলোচনাৰ ভাগী হৈও মাধৱ এদিনলৈকো বিষণ্ণ হোৱা নাছিল, কিন্তু আজি মালৱিকাৰ কথা শুনি প্ৰথমবাৰৰ নিমিত্তে তেওঁৰ মুখ বিবৰ্ণ হ'ল। তেওঁ আকৌ ক'লে,—"কোৱাঁ মালৱিকা, কোৱাঁ, মই তোমাৰ অনিষ্ট কৰিব পাৰোঁ বুলি তুমি ভাবিব পাৰিছা!"

মাল।—মই কি ভাবিছোঁ শুনক,—মই আপোনালৈ ভয় নকৰোঁ, আপোনাৰ বিষয়ে আনে কোৱা কথাও বিশ্বাস নকৰোঁ। কিন্তু বৰ্ত্তমান সময়ত আপোনাক আৰু প্ৰতিমাক লৈ যেনে ধৰণৰ আলোচনা চলিছে, আপোনাৰ লগত ঘনিষ্ঠতা ৰাখি চলিলে মোৰ সম্পৰ্কেও তেনে কাল্পনিক কথা ওলোৱাৰ ভয় আছে। মই আপোনালৈ ভয় কৰা নাই, ভয় কৰিছোঁ মিছা অপবাদলৈ।

মাধৱ অলপ পৰ মনে মনে থাকিল। তাৰ পাচত ক'লে,—"তোমাৰ কথাই ঠিক। মই কথাটো সেই ফালৰ পৰা ভবাই নাছিলোঁ। এৰা, তুমি মোৰ পৰা নিলগ হৈ থকাই ভাল।"

মাল।—কিন্তু আপুনি যেন মোক ভুলকৈ নুবুজে। আপোনাৰ পৰা নিলগ হৈ ফুৰাৰ আন্তৰিক বাসনা মোৰ নাই আৰু কেতিয়াও তেনে ইচ্ছা নহ'ব। কিন্তু সামাজিকতা আৰু লৌকিকতা নামানি সংসাৰত চলা টান। সেই কাৰণে শাৰীৰিক ভাবে মই অলপ আঁতৰি থাকিলেও তাত আন্তৰিকতাৰ যোগ আছে বুলি যেন আপুনি কেতিয়াও নাভাবে।

মাধৱ।—সেই বিষয়ে তুমি নিশ্চিন্ত থাকিব পাৰা। সঁচাকৈয়ে ভুলকৈ হ'লেও মানুহক বেয়াকৈ ভাবিবলৈ দিয়া উচিত নহয়।

মাল।—তেন্তে নিজৰ বিষয়ে আপুনি তেনেকৈ ভবা নাই কিয়?

মাধৱ।—মোৰ কথা সুকীয়া। মোৰ বিষয়ে বেয়াকৈ ভাবিবলৈ সুযোগ পোৱাৰ বাবেই মানুহে প্ৰতিমাৰ দোষ পাতলাই ধৰিছে। ইয়াৰ পৰা কোনো কোনো মানুহৰ ওচৰত মই হেয় হ'ব পাৰোঁ, কিন্তু সমাজে এজনী উপযুক্ত সেবিকা লাভ কৰিব পাৰিব। মই মানুহৰ বিবেচনাত নিষ্কলঙ্ক হৈ যিমানখিনি কাম কৰিব পাৰিম, কলঙ্ক বৰণ কৰি লৈ সিমান নোৱাৰিব পাৰোঁ, কিন্তু যি পৰিমাণে ক্ষতি হ'ব, প্ৰতিমাৰ দ্বাৰা তাতকৈ বেচি কাম হ'ব বুলি মোৰ আশা আছে। যদি মোৰ আশা পূৰ হয়, তেন্তে মোৰ এই ত্যাগস্বীকাৰৰ সেয়ে যথেষ্ট পুৰস্কাৰ হ'ব।

মাল।—আপোনাৰ উদ্দেশ্য মহৎ হ'ব পাৰে, কিন্তু তাক হৃদয়ঙ্গম কৰিব পৰা মানুহ এতিয়াও ওপজা নাই। এই বিষয়ে আপুনিয়েই মাত্ৰ আপোনাৰ পটন্তৰ। আৰু এটা কথা,—যদি যি আশাত প্ৰতিমাৰ দায়িত্ব লৈছে, সি মিছা হয়?

মাধৱ।—হয় যদি হ'ব, এটা সত্য আবিষ্কাৰ কৰিম। কত বৈজ্ঞানিকে জীৱন বিপন্ন কৰিও কত প্ৰকাৰ পৰীক্ষা কৰিছে, সকলোতে জানো কৃতকাৰ্য্য হ'ব পাৰিছে! মোৰো

ই এটা পৰীক্ষা। এই পৰীক্ষাৰ ফলাফল যেনেকুৱাই হওক, তাৰ পৰা মোৰ সংস্কাৰৰ বাটত এটা আলোকৰ ৰেখা দেখা পাম আৰু মোৰ আবিষ্কাৰ ভৱিষ্যৎ সংস্কাৰকসকললৈ ৰৈ যাব।

মাধৱৰ উত্তৰত মালবিকা নিমাত হ'ল, মাধৱেও বিদায় ল'লে।

চতুৰ্দ্দশ অধ্যায় ।

—নাৰী-কল্যাণ-সমিতি—

প্ৰতিমাৰ স্বাস্থ্য সম্পূৰ্ণৰূপে ঘূৰি আহাৰ পাচত এদিন মাধৱে ক'লে, "প্ৰতিমা, তোমাৰ কাম-কাজ, আচাৰ-ব্যৱহাৰ, চলন-ফিৰণ সকলোতে মই সন্তোষ পাইছোঁ। কিন্তু যি উদ্দেশ্য আগত ৰাখি মই তোমাৰ দায়িত্ব লৈছিলোঁ সেই বিষয়ে এতিয়াও তোমাক কোৱা নাই। এতিয়ালৈকে তোমাক যিবোৰ কাম কৰিবলৈ দিছোঁ সেইবোৰ পৰীক্ষামূলক হে। অলপতে তোমাক প্ৰকৃত কামৰ ভাৰ দিম বুলি ভাবিছোঁ।"

প্ৰতিমা।—শক্তিৰ অতীত ন'হলে আপুনি যি কৰিবলৈ দিয়ে তাকে কৰিবলৈ মই সাজু।

মাধৱ। শক্তিৰ অতীত কাম নিশ্চয় নিদিওঁ। কিন্তু সেই কাম হাতত লোৱাৰ আগতে তোমাৰ নিজৰে কিছুমান সংস্কাৰৰ প্ৰয়োজন।

মাধৱে কি ইঙ্গিত দিছে প্ৰতিমাই বুজিব নোৱাৰিলে; মাধৱৰ অসন্তোষজনক কিবা কাম কৰিছে নে নাই তাকে তেওঁ ভাবিবলৈ ধৰিলে। মুখত বিষাদৰ চিন দেখা গ'ল। তেওঁ লাহে লাহে ক'লে,—"কি সংস্কাৰৰ কথা কৈছে মই বুজা নাই।"

মাধৱ ।—শুনা,—এতিয়ালৈকে তোমাক অকল সাৰীকেহে পিন্ধা দেখিছোঁ, কিন্তু সি অসমীয়া সাজ নহয়। তুমি অসমীয়া ছোৱালী, ভৱিষ্যতে কামো কৰিব লাগিব অসমীয়াৰ মাজত। সেই কাৰণে সাৰী বাদ দি এতিয়াৰ পৰা ৰিহা-মেখেলা পিন্ধিব লাগিব।

প্ৰতিমা।—উপজিবৰে পৰা মই ৰিহা-মেখেলা পিন্ধি পোৱা নাই, ঘৰত নায়ো। এতিয়া নকৈ যোগাৰ কৰিলে হে হ'ব।

মাধৱ।—কৰিবা।

প্ৰতিমা।—মাৰু এটা কথা। মোৰ বাকচত বহুতো দামী দামী সাৰী আছে। নিপিন্ধিবৰ হ'লে সেইবোৰ কি কৰিম ?

মাধৱ।—সেইবোৰ কাৰবাক দি দিব পাৰা, নাইবা কাটি-কুটি আন কামত লগাব পাৰা। মুঠতে মোৰ কথা হৈছে এতিয়াৰ পৰা সেইবোৰ পিন্ধি সমাজত ওলাব নোৱাৰা।

প্ৰতিমা।—সেইবোৰ নষ্ট কৰিলে বহুত টকা লোকচান হ'ব।

মাধৱ।—তেনে লোকচান সহ্য কৰিব পৰাটোচৰেই হৈছে কৰ্ত্তব্য-নিষ্ঠা। সেই কাৰণেই খদ্দৰ প্ৰচলনৰ প্ৰতি ধাউতি জন্মাবলৈ মহাত্মা গান্ধীয়ে লাখ লাখ টকাৰ বিলাতী কাপোৰ অগ্নিত আহুতি দিছিল। মই অৱশ্যে তোমাক পুৰিবলৈ কোৱা নাই, কিন্তু সেইবোৰ ব্যৱহাৰ কৰাৰ পৰা বিৰত হ'ব লাগিব।

যদিও প্ৰতিমাৰ মন কোঁচ খাইছিল, তথাপি মাধৱৰ নিৰ্দ্দেশ মানি চলিবলৈ শেহত তেঁও সম্মতি জনালে। মাধৱে আকৌ

ক'লে,—"অকল সাজ-পাৰ পৰিবৰ্ত্তন কৰিলেই নহয়, সেইবোৰত যাতে বিলাসিতাৰ কোনো চিন-চাব নাথাকে তালৈকো লক্ষ্য ৰাখিব লাগিব। খোৱা-লোৱা, পিন্ধা-উৰা, আলাপ-প্ৰলাপ সকলোতে সংযত হ'ব লাগিব। এইখিনি সংস্কাৰ সম্পূৰ্ণ হ'লেহে মই মোৰ উদ্দেশ্যৰ কথা ক'ম। তাৰ নিমিত্তে এমাহ সময় দিলোঁ।"

প্ৰতিমাই মাধৱৰ নিৰ্দ্দেশ পালন কৰাত মূৰ পুতি লাগিল। যদিও প্ৰথমতে তেওঁ কিছু আহুকাল বোধ কৰিছিল, তথাপি লাহে লাহে সি আঁতৰ হ'ল। মাধৱৰ মনোমতকৈ নিজক গঢ়ি তুলিবৰ নিমিত্তে তেতিয়া তেওঁৰ এটা ধাউতি জন্মিল আৰু সেই-মতেই সকলো বিষয়তে আগ বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। এতিয়া তেওঁৰ চেহেৰাত চঞ্চলতাৰ আভাস নাই, সাজ-পাৰত বিলাসিতা নাই, শয়ন-ভোজনত আড়ম্বৰ নাই। এনেকৈ এমাহ যোৱাৰ পাচত মাধৱে প্ৰতিমাক ক'লে,—"প্ৰতিমা! তোমাৰ কাৰ্য্যত মই সন্তোষ পাইছোঁ। মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস জন্মিছে তোমাৰ দ্বাৰাই মোৰ উদ্দেশ্য সফল হ'ব। সেই উদ্দেশ্য কি শুনা,— সৰুৰে পৰা মোৰ চকুত পৰিছিল আমাৰ সমাজৰ অনীতি, দুৰ্নীতি, কদাচাৰ আৰু ব্যভিচাৰ। ভাবিছিলোঁ এদিন সেইবোৰৰ সংস্কাৰ সাধিম; কুসংস্কাৰ, অন্ধবিশ্বাস, অজ্ঞতা আৰু অনাচাৰ আঁতৰাই সমাজক এক নতুন গঢ় দিম। মোৰ এই সংস্কাৰৰ আঁচনিত যাইকৈ ধৰা হৈছিল অস্পৃশ্যতা-নিবাৰণ, অনুন্নতৰ উন্নয়ন, শিক্ষা-প্ৰচাৰ, গাওঁ-সংগঠন, আৰ্ত্ত-সেৱা

স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ বিস্তাৰ, বাল্যবিবাহ-নিবাৰণ আৰু নাৰীৰ অধিকাৰ। এতিয়া আগৰ কেইটাৰ বিষয়ে যথাশক্তি হাতে-কামে লাগ আছোঁ, কিন্তু পিচৰ কেইটাৰ সম্পৰ্কে লেখত ল'বলগীয়া কোনো কাম হাতত ল'ব পৰা নাই। মাজে-সময়ে কাকতে পত্ৰই আন্দোলনৰ অলপ সূত্ৰপাত কৰিছোঁ যদিও, তাৰ পৰা কোনো কাম হোৱা নাই, আৰু নহ'বও। তাৰ কাৰণ এতিয়া নাৰী-সমাজত আখৰ চিনি পোৱা তিৰুতাৰ লেখেই অতি নগণ্য, দুই-চাৰি গৰাকী শিক্ষিতা মহিলাই মোৰ প্ৰচেষ্টাৰ আভাস পোৱাৰ পৰা কোনো কাম নহয়; কাৰণ তেওঁলোকৰ অভাব অভিযোগ নিচেই সামান্য। সেই কাৰণে নাৰী-সমাজৰ মঙ্গল সাধিব খুজিলে তেওঁলোকৰ কাষ চাপি তেওঁলোকৰ অভাব-অভিযোগবোৰ দেখুৱাই দিব লাগিব; তেওঁলোকৰ নিৰক্ষৰতা গুচাবলৈ যত্ন কৰিব লাগিব; দেশৰ, সমাজৰ আৰু জাতিৰ উন্নতি কেনেকৈ তেওঁলোকৰ উন্নত মাতৃত্বৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে তাক তেওঁলোকৰ অন্তৰত ভালকৈ সুমাই দিব লাগিব। মই দেখিছোঁ এইবোৰ কাৰ্য্য পুৰুষৰ পক্ষে অসম্ভৱ; ইয়াৰ ভাৰ ল'ব লাগিব নাৰীয়ে। ইমান দিনৰ পৰীক্ষাৰ পাচত মোৰ বিশ্বাস জন্মিছে, তোমাৰ দ্বাৰাই মোৰ এই অভিলষিত কাৰ্য্য সম্পূৰ্ণৰূপে নহ'লেও আংশিকৰূপে সম্পন্ন হ'ব পাৰিব। সেই দেখি মই তোমাক অন্যান্য কৰ্ত্তব্যৰ পৰা অজৰাই দি অকল নাৰী-জাগৰণত আত্ম-বিয়োগ কৰিবলৈ দিব খোজোঁ। তুমি মোৰ এই অসম্পূৰ্ণ কাৰ্য্য সম্পূৰ্ণ কৰিব পাৰিবা?"

প্ৰতিমা। পাৰোঁ নে নোৱাৰোঁ কেনেকৈ কওঁ! ইয়াকে মাথোন ক'ব পাৰোঁ যে যদি আপুনি বাট দেখুৱাই লৈ যায়, মই সেই বাটে দি আগ বাঢ়িবলৈ প্ৰাণপণে যত্ন কৰিম।

মাধৱ। মোকো তাকেই হে লাগে। কাৰ্য্য-পদ্ধতি মই স্থিৰ কৰি দিম। ক'ত, কেনেকৈ কি কৰিব লাগিব তাৰ আঁচনি মোৰ পৰা পাবা।

প্ৰতিমা। যদি সেয়ে হয় মোৰ তাত কোনো আপত্তি নাই। আপোনাৰ দিহামতে কাম কৰিবলৈ মই সদায় সাজু।

মাধৱ। তেন্তে শুনা,—তোমাৰ কাম হ'ব অসমৰ সকলো ঠাইতে একোখন নাৰী-কল্যাণ সমিতি স্থাপন কৰা আৰু সেই সমিতিৰ যোগে দিয়েই গাওঁ-ভূঁই সকলোতে প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলাবলৈ ব্যৱস্থা কৰা। এনেকৈ যেতিয়া গোটেই দেশত নাইবা অধিকাংশ ঠাইত এনে সমিতি স্থাপিত হ'ব, তেতিয়া সকলোৰে প্ৰতিনিধি লৈ এখন কেন্দ্ৰীয় সমিতি স্থাপন কৰিব লাগিব। সেই সমিতিবোৰে প্ৰথমতে এই দুটা কাম হাতত ল'ব লাগিব ঃ—

(১) স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ প্ৰচাৰ।
(২) বাল্য-বিবাহ-নিবাৰণ।

এই দুটা হ'লেই আন আন সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক অধিকাৰৰ দাবী আপোনা-আপুনি আহিব। স্ত্ৰী-শিক্ষাৰ অন্তৰায় বাল্য-বিবাহ, ইয়াক দূৰ নকৰিলে কেতিয়াও জাতীয় মঙ্গল নহয়।

এইবোৰ কাৰ্য্য হাতত লওঁতে এটা কথা কিন্তু সদায় মনত ৰাখিব লাগিব যে নাৰী আৰু পুৰুষৰ গঠন আৰু কৰ্ম্মক্ষেত্ৰ প্ৰকৃতিয়ে নিজে বেলেগাই দিছে। সেই কাৰণে দুয়োৰে শিক্ষা-পদ্ধতিত পাৰ্থক্য থাকিবই লাগিব। চমুকৈ ক'বলৈ হ'লে পাশ্চাত্য আহিঁ নলৈ ভাৰতীয় আদৰ্শলৈ লক্ষ্য ৰাখিব লাগিব। এইবোৰ কথা এতিয়া বহলাই কোৱা অনাৱশ্যক, কামৰ লগে লগে তাক উপলব্ধি কৰিব পাৰিবা। বিশেষকৈ এইবোৰ বিষয়ে মই কাকতে-পত্ৰই বহুবাৰ আলোচনা কৰিছোঁ।

প্ৰতিমা। মই আপোনাৰ লিখা পঢ়িছোঁ, কিন্তু তাত আপুনি তিৰুতা অকলশৰে ফুৰাটো অনুমোদন কৰা নাই।

মাধৱ। নাই কৰা আৰু বৰ্ত্তমান সময়ত কৰিব নোৱাৰোঁও। বৰ্ত্তমান সময়ত আমাৰ তিৰুতা আত্মৰক্ষা কৰিবলৈ বহুত সময়ত অপাৰগ। যদি এনে সময় কেতিয়াবা আহে যেতিয়া তেওঁলোক পুৰুষৰ সাহায্য নহলেও চলিব পৰা হয়, তেতিয়াৰ কথা বেলেগ হ'ব। আজি কিন্তু মই এনে পুৰুষ বহুতো দেখিছোঁ যি সাজ-পাৰত কাৰবাক নাৰী বুলি বুজিলেই অসৎ অভিপ্ৰায়েৰে পিচ লয়। তেনে পুৰুষৰ হাতত অকলশৰীয়া তিৰুতা লাঞ্ছিতা নোহোৱাকৈ নাথাকে।

প্ৰতিমা। কিন্তু মোক যে আপুনি নানা ঠাইত ফুৰিবলৈ কৈছে ?

মাধৱ। মই তোমাক অকলশৰে ফুৰিবলৈ কোৱা নাই। অহা-যোৱা কৰোঁতে তোমাৰ সহকৰ্ম্মিণী এদল লগত থাকিব

আৰু যি ঠাইত কাম কৰিবা সেই ঠাইৰ বিশিষ্ট মহিলাসকলক আগ ধৰি তোমাৰ লগৰীয়া হবলৈ সম্মত কৰাব লাগিব।

প্ৰতিমা। যেনেকৈ যি কৰিব লাগে কৰিম, কিন্তু মই নিজে একো নাজানো, সকলো দিহা অপুনিয়েই দিব লাগিব।

মাধৱ। সেইটো হ'ব। সম্প্ৰতি এফালৰ পৰা কাম আৰম্ভ কৰিব লাগিব। প্ৰথমে গুৱাহাটীকে কেন্দ্ৰ কৰি আগ বঢ়া ভাল। তুমি ইয়াৰ কেইগৰাকীমান মহিলাৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি এখন সভাৰ আয়োজন কৰঁা, তাত কি কৰিব লাগিব তাৰ কাৰ্য্য-তালিকা মই প্ৰস্তুত কৰি দিম। গুৱাহাটীতে এই আন্দোলনৰ সূত্ৰপাত কৰি তাৰ পৰিসৰ ক্ৰমশঃ বঢ়াই নিব লাগিব। তেতিয়া তোমাৰ লগৰো অভাব নহ'ব।

প্ৰতিমাই বিশেষ উৎসাহেৰে গাত ল'লে। ইমান দিন বৈ ফুৰা বলে নোৱৰা বোজা এটা প্ৰতিমাৰ মূৰত তুলি দি অব্যাহতি লাভ কৰাৰ আশাত মাধৱৰ মনতো এটা নতুন আনন্দই দেখা দিলে।

সেই দিনাৰ পৰাই প্ৰতিমা নতুন কৰ্ত্তব্যত আগ্ৰহেৰে লাগি গ'ল।

পঞ্চদশ অধ্যায়

—আদৰ্শ আৰু লক্ষ্য—

মাধৱৰ ব্যৱস্থামতে প্ৰতিমাই গুৱাহাটীতে ঘূৰি ঘূৰি শেহত এখন নাৰী-কল্যাণ-সমিতি স্থাপন কৰিলে; লগে লগে এটা পুঁজি-সংগ্ৰহৰ ব্যৱস্থাও হাতত ললে। মহিলা-সমাজে ইয়াত যথেষ্ট আগ্ৰহ দেখুৱালে; পুৰুষ-সমাজৰ পৰাও আশাতীত সহানুভূতি পোৱা গ'ল। কৃতকাৰ্য্যতাৰ লক্ষণ প্ৰথম চেষ্টাতে পৰিস্ফুট হৈ উঠাত প্ৰতিমাৰ উৎসাহ দুগুণে বাঢ়িল আৰু প্ৰচাৰৰ পৰিসৰ ক্ৰমশঃ বঢ়াই নিবলৈ ধৰিলে। গুৱাহাটীকে কেন্দ্ৰ কৰি তাৰ কেইওফালৰ প্ৰধান ঠাইবিলাকত সমিতি স্থাপন কৰাতো বৰ বেচি দিন নালাগিল।

এনেকৈয়ে চাৰিওফালে জাগৰণৰ আভাস পাই প্ৰতিমাই অসমৰ আন আন ঠাইতো প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলাবলৈ মন মেলিলে; মাধৱেও তাত সৰ্ব্বান্তঃকৰণে সম্মতি দিলে। অকল সম্মতি দিয়াই নহয়, কেনে ভাবে কাৰ্য্যত আগ বাঢ়িব লাগিব, কি কি কাৰ্য্য হাতত ল'ব লাগিব, সেই সম্পৰ্কে সকলো দিহা নিয়াৰিকৈ দি কাম কৰিবলৈ সুচল লগায়ো দিলে। কাম আৰম্ভ কৰিবলৈ যি প্ৰাথমিক খৰচৰ প্ৰয়োজন হৈছিল তাকো মাধৱেই বহন কৰিছিল।

প্ৰতিমাই একাগ্ৰপতীয়াভাবে কাম কৰি যাবলৈ ধৰিলে। তেওঁৰ আশাশুধীয়া চেষ্টা, উদ্যম আৰু অক্লান্ত পৰিশ্ৰমৰ ফলত গোটেই দেশৰ নাৰী-সমাজত এটা নব জাগৰণৰ ঢৌ উঠিল। তাকে দেখি প্ৰতিমাই গৰ্ব্ব অনুভব কৰিলে, মাধৱেও এটা অভূতপূৰ্ব্ব আনন্দ অন্তৰত উপলব্ধি কৰিলে।

তেতিয়া ১৯৩১ চন। মহাত্মা গান্ধীৰ অসহযোগ আন্দোলন আইন-অমান্য আন্দোলনত পৰিণত হৈছে। গোটেই ভাৰতবৰ্ষ জুৰি হুলস্থুল। শই শই হাজাৰে হাজাৰে দেশ-সেৱক ফাটেকলৈ যাব লাগিছে, অম্লানবদনে শান্তি-ৰক্ষকৰ লাঠিৰ কোব পিঠি পাতি লৈছে। যিবোৰ মানুহে আগেয়ে ৰাজনীতি খায় নে কাণত পিন্ধে বুজি নাপাইছিল, সেইবোৰেও এইবোৰ দেখি-শুনি উত্তেজিত হৈ আন্দোলনত যোগ দিছেহি। নগৰে-গাৱেঁ ঘৰে-বাহিৰে কেৱল এই আন্দোলনৰ মেল, য'তে-ত'তে সভা-সমিতি।

এই আন্দোলনৰ সময়ত গুৱাহাটীতে এখন ডাঙৰ কংগ্ৰেচী সভা বহিছিল। তালৈ অসমৰ নানা ঠাইৰ পৰা প্ৰতিনিধি আহিছিল। চৰকাৰী কৰ্ম্মচাৰীৰ বাহিৰে জাতি-বৰ্ণ নিৰ্ব্বিশেষে সকলো স্থানীয় মানুহো তাত গোট খাইছিল।

স্বেচ্ছা-সেৱক সকলৰ এটি গীতেৰে সভা আৰম্ভ হয়। যেনে :—

তই বাঢ়িব লাগিব আগ।
কৰিব লাগিব মোহ নিদ্ৰা ভাঙি
জড়তা-ভীৰুতা ত্যাগ।

ভাঙিব লাগিব লৌহ-কাৰাগাৰ,
ছিঙিব লাগিব বন্ধন হাজাৰ,
মচিব লাগিব দলিত দেহাৰ
শত লাঞ্ছনাৰ দাগ।

সঁচা পথ তোৰ কণ্টক-সঙ্কুল,
সঁচা সন্মুখত বিঘিনি বিপুল,
শত দানৱৰ বিকট ভ্ৰূকুটি,
দৈত্যৰ ভৈৰৱ ৰাগ।

শত বৈশ্বানৰে জ্বলাব খাণ্ডৱ,
শতেক পিশাচে জুৰিব তাণ্ডৱ
উঠিব ফোঁকাৰি সিঁচি হলাহল
চৌপাশে সহস্ৰ নাগ।

তথাপি পাহৰি মৰণৰ ভয়
কৰিব লাগিব তুৰ্জ্জয় হৃদয়,
লাগিব দলিব দানৱ, পিশাচ,
পাতিব মুক্তিৰ যাগ।

আত্ম বলেৰে হই বলীয়ান,
উৰাব লাগিব বিজয়-নিচান,
আনিব লাগিব বাহুৰ বলেৰে
নিজৰ ন্যায্য ভাগ।

গীতৰ অন্তত নেতাসকলে এজন এজনকৈ বক্তৃতা দিবলৈ ধৰিলে। সেই বক্তৃতা শুনি আগেয়ে আন্দোলনত যোগ নিদিয়া মানুহবো বেচি ভাগ উত্তেজিত হৈ উঠিছিল আৰু দেশ-সেৱাত আত্ম-নিয়োগ কৰিবলৈ দৃঢ়-প্ৰতিজ্ঞ হৈছিল।

সভাত যিসকল লোকে বক্তৃতা দিছিল, তাৰ ভিতৰত বিশিষ্ট নেতা শ্ৰীযুত উগ্ৰসেন বৰুৱাৰ বক্তৃতা অতি উগ্ৰ আৰু তেজী আছিল। বক্তৃতাত আইন অমান্য কৰাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ লগতে অনুন্নতক উন্নত কৰা, অস্পৃশ্যতা দূৰ কৰা, নাৰীসকলক অৱৰোধৰ পৰা পোহৰলৈ আনি দেশৰ কামত আত্মবলি দিবলৈ শিকোৱা, পুৰুষৰ সমানে নাৰীৰো স্বাধীনতা লাভত সাহায্য কৰা, স্বদেশী প্ৰচাৰ, বিদেশী বৰ্জ্জন আদি বিষয়ৰো অৱতাৰণা কৰিছিল। উপস্থিত নাৰীৰ সংখ্যা যদিও নগণ্য আছিল, তথাপি তেওঁলোকক এই যুদ্ধত অৱতীৰ্ণ হবলৈ পুনঃ পুনঃ আহ্বান কৰা হৈছিল। তেওঁৰ গোটেই বক্তৃতাটো ইমান তেজী আছিল যে প্ৰায় সকলো সমজুৱাই উত্তেজিত হৈ উঠিছিল।

সভাত মাধৱ আৰু প্ৰতিমাও উপস্থিত আছিল। মাধৱে যদিও গোটেইবোৰ বক্তৃতা অবিচলিতভাৱে শুনি গৈছিল, প্ৰতিমাই তেনে ধীৰভাৱে শুনি যাব পৰা নাছিল। বক্তৃতা শুনি তেওঁ বৰকৈ চঞ্চল হৈ উঠিছিল। বৰুৱাৰ বক্তৃতাৰ পাচত তেৱোঁ নাৰীসকলক লক্ষ্য কৰি এটা বক্তৃতা দি সমজুৱাৰ বিপুল হৰ্ষ-ধ্বনি আৰু প্ৰশংসা লাভ কৰিছিল।

সভা ভাগিলত "বন্দে মাতৰম," "মহাত্মা গান্ধী কি জয়"

ধ্বনিত বায়ুমণ্ডল মুখৰিত কৰি সমজুৱাসকল দিহাদিহি গ'ল।

সভা ভগাৰ অলপ পাচতে উগ্ৰসেন বৰুৱা মাধৱৰ ঘৰত উপস্থিত হ'ল। মাধৱো তেওঁৰ আগে আগে ঘৰ সোমাইছিল মাত্ৰ। মাধৱে বৰুৱাক বহিবলৈ দি যোৱাৰ উদ্দেশ্য কি জানিব খুজিলে। উগ্ৰসেনে ক'লে,—"বিশেষ প্ৰয়োজনত আপোনাক লগ ধৰিবলৈ আহিলোঁ।"

মাধৱ। কি প্ৰয়োজন ?

উগ্ৰ। আপুনি আজিলৈকে কংগ্ৰেচত যোগ নিদিয়াত মই আচৰিত মানিছোঁ। মোৰ আশা, এতিয়াও আপুনি যোগ দিব।

মাধৱ। ক্ষমা কৰিব, মই আপোনাৰ অনুৰোধ ৰাখিব নোৱাৰিম।

উগ্ৰ। কিয় ? আপুনি যিবোৰ আন্দোলন কৰি আহিছে, কংগ্ৰেচেও এতিয়া সেইবোৰকে গ্ৰহণ কৰিছে। তেনেস্থলত আপোনাৰ আপত্তিৰ কাৰণ কি বুজিব নোৱাৰিলোঁ।

মাধৱ। দেখাত একে হ'লেও কাৰ্য্যতঃ মোৰ আৰু কংগ্ৰেচৰ লক্ষ্য সম্পূৰ্ণ একে নহয়। কংগ্ৰেচৰ উদ্দেশ্য হৈছে ৰাজনৈতিক ক্ষমতা লাভ, মোৰ প্ৰধান লক্ষ্য হৈছে গোটেই দেশত সামাজিক সমতা স্থাপন।

উগ্ৰ। ৰাজনৈতিক ক্ষমতা হাতলৈ নাহিলে আপোনাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি নহয়। ক্ষমতা হাতত থাকিলে আইনৰ বলেৰে অতি সহজে সামাজিক সংস্কাৰ সাধন কৰিব পাৰি।

মাধৱ। মোৰ তাত বিশ্বাস নাই। বহুতো আইন কাকততে সোমাই আছে, তাক প্ৰয়োগ কৰা দেখা নাই। ধৰক ছৰ্দ্দা আইন। সেইখন থকাৰ পৰা কিবা কাম হৈছে জানো? মুঠতে গাৰ বলেৰে কৰা আইনেৰে মানুহৰ মনৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটাব নোৱাৰি, তাক পাৰি শিক্ষা আৰু সেৱাৰ দ্বাৰাহে।

উগ্ৰ। তেন্তে আপুনি ৰাজনৈতিক ক্ষমতা অৰ্থাৎ স্বাধীনতা নালাগে বুলি কয় নে কি?

মাধৱ। কেতিয়াও নকওঁ। স্বাধীনতাই শেষ লক্ষ্য মোৰো, আপোনাৰো। কিন্তু সেই স্বাধীনতা পাব লাগিব সমূহ ৰাইজে। বিদেশী শাসকৰ হাতৰ পৰা আমাৰ জনচেৰেক শিক্ষাভিমানী, জাত্যাভিমানী আৰু ঐশ্বৰ্য্যাভিমানী লোকৰ হাতলৈ ক্ষমতা আহিলেই প্ৰকৃত স্বাধীনতা নাহে। এতিয়া বিদেশী শাসকে শোষণ কৰিলেও শাসিতসকলৰ মাজত বিচাৰৰ নিৰপেক্ষতা আছে, কিন্তু এটা বিশেষ দলৰ হাতত ক্ষমতা পৰিলে প্ৰধান লক্ষ্য হ'ব দলৰ মুখিয়ালসকলৰ আৰু তেওঁ-লোকৰ আত্মীয়-স্বজনৰ স্বাৰ্থসিদ্ধি। বাকীসকলে কাকতে পত্ৰই কিবা পালেও প্ৰকৃততে শোষণ-পীড়নৰ বাহিৰে আন একো নাপায়। মুঠতে তেনে স্বাধীনতা হ'ব অৰাজকতাৰ নামান্তৰ।

উগ্ৰ। আপুনি তেন্তে কেনেকৈ স্বাধীনতা অৰ্জ্জন কৰিব খোজে?

মাধৱ। মোৰ মতে আমাৰ প্ৰথম কাম হব লাগিব সমাজৰ নিচেই তল-খাপত যিবোৰ মানুহ উন্নতসকলৰ দ্বাৰা দলিত নিষ্পেষিত হৈ পশুৰ দৰে জীৱন কটাইছে সেইবোৰক মানুহ কৰি গঢ়া, তেওঁলোকো যে মানুহ সেইটো নিজে নিজে বুজিব পৰাকৈ শিক্ষা দিয়া, তেওঁলোকক সকলো বিষয়তে স্বাৱলম্বী কৰি তোলা। এনেকৈয়ে ক্ৰমশ: আগ বাঢ়ি সামাজিক সমতা স্থাপন কৰিব লাগিব। যেতিয়া এইখিনি হৈ উঠিব তেতিয়া নিৰ্ব্বাচিত প্ৰতিনিধিৰে প্ৰত্যেক গাওঁ, প্ৰত্যেক মৌজা, প্ৰত্যেক মহকুমা আৰু জিলাত পঞ্চায়ত পাতি স্বায়ত্ত-শাসন প্ৰবৰ্ত্তন কৰিব লাগিব। স্থানীয় শিক্ষা, স্বাস্থ্য, আলি-পদূলি, মামলা-মোকৰ্দ্দমা আদি সেই ঠাইৰ পঞ্চায়তৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হ'ব। গাওঁ-পঞ্চায়তৰ প্ৰতিনিধিৰে মৌজা-পঞ্চায়ত আৰু মৌজা-পঞ্চায়তৰ প্ৰতিনিধিৰে মহকুমা-পঞ্চায়ত গঠিত হ'ব। তেনে-কৈয়ে জিলা-পঞ্চায়ত আৰু প্ৰাদেশিক পঞ্চায়তো গঠিত হ'ব লাগিব। এইখিনি কাম হলেই ইংৰাজে তালি-টোপোলা বান্ধিবলৈ বাধ্য হ'ব আৰু এই প্ৰাদেশিক পঞ্চায়তেই শাসন-পৰিষদত পৰিণত হ'ব। তেতিয়া শাসন-পৰিষদে সমগ্ৰ প্ৰদেশৰ নিমিত্তে লাগতিয়াল কাৰ্য্যবোৰ নিজৰ হাতত ৰাখি স্থানীয় কামবোৰ অধীনস্থ পঞ্চায়তবোৰক অৰ্পণ কৰিব আৰু ৰাজহৰ একোটা অংশ প্ৰত্যেক পঞ্চায়তে পাব লাগিব। তেতিয়া হ'লে শাসনৰ খৰচো কমিব আৰু প্ৰত্যেক মানুহেই স্বাধীনতাৰ ভাগ পাব। ইয়াৰ পাচত সকলো প্ৰদেশৰ

প্ৰতিনিধি লৈ সৰ্ব্বভাৰতীয় শাসন-পৰিষদ গঠন কৰা অতি সহজ হ'ব। মুঠতে আপোনালোক ওপৰৰ পৰা তললৈ নামিব খোজে, মই খোজোঁ তলৰ পৰা ওপৰলৈ উঠিব। কবিৰ ভাষাত ক'বলৈ হ'লে—

"স্বজাতিৰ প্ৰতি তুমি নকৰি বিচাৰ,
কি লাজেৰে বিচাৰিবা
বিজাতিৰ ওচৰত নিজে সুবিচাৰ।
প্ৰথমতে তুলি লোৱা পতিত জাতিক
যোগ্য মান লভিবা আপুনি।"

উগ্ৰ। আদৰ্শ হিচাপে আপোনাৰ কৰ্ম্মপদ্ধতি যে প্ৰশংসনীয় তাত সন্দেহ নাই। কিন্তু সি আদৰ্শ হৈয়েই থাকিব, তাক বাস্তৱত পৰিণত কৰা অসম্ভৱ। আপুনি ল'ৰা-কালিৰে পৰা এই চেষ্টা কৰি আহিছে; কৃতকাৰ্য্য হৈছে জানো?

মাধৱ। নাই হোৱা। কাৰণ ই এজনীয়া কাম নহয়। তাৰ উপৰি মই মোৰ ক্ষুদ্ৰ শক্তিৰে যিখিনি কাম আৰম্ভ কৰিছিলোঁ তাকো বৰ্ত্তমান ৰাজনৈতিক আন্দোলনে গিলি পেলালে। সেই কাৰণে বৰ্ত্তমান হুলস্থুলৰ এটা মীমাংসা হৈ নোযোৱালৈকে মোৰ কাম বাহুল্যভাবে পৰিচালনা কৰিবৰ উপায় নাই।

উগ্ৰ। সেই দেখিয়েই মই কওঁ আপুনি ভবিষ্যতলৈ অপেক্ষা কৰি নাথাকি বৰ্ত্তমান যি কৰ্ম্মক্ষেত্ৰ পাইছে তাতে নামি যাওক,—কংগ্ৰেচত যোগ দিয়ক।

মাধৱ। তাতকৈ আপোনালোকে মোক সাহায্য কৰক কংগ্ৰেচক সামাজিক অনুষ্ঠানত পৰিণত কৰি মোৰ কাৰ্য্য পদ্ধতি গ্ৰহণ কৰক। তেতিয়া শাসকসকলৰ লগত সংঘৰ্ষ নোহোৱাকৈয়ে স্বাধীনতা লাভ হ'ব, প্ৰত্যেক মানুহেই স্বাধীনতাৰ নিৰ্ম্মালি হাত পাতি ল'ব পাৰিব।

উগ্ৰ। হয়তো তেনে হ'বও পাৰে, কিন্তু সৰ্ব্বভাৰতীয় অনুষ্ঠান এটাৰ নীতি পৰিবৰ্ত্তন কৰাৰ ক্ষমতা কোনো ব্যক্তি-বিশেষৰ নাই।

মাধৱ। সেইটো জানো। কংগ্ৰেচত যোগ দিয়া মানে নিজৰ স্বাধীনতা বিসৰ্জ্জন দিয়া। আপোনালোকে সৰ্ব্ব-ভাৰতীয় নেতাসকলৰ নিৰ্দ্দেশ নাপালে স্থানীয় ভাবে যিমানেই প্ৰয়োজনীয় হওক, কোনো কাম হাতত ল'ব নোৱাৰে। আন কি, তেওঁলোকৰ বক্তৃতা মুখস্থ কৰি সভা-সমিতিত গাই ফুৰাৰ বাহিৰে স্বাধীনভাবে চিন্তা কৰিবও নোৱাৰে। ধৰক অসমৰ বিশেষ পৰিস্থিতিৰ বিষয়ে চিন্তা কৰা, আৰু সেই মতে কাম হাতত লোৱাৰ প্ৰয়োজন থাকিব পাৰে, কিন্তু সৰ্ব্বভাৰতীয় নেতাসকলে তাক নজনা আৰু নভবাৰ কাৰণে আপোনালোকে মুখস্থ কৰিবলৈ একো নিৰ্দ্দেশ নাপায় আৰু সেই কাৰণেই তেনে বিষয়ত আপোনালোকৰ মুখ বন্ধ। এনে ভাবে চকু মুদি আনৰ অনুগামী হ'বলৈ মই অপাৰগ। সেই কাৰণেই মই কংগ্ৰেচৰ কিছুমান কাৰ্য্য সমৰ্থন কৰিব পাৰিলেও যোগ দিব নোৱাৰোঁ।

উগ্ৰসেন বুদ্ধিমান মানুহ, মাধৱৰ কথা শুনি বুজিলে যে তেওঁৰ লগত তৰ্ক কৰাৰ পৰা লাভ নহয়, মাধৱে নিজৰ মত নেৰে। সেই কাৰণে তেওঁ আৰু সময় নষ্ট নকৰি বিদায় ল'লে।

ষোড়শ অধ্যায়।

—দায়িত্ব ত্যাগ—

মাধৱৰ ওচৰত বিদায় লৈ উগ্ৰসেন বৰুৱা প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ আহিল। প্ৰতিমাই আথে-বেথে তেওঁক বহিবলৈ দিলে। বৰুৱাই কলে,—"মই এই বাতিখন তোমাৰ ঘৰত ওলোৱা দেখি তুমি চাগৈ আচৰিত হৈছা, কিন্তু মোৰ সময় কম, পুৱা আৰু এখন সভা আছে। এতিয়াই তোমাৰ লগ নধৰিলে আৰু সময় উলিয়াব নোৱাৰিম। মই তোমাৰ নাম বহুত দিনৰে পৰা শুনিছোঁ, নাৰী জাগৰণৰ নিমিত্তে তুমি কেনেভাবে আত্মোৎসৰ্গ কৰিছা তাকো কাকতে পত্ৰই পাই আছোঁ। বিশেষকৈ আজিৰ বক্তৃতাত তোমাৰ প্ৰাণৰ আলোড়ন দেখি মুগ্ধ হৈছোঁ। এতিয়া মই তোমাৰ ওচৰলৈ অহাৰ উদ্দেশ্য হৈছে তুমি এতিয়াই কংগ্ৰেচত যোগ দি আমাক সাহায্য কৰিব লাগে। আমাৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্য যাতে গাৱেঁ-ভূঁয়ে, পৰ্ব্বতে-পাষণ্ডে বিয়পি পৰে, যাতে মতাৰ পৰা তিৰুতালৈ, কেচুৱাৰ পৰা বুঢ়ালৈ সকলো এই আন্দোলনত জঁপিয়াই পৰে তাৰ নিমিত্তে সকলো প্ৰকাৰ চেষ্টা কৰাৰ প্ৰয়োজন। আমাৰ কৰ্ম্মীৰ ভিতৰত পুৰুষ যথেষ্ট আছে; তেওঁলোক বিদ্যাই-বুদ্ধিয়ে, কথাই-কামে কংগ্ৰেচৰ নীতি আৰু উদ্দেশ্য জন

সাধাৰণৰ মাজত প্ৰচাৰ কৰিবলৈ সম্পূৰ্ণ উপযুক্ত। কিন্তু তেওঁলোকৰ কাৰ্য্য ঘাইকৈ পুৰুষ সমাজতে আবদ্ধ, তেওঁলোকৰ প্ৰচাৰ কাৰ্য্যই সমূহ-হিচাপে নাৰী সমাজক চুকি নাপায়গৈ। তাৰ কাৰণে এতিয়া বিশেষ প্ৰয়োজন হৈছে শিক্ষিতা দেশ-সেবিকাৰ। যদিও এতিয়ালৈকে বহুতো মহিলাই কংগ্ৰেচত যোগ দিছে, তথাপি নাৰী-সমাজক যুদ্ধক্ষেত্ৰলৈ উলিয়াই আনিবৰ জোখাৰে তেওঁলোকৰ বিদ্যা-বুদ্ধি আৰু বাক্‌পটুতা নাই। তুমি নাৰীৰ মাজত কাম কৰি তেওঁলোকৰ বিষয়ে বিশেষ অভিজ্ঞতা অৰ্জ্জন কৰিছা। তাৰ উপৰিও তোমাৰ বিদ্যা আছে, বুদ্ধি আছে, আধুনিক জগতৰ গতিৰ বিষয়ে এটা ধাৰণা আছে, আৰু আছে সুশৃঙ্খলভাবে কাৰ্য্য-সম্পাদন কৰিব পৰা প্ৰণালীৰ সম্যক বোধ। এইখিনি সম্বল লৈ তুমি আমাৰ লগ ল'লে সহজে নাৰী-সমাজক জাগ্ৰত কৰি জাতীয় যুদ্ধ-ক্ষেত্ৰলৈ টানি আনিব পাৰিবা। বৰ্ত্তমান সময়ত ইয়াতকৈ ডাঙৰ কাম আৰু একো হবি নোৱাৰে।

প্ৰতিমা। মই যি কাৰ্য্যত আত্মনিয়োগ কৰিছোঁ, সি কংগ্ৰেচ-বিৰোধী বা জাতীয়তাৰ পৰিপন্থী নহয়, বৰং পৰোক্ষ-ভাবে কংগ্ৰেচৰ কামকেই কৰিছোঁ।

বৰুৱা। কৰা হৈছে সন্দেহ নাই। কিন্তু সম্প্ৰতি আমি যি যুদ্ধত নামিছোঁ, ইয়াক শেষ কৰিবলৈ হ'লে ততালিকে সেনা প্ৰস্তুত কৰিব লাগিব। সেই কাৰণে নাৰীৰ অভাব-অভিযোগ বিচাৰি এতিয়া সময় কটাব নোৱাৰি। এতিয়া

কি পুৰুষ, কি নাৰী, প্ৰত্যেকেই হ'ব লাগিব জাতীয় যুদ্ধৰ দুৰ্দ্ধৰ্ষ সৈনিক। সেয়ে হ'লেই আমাৰ জয়, স্বৰাজ লাভ অনিবাৰ্য্য।

প্ৰতিমা। কিন্তু আপুনি জানে আমাৰ প্ৰায় তিৰুতাই অশিক্ষিতা। সেই কাৰণে প্ৰথমে তেওঁলোকৰ মাজত শিক্ষা প্ৰচাৰ কৰা আৰু অন্ধ বিশ্বাস আঁতৰোৱাই হ'ব লাগিব আমাৰ প্ৰথম কাম। জ্ঞান হ'লে, জগতৰ আও-ভাও বুজিব পাৰিলে নিজে নিজেই তেওঁলোক দেশ-সেৱাত লাগি যাব।

বৰুৱা। তোমাৰ কথা সম্পূৰ্ণ ঠিক নহয়। প্ৰথমতে চোৱা অশিক্ষিতৰ মনত কোনো এটা কথা সুমাই দিয়া যিমান সহজ, স্বাৰ্থান্বেষী শিক্ষিতৰ মনত সুমুওৱা সিমান সহজ নহয়। সেই কাৰণে অশিক্ষিতৰ মনত স্বদেশ-প্ৰেম শিক্ষিততকৈ বেগাই জগাই তুলিব পাৰি। দ্বিতীয়তে তোমাৰ প্ৰণালীৰে তিৰুতাক শিক্ষা দি জাতীয় ভাবত অনুপ্ৰাণিত কৰিবলৈ যে কিমান বছৰ লাগিব তাক ক'ব নোৱাৰি। আন ফালে যদি আমি কি মতা, কি তিৰুতা জাতি-বৰ্ণ-নিৰ্ব্বিশেষে কংগ্ৰেচ-পতাকাৰ তলত গোট খাওঁ, তেন্তে এমাহৰ ভিতৰতে স্বৰাজ লাভ নহৈ নোৱাৰে। স্বৰাজ হ'লেই সকলো সংস্কাৰ সহজ হৈ পৰিব। তুমি তোমাৰ কাৰ্য্যত পঞ্চাশ বছৰে যিমান আগুৱাব পাৰিবা, স্বৰাজ হ'লে একে বছৰতে তাতকৈ বেচি আগ বাঢ়িব পাৰিবা।

প্ৰতিমা। যদি স্বৰাজ নহয়?

বৰুৱা। যদি আমি নিজ স্বাৰ্থত মগ্ন থাকি জাতীয় স্বাৰ্থলৈ পিঠি দিওঁ, তেন্তে আমাৰ দাসত্বৰ শিকলি কেতিয়াও

নিছিগে। কিন্তু যদি আমাৰ গাইগুটীয়া সুখ-সুবিধা, ভোগ-বিলাস, কল্পনা আৰু আদৰ্শ বিসৰ্জ্জন দি মাতৃ-যজ্ঞত আত্ম-বলি দিবলৈ আগ বাঢ়োঁ, তেন্তে অবিলম্বে স্বৰাজ লাভ নহৈ নোৱাৰে। উদাহৰণ-স্বৰূপে কওঁ, তুমি যদি তোমাৰ ব্যক্তিগত মতামতলৈ পিঠি দি নাৰী-সমাজত কংগ্ৰেচৰ বাণী শুনাবলৈ সাজু হোৱা, তেন্তে আমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হোৱাত পলম নঘটে। এই কাৰ্য্যত নিয়োগ কৰিবলৈ দ্বিতীয়া মহিলা মই জনাত নাই। যদি তুমি তোমাৰ মতত লাগি থাকি আমাক বিমুখ কৰা, তেন্তে আমাৰ কাৰ্য্য সম্পূৰ্ণ কৰাত বিলম্ব ঘটিব, হয় তো কেতিয়াও সম্পূৰ্ণ নহ'বই। মুঠতে এতিয়া আমাৰ কাৰ্য্যৰ সফলতা ঘাইকৈ নিৰ্ভৰ কৰিছে নাৰীসকলৰ সাহচৰ্য্যৰ ওপৰত। মই আশা কৰোঁ, তুমি কোনো আপত্তি নকৰি মোৰ অনুৰোধ ৰক্ষা কৰিবা, কংগ্ৰেচৰ গৌৰৱ বৃদ্ধি কৰিবা।

এই দৰে কৈয়েই বৰুৱাই এখন প্ৰতিশ্ৰুতি-পত্ৰ আগ বঢ়াই দিলে। প্ৰতিমাই কাকতখন হাতত লৈ ক'লে,— "মই এতিয়া চহী কৰিব নোৱাৰোঁ। আপুনি নাজানিব পাৰে, কিন্তু মোৰ এজন অভিভাৱক আছে। তেওঁক নোসোধাকৈ আৰু তেওঁৰ অনুমতি নোপোৱাকৈ মই কোনো কামত যোগ দিব নোৱাৰোঁ।"

বৰুৱা। কোন তেওঁ ?

প্ৰতিমা। তেওঁৰ নাম মাধৱচন্দ্ৰ ভূঞা। বোধ কৰোঁ আপুনি চিনি পায়।

বৰুৱা। হয়, চিনি পাওঁ। কিন্তু তেওঁৰ অনুমতি বিচাৰিবলৈ গ'লে তোমাৰ কংগ্ৰেচত যোগ দিয়া নহয়। সভা ভগাৰ পাচতেই মই তেওঁৰ ওচৰলৈ গৈছিলোঁ, আৰু আমাৰ লগত যোগ দিবলৈ অনুৰোধ জনাইছিলোঁ। কিন্তু তেওঁ নিজৰ মতটোৰ বাহিৰে আন কাৰো কথা নামানে। তেওঁ আছে এটা আদৰ্শ লৈ। যদিও সি কেতিয়াও কাৰ্য্যত পৰিণত নহয়, তথাপি তেওঁ তাক নেৰে। সেইটো তেওঁৰ বলিয়ালি। তেওঁৰ দ্বাৰা কোনো কাম নহয়।

প্ৰতিমা। কিন্তু তেওঁৰ অনুমোদন নোহোৱাকৈ কোনো কামত হাত নিদিওঁ বুলি প্ৰতিশ্ৰুতি দিয়াতহে তেওঁ মোৰ অভিভাবকত্ব গ্ৰহণ কৰিছিল।

বৰুৱা। তেওঁৰ লগত তোমাৰ সম্বন্ধ কি ?

প্ৰতিমা। এনেয়ে একো নাই। কিন্তু তেওঁ মোৰ পৰম উপকাৰী। অতি সাংঘাতিক বিপদতো তেওঁ মোক ৰক্ষা কৰি আহিছে। তেওঁৰ সাহায্য নোপোৱা হ'লে মোৰ জীৱনৰ গতিয়েই বেলেগ হ'লহেতেন।

বৰুৱা। কিন্তু কংগ্ৰেচত যোগ দিলে দেখিবা এখন দেশ তোমাক তেনে সাহায্য কৰিবলৈ সাজু। আৰু চোৱাঁ, এই জাতীয় যুদ্ধত জয়-লাভ কৰিবলৈ হ'লে সাধাৰণ অনুভূতিবোৰ একেবাৰেই বাদ দিব লাগিব। সেই দেখিয়েই গোটেই দেশ জুৰি পুতেকে বাপেকৰ, ঘৈণীয়েকে গিৰীয়েকৰ শাসন অবজ্ঞা কৰিও এই জাতীয় যজ্ঞত হবি যোগাবলৈ আগ বাঢ়িছে।

তুমি এনে এটা সামান্য প্ৰতিবন্ধকতে পিচ হুঁহকিব খোজা দেখি মই লাজ পাইছোঁ। তুমি নাৰী, নাৰীত্বৰ—মাতৃত্বৰ আহ্বানেৰে এলেহুৱা ডেকা-বুঢ়াক জগাই নিদিলে জগাব কোনে? তথাপি তোমাৰ বক্তৃতা শুনি মই যেনেকৈ মুগ্ধ হৈছিলোঁ, তোমাক মাতৃ-জাতিৰ শীৰ্ষস্থানত বহুৱাইছিলোঁ, এতিয়া তোমাৰ এই দুৰ্ব্বলতা আৰু সঙ্কোচ দেখি তেনেকৈয়ে হতাশ হ'ব লগাত পৰিছোঁ। তোমাৰ দৰে মহিলাৰ এই দুৰ্ব্বলতা দেশৰ দুৰ্ভাগ্য, ভগৱন্তৰ অভিশাপ। তোমাৰ কথাত মই বেজাৰ পাইছোঁ। ইমান পৰিশ্ৰমৰ পাচতো এখন্তেক জিৰণি নলৈ বৰ আশাৰে তোমাৰ ওচৰলৈ আহিছিলোঁ, সচাকৈয়ে মোক বিমুখ কৰিবলৈ তোমাৰ মন গৈছে নে? মোৰ আৰু সময় নাই, কোৱাঁ তোমাৰ শেষ সিদ্ধান্ত কি।

প্ৰতিমা। এতিয়াই ক'ব নোৱাৰোঁ, কালিলৈ ক'ম।

বৰুৱা। কালিলৈ ক'বৰ কোনো প্ৰয়োজন নাই। মোৰ সকলো কথা ভাবি চাই বুকত হাত দি কোৱাঁচোন তোমাৰ মত কি।

প্ৰতিমা। মোৰ নিজৰ মতত চলিব পৰা হ'লে এতিয়াই প্ৰতিজ্ঞা-পত্ৰত চহী দিলোঁহেতেন।

বৰুৱা। আকৌ "চলিব পৰা হ'লে!" নোৱাৰিবা কিয়? তোমাৰ স্বাধীন মতৰ ওপৰত কাৰো প্ৰভুত্ব খাটিব নোৱাৰে। মিছাতে পলম নকৰিবা। চাওঁ, ফৰ্ম্মখন পূৰাই চহী দিয়াঁ।

প্ৰতিমাই দিওঁ নিদিওঁকৈ ফৰ্ম্মখন পূৰাই দিলে। কাকত খন

লৈ বৰুৱাই ক'লে,—"কালিলৈ তোমাৰ কাৰ্য্য-তালিকা পাবা। এতিয়া যাওঁ, এনেকৈ আমনি কৰাৰ বাবে বেয়া নাপাবা।"

এনেকৈ কৈয়েই বৰুৱাই বিদায় ল'লে।

পিচ দিনা পুৱা প্ৰতিমাৰ ঘৰলৈ আহি যেতিয়া মাধৱে প্ৰতিমাৰ সিদ্ধান্তৰ কথা শুনিলে, তেতিয়া তেওঁ এটা দীঘল হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে। তাৰ পাচত ক'লে,—"প্ৰতিমা, তোমাৰ সিদ্ধান্তৰ ওপৰত মোৰ ক'বলৈ একো নাই! তোমাৰ দ্বাৰা যি কাৰ্য্য সম্পাদন কৰাম বুলি ভাবিছিলোঁ, সি অসম্পূৰ্ণ ৰ'ল, এয়েই মোৰ বেজাৰ।"

প্ৰতিমা। কংগ্ৰেচৰ যোগে দি জানো সেই কাৰ্য্য কৰিব নোৱাৰিম!

মাধৱ। পাৰিব পাৰা। কিন্তু সি মোৰ আদৰ্শমতে নহয়। মই যি সামাজিক শৃঙ্খলাৰ মাজে দি এই কাম কৰিব খুজিছিলোঁ, সি কংগ্ৰেচৰ পদ্ধতিৰে হৈ নুঠে। সমাজ-নীতিতকৈ তাত ৰাজনীতিৰ প্ৰভাৱ পৰিব বেচি। তাৰ ফল হ'ব সামাজিক বিশৃঙ্খলা। সি যি কি নহওক, সেই বিষয়ে এতিয়া মই আলোচনা কৰিব নোখোজোঁ। তুমি যি উচিত বুলি ভাবিছা তাকে কৰাঁ। মাত্ৰ তোমাক ইমানকে কওঁ যে মই তোমাৰ যি দায়িত্ব গ্ৰহণ কৰিছিলোঁ, সি আজিয়েই শেষ।

এনেকৈ কৈয়েই প্ৰতিমাৰ কোনো উত্তৰলৈ অপেক্ষা নকৰি মাধৱ ওলাই গ'ল; প্ৰতিমাই থৰ লাগি চাই থাকিল।

সপ্তদশ অধ্যায়।

—বাৰ্ষিক উৎসৱ—

সেৱা-সমিতিৰ কাৰ্য্যকাল এবছৰ পূৰ্‌ হ'ল। সমিতিৰ নিয়ম মতে বছৰৰ অন্তত এটি বাৰ্ষিক অধিবেশন বা উৎসৱ পাতিব লাগে আৰু তাতেই নতুন বছৰৰ নিমিত্তে নতুন কাৰ্য্য-কাৰক নিৰ্ব্বাচিত হ'ব লাগে। সেই মতেই মাধৱে নিগাজী সভাপতিৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি বাৰ্ষিক উৎসৱৰ আয়োজন কৰিলে। জজৰ কাছাৰীৰ ওচৰৰ বাকৰিত সভাৰ স্থান নিৰ্দ্দিষ্ট হ'ল, নগৰৰ সকলোকে নিমন্ত্ৰণ কৰা হ'ল। উৎসৱৰ সভাপতিত্ব কৰিবলৈ জিলাধিপতিক অনুৰোধ কৰিবৰ নিমিত্তে ৰায় চাহাবে প্ৰস্তাব দিছিল, কিন্তু কাৰ্য্য-নিৰ্ব্বাহক সভাৰ অধিকাংশ সভ্য তাত অমত হোৱাত তেওঁৰ প্ৰস্তাব অগ্ৰাহ্য হ'ল; অধিকাংশ সভ্যৰ ভোটেৰে সভাপতি নিৰ্ব্বাচিত হ'ল সমৰেন্দ্ৰ বৰবৰুৱা নামে এজন বিশিষ্ট কংগ্ৰেচ-নেতা। কোৱা বাহুল্য যে কাৰ্য্য-নিৰ্ব্বাহক সভাৰ বেচি ভাগ সভ্য ইয়াৰ ভিতৰতে কংগ্ৰেচ দলভুক্ত হৈছিল।

নিৰ্দ্দিষ্ট দিনত সভা বহিল। সভাৰ পৌৰোহিত্য কৰিলে সমৰেন্দ্ৰ বৰুৱাই। তেওঁৰ অভিভাষণত সেৱা-সমিতিৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ কথা অলপ অচৰপ থাকিলেও ঘাইকৈ

কংগ্ৰেচৰ কথাহে বাহুল্যভাবে আলোচিত হৈছিল। তেওঁৰ বক্তৃতাত এইটোও আভাস দিয়া হৈছিল যে সেৱা-সমিতিকে আদি কৰি যিবোৰ সমিতি বৰ্ত্তমান আছে সকলো কংগ্ৰেচৰ অন্তর্ভুক্ত হোৱা উচিত।

সভাপতিৰ বক্তৃতাৰ অন্তত সেৱা-ধৰ্ম্ম-বিষয়ে এটি কবিতা পাঠ হোৱাৰ পিচত সম্পাদকে বছেৰেকীয়া কাৰ্য্য-বিবৰণী পাঠ কৰিলে। তাৰ পৰা জানিব পৰা গ'ল যে যোৱা বছৰত এই সমিতিৰ পুঁজিত সোতৰ শ পঁয়ষষ্টি টকা গোট খাইছিল। ৰায় চাহাবৰ পাঁচশ টকাৰ বাহিৰে বাকী টকাৰ চাৰি ভাগৰ তিনি ভাগ চাকৰিয়ালৰ পৰা আৰু বাকী চাৰি ভাগৰ এভাগ অন্যান্য লোকৰ পৰা পোৱা হৈছিল। পুঁজিৰ টকা কম হোৱাত হাতত ল'ব খোজা সকলো কাম ল'ব পৰা নগ'ল। তথাপি এই সমিতিৰ যোগে দি তলত লিখা কামখিনি কৰা হৈছিল।

মাত্র ত্ৰিশ জন লোকেৰে এটা স্বেচ্ছা-সেৱক-বাহিনী গঠিত কৰি প্ৰয়োজনীয় শিক্ষা দিয়া হয়। তেওঁলোকে মুঠ এশ আঠ জন ৰোগীক শুশ্ৰূষা কৰে। তাৰ ভিতৰত চৌবিশ জন টাইফয়েড, গ্ৰহণী, কলেৰা আদি সাংঘাতিক ৰোগগ্ৰস্ত। এই চৌবিশ জনৰ ভিতৰত তেৰ জনৰ মৃত্যু হয়। এই সকলৰ বাহিৰেও মৃতদেহ সংকাৰ কৰা হয় আঠাইশ জনৰ। ৰোগীক পথ্য যোগোৱা হয় তিনি শ চাৰি টকাৰ; ভিকহু আৰু নিৰাশ্ৰয় মানুহক কাপোৰ, কম্বল আৰু চাউল দিয়া

হয় মুঠ সাত শ টকাৰ। আৰু অন্যান্য খৰচ পৰে এশ এঘাৰ টকা পাঁচ অনা। বাকী ছশ উনপঞ্চাশ টকা এঘাৰ অনা জমা আছে। স্থায়ী সেৱা-শিবিৰ, কাৰ্য্যালয় আৰু তাৰ বাবে লাগতিয়াল মাটি এই টকাৰে নহয় কাৰণে তাক খৰচ কৰা নাই। এতিয়ালৈকে মাধৱৰ ঘৰতেই কাৰ্য্যালয়ৰ সকলো কাম চলিছে, তাৰ বাবে সমিতিয়ে কোনো ভাড়া দিব লগা হোৱা নাই।

বছেৰেকীয়া ৰিপোৰ্ট গৃহীত হোৱাৰ পাচত আগৰ কাৰ্য্যকাৰক সকলে অৱসৰ গ্ৰহণ কৰিলে। নতুনকৈ কাৰ্য্য-নিৰ্ব্বাহক সমিতি গঠিত হ'ল। নিৰ্ব্বাচিত সদস্যৰ ভিতৰত ৰায় চাহাব আৰু মাধৱৰ বাহিৰে সকলো কংগ্ৰেচী। সেই কাৰণেই ৰায় চাহাব সমিতিত থাকিবলৈ অসম্মত হ'ল। মাধৱেও আপত্তি তুলিলে। তেওঁ ক'লে,—"মোৰ এনেয়ে সমিতিত থাকিবলৈ আপত্তি নাছিল, কিন্তু দলৰ বাকীসকলৰ লগত মোৰ ৰাহিপুঁজি অহাৰ সম্ভাৱনা নাই। সেৱা-সমিতিত কোনো প্ৰকাৰৰ জাত-বিচাৰ থকা উচিত নহয়। কিন্তু বৰ্ত্তমান আন্দোলনত সকলো মানুহক কংগ্ৰেচী আৰু অকংগ্ৰেচী নামে দুটা জাতত ভগোৱা হৈছে। কোনো কোনো ঠাইত অকংগ্ৰেচী মানুহক কংগ্ৰেচী দলে অস্পৃশ্য বুলিও প্ৰকাৰান্তৰে ঘোষণা কৰিছে। এতিয়াও যদি সমিতিৰ সদস্যসকলে এইটোকে স্থিৰ কৰে যে কংগ্ৰেচত যোগ নিদিয়া বা কংগ্ৰেচ-বিৰোধী লোকক কোনো সাহায্য কৰিব নালাগে, তেন্তে সি আমাৰ উদ্দেশ্যটোকে নষ্ট

কৰিব, আন নালাগে, যাৰ টকাৰে এই সমিতি গঠিত তেওঁলোকেই ইয়াৰ সাহাযাৰ পৰা বঞ্চিত হ'ব। আন সদস্য সকলো কংগ্ৰেচী হোৱাত, মোৰ কথা যে নৰজে সি স্বতঃসিদ্ধ। সেই কাৰণে মই এই সমিতিত থাকিবলৈ অক্ষম।"

বহুতে মাধৱক নানা যুক্তিৰে ৰাখিবৰ চেষ্টা কৰিছিল। কিন্তু তেওঁ সম্মত নহ'ল। অগত্যা ৰায় চাহাব আৰু তেওঁৰ ঠাইত আন দুজন কংগ্ৰেচী সভ্য বাছি লোৱা হ'ল। দুজন বিশিষ্ট কংগ্ৰেচ কৰ্ম্মীয়ে সভাপতি আৰু সম্পাদকৰ বাব পালে। সমিতিৰ কাৰ্য্যালয় কংগ্ৰেচ অফিচলৈ উঠাই নিয়াৰ প্ৰস্তাবো গৃহীত হ'ল।

ইয়াৰ পাচত স্বেচ্ছা-সেৱকসকলৰ সেৱা-সম্পৰ্কীয় কেইটা-মান দৃশ্যাবৃত্তি দেখুওৱা হ'ল। দৃশ্যাবৃত্তিৰ পিচত ধন্যবাদ জ্ঞাপন আৰু সামৰণি গীতেৰে সেই দিনাৰ কাৰ্য্য শেষ কৰি সমজুৱাসকল ঘৰাঘৰি গ'ল।

বাটত যাওঁতে ৰায় চাহাবে মাধৱক ক'লে,—"এনেবোৰ সমিতিৰ ওপৰত মোৰ আগৰে পৰা আস্থা নাই। সেই কাৰণে টকাকেইটা কোনো সমিতিক নিদি তোমাৰ ইচ্ছামতে খৰচ কৰিবলৈহে দিছিলোঁ। তুমিহে সমিতিৰ কথা উলিয়ালা। সি যি কি নহওক, পৰিচালনাৰ ভাৰ তোমাৰ হাতত নথকা হ'লে মই কেতিয়াও তাৰ লগত সম্পৰ্ক নাৰাখিলোঁহেতেন। এনেবোৰ সমিতিৰ লাভ-লোকচান নিৰ্ভৰ কৰে পৰিচালকৰ ব্যক্তিত্বৰ ওপৰত। অনুপযুক্ত হাতত পৰিলে তাৰ সুফল নষ্ট হয়।"

মাধৱ। আপোনাৰ কথা মিছা নহয়, কিন্তু বৰ্ত্তমান ক্ষেত্ৰত ফলাফল নৌ দেখোঁতেই মন্তব্য প্ৰকাশ কৰা উচিত নহয়। দেশ-কালেই সকলো আন্দোলনৰ গতি-বিধি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। অসহযোগ আন্দোলনৰ আগতে মোৰ অকলশৰীয়া আন্দোলনেই গোটেই দেশত এটা আলোড়ন সৃষ্টি কৰিছিল; বহুত মানুহে আন্তৰিকতাৰে মোৰ কাৰ্য্যত সাহায্য কৰিছিল; বিশেষকৈ নিপীড়িত, পদদলিত আৰু সংস্কাৰকামীসকল নানা ঠাইৰ পৰা বুদ্ধি পৰামৰ্শ বিচাৰি মোৰ ওচৰ চাপিছিল। বহুতে সঙ্ঘবদ্ধভাবে সংগঠনৰ কাম হাতত লৈছিল। আজি তাৰ পৰিবৰ্ত্তন ঘটিছে, মোৰ আন্দোলন সকলোখিনিয়েই ৰাজনৈতিক আন্দোলনৰ অন্তৰ্গত হোৱাত, স্বকীয়া আন্দোলনৰ প্ৰয়োজন নোহোৱা হৈছে বা কমি গৈছে।

ৰা, চা। সেইটো সঁচা নহয়। দেখাত প্ৰয়োজন কমিলেও প্ৰকৃততে বাঢ়িছেহে। চোৱাঁ, তুমি সংস্কাৰৰ নিমিত্তে ক্ষেত্ৰ প্ৰস্তুত কৰি ৰাখিছা; নেতাসকলে উপযুক্ত ক্ষেত্ৰত উপযুক্ত গুটি সিঁচিলেই হৈ যায়। কিন্তু তাকে কৰিছে ক'তা! তোমাৰ কামতো বাধা জন্মাইছে, তেওঁলোকেও একো নকৰে।

মাধৱ। সি যি কি নহওক, এইটো ঠিক যে এতিয়া সঙ্ঘবদ্ধভাবে মোৰ আন্দোলন চলোৱা সম্ভব নহয়। অকল-শৰীয়াকৈ যি কৰিব পাৰোঁ তাতে সন্তুষ্ট থাকিব লাগিব।

ৰা, চা। তাৰ বাহিৰে আৰু উপায় নাই। কিন্তু মই

ভবিষ্যৎ বাণী কৰিব পাৰোঁ, ৰাজনৈতিক হুলস্থূলবোৰ মাৰ যোৱাৰ পিচতো এইবোৰ সংস্কাৰ তোমালৈকে থাকি যাব।

মাধৱ। মই মোৰ নিজা প্ৰণালীৰে ৰাইজৰ সেৱা কৰিবলৈ সদায় সাজু, কিন্তু মোৰ মতৰ বিৰুদ্ধে আনৰ আদেশ মানিবলৈ প্ৰস্তুত নহওঁ—তেহেলেই লাগে যদি আদেশকাৰীজন স্বয়ং ব্ৰহ্মাই হওক।

এনেতে দুয়ো তিনি আলিৰ মূৰ পালেগৈ। তাতে দুয়ো বিদায় লৈ নিজ নিজ বাটে দি প্ৰস্থান কৰিলে।

অষ্টাদশ অধ্যায়।

—চিঠিৰ উত্তৰ—

প্ৰতিমাই কংগ্ৰেচত যোগ দি নতুন উৎসাহেৰে কাম কৰিবলৈ ধৰিলে। দিন নাই, ৰাতি নাই, খাৱন নাই, শোৱন নাই; মাত্ৰ কাম, কাম। প্ৰথমতে উগ্ৰসেন বৰুৱাই তেওঁৰ লগত লৈ ফুৰাই কামৰ আওভাও বুজাই দিছিল। যেতিয়া তেওঁ সকলো কাম নিজে চলাব পৰা হ'ল, তেতিয়া বৰুৱাই লগত জনচেৰেক স্বেচ্ছাসেৱক দি কংগ্ৰেচৰ বাণী শুনাই স্বেচ্ছা-সেৱক আৰু সেৱিকা সংগ্ৰহ কৰিবলৈ তেওঁক নিযুক্ত কৰিলে।

প্ৰতিমাই প্ৰথমতে গুৱাহাটীৰ ওচৰৰ ঠাইবিলাকত আৰু লাহে লাহে অসমৰ নানা ঠাইত ঘূৰি স্বেচ্ছা-সেৱিকাৰ সংখ্যা আশাতীতৰূপে বঢ়ালে। যিমানেই স্বেচ্ছা-সেৱিকা বাঢ়িবলৈ ধৰিলে, বোধ কৰোঁ, তাৰ পৰাই প্ৰেৰণা পাই, স্বেচ্ছা-সেৱকৰ সংখ্যাও বাঢ়িবলৈ ধৰিলে। এই দৰে তুমাহ-মানৰ ভিতৰতে তেওঁ স্বেচ্ছা-সেৱকৰ সংখ্যা ইমানলৈ বঢ়ালে যে পুৰুষ প্ৰচাৰকৰ পক্ষে সি কেতিয়াও সম্ভৱ নহ'লহেতেন। প্ৰতিমাৰ লগে লগে স্থানীয় নেতৃস্থানীয় লোকসকলৰো এদল ঘূৰিছিল। তেওঁলোকে আগেয়েও প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলাইছল, কিন্তু তেতিয়া কোনো ঠাইতে ইমান সমাদৰ, ইমান অভ্যৰ্থনা পোৱা নাছিল; ইমান মানুহে যোগ দিবলৈকো আগ্ৰহ দেখুওৱা নাছিল। প্ৰতিমা য'লৈকে গৈছিল, তালৈকে

অসংখ্য নৰ-নাৰীয়ে বহুত দূৰৰে পৰা শোভা-যাত্ৰা কৰি আগ বঢ়াই নিছিল; তেওঁৰ বক্তৃতা মন দি শুনিছিল; আৰু শেহত জাকে জাকে মানুহ স্বেচ্ছা-সেৱক দলত ভুক্ত হৈছিল। বাতৰি কাকতবোৰে তেওঁৰ এই কৃতিত্ব ডাঙৰ ডাঙৰ আখৰেৰে ছপাই উলিয়াইছিল আৰু তেওঁৰ সুখ্যাতি বৈ বৈ গৈছিল। এই প্ৰশংসা আৰু আত্ম-গৌৰৱৰ মাজত প্ৰতিমাই নিজৰ ব্যক্তিত্বকো হেৰুৱাই পেলাইছিল।

প্ৰতিমাই কংগ্ৰেচৰ কামত ঘূৰাৰ কিছু দিনৰ পাচতে গোলাঘাটত ঘৰ লৈছিল আৰু মাককো তালৈকে তুলি নিছিল। অৱশ্যে তেওঁ নিজে কেতিয়াবাহে তাত থাকিবলৈ পায়। প্ৰায়ে নানা ঠাইত ঘূৰি ফুৰিব লগা হোৱাত কেতিয়াবা কোনোবা কেম্পত আৰু কেতিয়াবা কোনো মানুহৰ ঘৰত আলহী স্বৰূপে থাকিব লগাত পৰে। ঘৰত মাক চাকৰ এটাৰে সৈতে থাকে।

গোলাঘাটলৈ থিতি লবোৱাৰ দুমাহমানৰ পাচত মাধৱে প্ৰতিমাৰ পৰা এখন দীঘলীয়া চিঠি পালে। তাত তেওঁ নিজৰ কৰ্ম্মতৎপৰতা, দলৰ কৃতকাৰ্য্যতা, তেওঁৰ অভাবনীয় অভ্যৰ্থনা, আদিৰ বিস্তাৰিত বিবৰণ দিছিল। কিমান ডাঙৰ মানুহে তেওঁক সমাদৰ কৰে, কিমানে তেওঁক খাবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰে, কিমানে তেওঁক দেৱতা দেখা দি দেখে ইত্যাদি কথাৰ বৰ্ণনাও তাৰ পৰা বাদ পৰা নাছিল, বাতৰি কাকতবোৰে তেওঁৰ বিষয়ে কেনে প্ৰশংসাপূৰ্ণ মন্তব্য প্ৰকাশ কৰিছে তালৈকো মাধৱৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ নকৰাকৈ এৰা নাছিল। মুঠতে প্ৰতিমাই যে

নিজৰ কাৰ্য্যত গৰ্ব্ব অনুভব কৰিছিল সেইটো তেওঁৰ চিঠিৰ প্ৰত্যেক শাৰীতে স্পষ্ট হৈ উঠিছিল।

মাধৱে চিঠিখন পঢ়ি সম্ভবতঃ সন্তোষ নাপালে। অলপ পৰ গম্ভীৰ ভাবে থাকি তেওঁ তাৰ উত্তৰ লিখিবলৈ বহিল। এইখিনিতে কোৱা ভাল যে মাধৱে সকলো বিষয়তে অৱস্থা চাই ব্যৱস্থা কৰিবলৈ শিকা নাই। কথা-বতৰাতো শ্ৰোতাৰ সন্তোষলৈ লক্ষ্য ৰখা তেওঁৰ বৰ অভ্যাস নাই; সৰু লৰাৰ দৰে মনত যিটো খেলায়, আঁৰ-বেৰ নোহোৱাকৈ তাকে কৈ পেলায়। সেই কাৰণে বহুতে মাধৱক নিৰ্ব্বোধ বুলিয়েই ভাবে। প্ৰতিমাৰ চিঠিৰ উত্তৰত তেওঁ লিখিলে,—"তোমাৰ চিঠি পালোঁ। যদিও তুমি তোমাৰ কাৰ্য্যৰ বাবে বিশেষ গৰ্ব্বিতা, তথাপি মোৰ মতে এই গৰ্ব্ব পতনৰ পূৰ্ব্বলক্ষণ মাথোন। তোমাৰ ৰূপ আছে, যৌৱন আছে, কথা কোৱাৰ বিতোপন ভঙ্গী আছে; আৰু আছে সুললিত কণ্ঠস্বৰ। ইয়াৰ যেই সেই এটায়েই বহুতক মুগ্ধ কৰিব পাৰে, সকলোখিনিয়ে যে নানা জনক তোমাৰ ফাললৈ, আকৰ্ষণ কৰি আনিব তাত বিচিত্ৰতা একো নাই। তাতে প্ৰচাৰ পদ্ধতিৰ নতুনত্বও এই সাময়িক কৃতকাৰ্য্যতাৰ এটা কাৰণ। এনেকুৱা উৎসাহ, উত্তেজনা সাধাৰণতে ধানখেৰৰ জুইৰ নিচিনা। জুইৰ স্পৰ্শ পালেই সি দপদপ কৰে জ্বলি উঠে; কিন্তু শেহত থাকে ছাই, ছাই, ছাই। যিবিলাক মানুহ এই আন্দোলনত আগৰে পৰা আছে, যিবিলাকে নিজে বিবেচনা কৰি নিজ কৰ্ম্মপন্থা অৱলম্বন

কৰিছে, তেওঁলোকৰ বহুতো মোৰ নমস্য ; তেওঁলোকৰ কথা স্বকীয়া। কিন্তু তোমাৰ ৰূপ-যৌৱনৰ দ্বাৰা আকৃষ্ট হৈ যিসকল তোমাৰ সহচৰ হৈছে, তেওঁলোকৰ উত্তেজনা মাৰ যাবলৈ বেচি দিন নালাগিব। যদি বিপদৰ সম্মুখীন হ'ব লগা হলেও, তেওঁলোকৰ এই উৎসাহ, এই উত্তেজনা বৈ যায়, তেন্তে তেতিয়া মোৰ ভুল স্বীকাৰ কৰি ক্ষমা খুজিবলৈ বাধ্য হ'ম ; আৰু যদি সাময়িক উত্তেজনা সময়ৰ লগে লগে মাৰ যায় তেন্তে মোৰ মত অভ্রান্ত বুলি প্রতিপন্ন হব।

যাওক সেই কথা। তোমাৰ নিজৰ ৰক্ষাৰ নিমিত্তে মই যি ৰক্ষা-কৱচ নিৰূপণ কৰিছিলোঁ, সি এতিয়া নাই। এতিয়া তোমাৰ সহচৰ, অনুচৰ আদিয়ে যাতে তোমাক আকৌ অতীতৰ নৰক-কুণ্ডলৈ টানি নিব নোৱাৰে তাৰ বাবে সতর্ক হ'বলৈ নাপাহৰিবা। তুমি মোৰ কথা নামানিলা নাই, সেই বিষয়ে মোৰ সম্প্রতি কবলৈকো একো নাই ; কিন্তু যদি তোমাৰ কার্য্যই মোৰ সকলো চেষ্টা আৰু ত্যাগ-স্বীকাৰৰ সুফল নষ্ট কৰে, তেন্তে মোৰ অন্তৰত ব্যর্থতাৰ একুৰা জুই আজীৱন জ্বলি থাকিব।

তোমাৰ মঙ্গল বিধানৰ নিমিত্তে সর্ব্বনিয়ন্তা ভগৱন্তৰ ওচৰত কৰযোৰে প্রার্থনা জনালোঁ। ইতি।"

ইয়াৰ পিচত মাধৱে বহুত দিনলৈকে প্রতিমাৰ পৰা কোনো চিঠি পোৱা নাছিল।

ঊনবিংশ অধ্যায়।

—সভ্যতাৰ আবৰ্জ্জনা—

মাধৱৰ ককায়েক যাদৱ এক্‌ষ্ট্ৰা এচিষ্টেন্ট কমিশ্যনাৰ। তেওঁ এতিয়া ডিব্ৰুগড়ত। চাৰি বছৰমান আগতে তেওঁৰ বিয়া হৈ গৈছে। এতিয়া তেওঁৰ সংসাৰত তেওঁৰ পত্নী, এটা তুবছৰীয়া লৰা আৰু এটা কেচুৱা ছোৱালী। আজি তুবছৰ হ'ল, মাকো তেওঁৰ লগতে আছে। ঘৰুৱা কাম কৰিবৰ নিমিত্তে এটা লগুৱা আৰু এজনী বান্দী ৰখা হৈছে। মটৰ ড্ৰাইভাৰটোও তেওঁৰ টোলতে থাকে।

ককায়েকৰ বিয়াৰ সময়তে মাধৱ এবাৰ ডিব্ৰুগড়লৈ গৈছিল ; তাৰ পাচত গৈছিল তুবছৰ আগতে মাকক ককায়েকৰ ঘৰত থৈ আহিবলৈ। ইয়াৰ বাহিৰে তেওঁ ককায়েকৰ ঘৰলৈ যোৱা নাই। আগেয়ে যাবৰ বিশেষ প্ৰয়োজন নাছিল যদিও মাক থকাৰ পৰা মাজে সময়ে আহি গৈ থকাটো তেওঁৰ কৰ্ত্তব্য আছিল। তেৱেঁা সেইটো বুজিছিল, কিন্তু তুটা কাৰণত তেওঁ সেই কৰ্ত্তব্য পালন কৰিব পৰা নাছিল। এটা হৈছে অকল দেখা-সাক্ষাতৰ নিমিত্তে তুই-এসপ্তাহৰ আজৰি উলিওৱা তেওঁৰ পক্ষে সহজ কথা নাছিল। আনটো হৈছে মাকক তেওঁ যেনেকৈ মান কৰিছিল, তেনেকৈয়ে ভয়ো কৰিছিল। ককায়েকৰ বিয়াৰ পিচৰ পৰাই মাধৱৰ বিয়াখনো চাবলৈ

মাকৰ বৰ আগ্ৰহ জন্মিছিল, আৰু মাধৱক বৰকৈ পীড়াপীড়ি কৰিছিল ; আন কি, মাধৱে বিবাহৰ প্ৰতি অনিচ্ছা প্ৰকাশ কৰাত দুই এদিন কান্দিও পেলাইছিল। সেই কাৰণে বিয়াৰ প্ৰস্তাব তুলি হুলস্থূল সৃষ্টি কৰে বুলি মাকৰ কাষ চাপিবলৈ মাধৱে ভয় কৰে। এইবাৰ কিন্তু তেওঁ নোযোৱাকৈ থাকিব নোৱাৰিলে। যাদৱে আগে-পিচে ভায়েকক মাতিলেও সেইটো মাধৱৰ সময় আৰু সুযোগৰ মুখাপেক্ষী কৰি। কিন্তু এইবাৰ তেনে নহয়। এইবাৰ অতি গুৰু প্ৰয়োজনত তেওঁ নগলেই নহয় বুলি যাদৱে বৰ টানকৈ লিখিছিল, মাধৱেও সেই আদেশ পালন কৰা তেওঁৰ অৱশ্য-কৰ্ত্তব্য বুলি গণ্য কৰিছিল।

ষ্টেচনৰ পৰা যাদৱৰ মটৰত উঠি মাধৱ ককায়েকৰ ঘৰ পালেগৈ। তেওঁৰ বুকু কঁপি আছে, কি জানি তেওঁক এনে ভাবে মতাৰ লগত কিবা বিষম ঘটনাৰ সম্বন্ধ আছে! কিন্তু গৈ একো গম নাপালে। যাদৱ তেতিয়া কাছাৰীত। মাকক সেৱা কৰি আশীৰ্ব্বাদ লৈ মাধৱে গা ধুলে আৰু যতনাই থোৱা আহাৰৰ যথোচিত সদ্ব্যৱহাৰ কৰি এখন্তক বিশ্ৰাম ল'লে। বিশ্ৰামৰ লগে লগে মাক-পুতেকৰ ভিতৰত নানাপ্ৰকাৰ ঘৰুৱা কথা-বতৰাও চলিল।

আবেলি বেলিকা তেওঁ ঘৰৰ পৰা ওলাই লাহে লাহে ডিব্ৰু নৈৰ কাষ পালেগৈ ; তাতে এখন্তক বৈ সেন্দুৰী আলিয়েদি লাহে লাহে যাবলৈ ধৰিলে। বাটত বেচি মানুহ নাছিল, তেওঁৰ আগে আগে এজনী গাভৰু গৈ আছিল। গাভৰু

সুন্দৰী নহলেও আধুনিক সাজ পাৰেৰে সুসজ্জিতা হৈ হঠাৎ দেখা দৰ্শকৰ চকুত সুন্দৰী বুলিয়েই ধাৰণা জন্মাব পৰা বিধৰ আছিল। গাভৰু এনেকৈ গৈ থাকোঁতেই আলিৰ দাঁতিৰ ঘৰ এটাৰ পৰা এজন ডেকা ওলাই আহি তেওঁৰ সম্মুখত থিয় দিলে আৰু দুয়োৰে ভিতৰত কিবাকিবি কথা-বতৰা হ'ল। মাধৱ তেতিয়া প্ৰায় এক ফাৰ্লংমান পিচত আছিল, সেই কাৰণে কোনো কথা-বতৰা তেওঁৰ কাণত পৰা নাছিল; বিশেষকৈ তেনে কথা-বতৰাত কিবা অস্বাভাবিকতা থাকিব পাৰে বুলিও তেওঁ অনুমান কৰা নাছিল। বাটৰ মানুহ বাটে গৈছে, তাত আকৌ লক্ষ্য কৰিবলগীয়া কি আছে! কিন্তু তেওঁ লক্ষ্য কৰিবলৈ বাধ্য হ'ল। হঠাৎ ডেকাজনে গাভৰুৰ হাতত থাপ মাৰি ধৰিলে আৰু গাভৰুৱে সাহায্য বিচাৰি চিঞৰিবলৈ ধৰিলে। চিঞৰ শুনি মাধৱে বুজিলে কিবা এটা অঘটন ঘটিবৰ উপক্ৰম হৈছে, তেওঁ অলপো নৰৈ তেওঁলোকৰ গালৈ খেদা মাৰি গ'ল। মাধৱে খেদি যোৱা দেখি ডেকাজনে গাভৰুৰ হাতখন এৰি দিলে আৰু বুকুৰ পৰা এখন ছুৰি উলিয়াই মাধৱক আক্ৰমণ কৰিলে। মাধৱে অতি ক্ষিপ্ৰতাৰে ছুৰিয়ে সৈতে তাৰ হাতখন ধৰি পেলালে। আজোৰ-পিজোৰত মাধৱৰ সোঁ হাতখনত যদিও অলপ ছুৰিৰ আঘাত লাগিল, তথাপি ডেকাজনে কোনোমতেই ছুৰিখন এৰুৱাব বা মাধৱৰ হাতৰ পৰা এৰাব নোৱাৰিলে। অলপ সময়ৰ ভিতৰতে ঘটনাস্থলত বহুতো মানুহ গোট খালে আৰু ডেকাজন বন্দী

হ'ল। ডেকাজনে মদ খাইছিল, কিয়নো তেওঁৰ মুখৰ পৰা তেতিয়াও মদৰ ভেকেতা-ভেকেত গোন্ধ ওলাই আছিল।

গাভৰুৰ পৰা জনা গ'ল যে তেওঁ পঢ়াশালিত শিক্ষয়িত্ৰীৰ কাম কৰে। আৰু এই ৰাটে দিয়েই দিনৌ অহা-যোৱা কৰে! যিটো ঘৰৰ পৰা মানুহটো ওলাই আহিছিল, সেই ঘৰটো মদাহীৰ আড্ডা। তেওঁ স্কুললৈ যাওঁতে আহোঁতে মাজে মাজে সিহঁতক লগ পায় আৰু সিহঁতে নানা প্ৰকাৰ অশোভনীয় মন্তব্য প্ৰকাশ কৰে, কিন্তু আজিৰ দৰে আগেয়ে কেতিয়াও শাৰীৰিক বল প্ৰয়োগ কৰা নাছিল.।

ডেকাই প্ৰতিবাদ কৰি ক'লে,—"তেওঁৰ কথা সম্পূৰ্ণ মিছা। মোৰ লগত বহুত দিনৰে পৰা তেওঁৰ চিঠি পত্ৰৰ চলাচল আছে আৰু প্ৰায় দুশ টকাৰ উপহাৰ মোৰ পৰা লৈছে। এতিয়া মই জানিব পাৰিছোঁ তেওঁ আন এজনৰ লগত কাৰবাৰ চলাইছে। এতিয়া মই চিঠি দিলেও উত্তৰ নিদিয়ে। সেই কাৰণে মই মোৰ পৰা লোৱা উপহাৰৰ বস্তুখিনি ঘূৰাই দিবলৈ লিখিছিলোঁ আৰু মুখেৰেও কৈছিলোঁ। কিন্তু তেওঁ আজিলৈকে ঘূৰাই নিদিলে। আন উপায়েৰে একো নোহোৱাত আজি বলেৰে আদায় কৰিব খুজিছিলোঁ। তেওঁৰ ডিঙিত যে হাৰধাৰ আছে, তাক তেওঁ ক'ৰ পৰা পাইছিল সোধকচোন। কাপোৰ-কানি আৰু আন বস্তু যিবোৰ নিছিল মই এৰি দিলোঁ, কিন্তু হাৰধাৰ মই এৰিব নোৱাৰোঁ। হয় মোৰ হাৰ ঘূৰাই দিব লাগিব, নহয় মই তাৰ প্ৰতিশোধ ল'ম।"

গাভৰুৱে ক'লে,—"গোটেইবোৰ সজা কথা, তাত সঁচাৰ লেশমাত্ৰও নাই।"

ডেকাই ক'লে,—"সঁচা মিছা প্ৰমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। তেওঁ নিজ হাতে লিখা চিঠিয়ে যদি মোৰ কথাৰ সত্যতা প্ৰমাণ কৰে, তেতিয়া ?"

গাভৰু নিমাত হ'ল। মাধৱ আৰু আন উপস্থিত লোক-সকলে একোকে ঠাৱৰাব নোৱাৰিলে। এজনে ক'লে,—"এওঁলোকৰ ভিতৰত কিবা এটা যে গোলমাল আছে, সেইটো সঁচা বুলিয়েই মোৰ বিশ্বাস। সেই সম্পৰ্কে বহুতো মানুহে আলোচনা কৰা মই বহুত দিন শুনিছোঁ।"

মাধৱে প্ৰথমে ভাবিছিল মানুহটোক লৈ গৈ থানাত শোধাই দিব ; কিয়নো নাৰীৰ প্ৰতি এনে দুৰ্ব্ব্যৱহাৰ কৰা দুৰ্ব্বৃত্তৰ শাস্তি হোৱা নিতান্ত উচিত। কিন্তু সকলোবোৰ কথা শুনি তেনে কৰা ভাল হ'ব নে বেয়া হ'ব একোকে ঠাৱৰাব নোৱাৰিলে। গাভৰুৰ মতামত সুধিলত তেওঁ ক'লে,—"থানালৈ নিলে কেলেঙ্কাৰীখন বাঢ়ি হে যাব আৰু সি নানা মিছা কথাৰে মোক অপমান কৰিবলৈ বিচাৰিব। তাতকৈ যি হ'ল হ'ল, এতিয়া ঘৰাঘৰি যোৱাই ভাল।"

ডেকাই ক'লে,—"কিন্তু মোৰ হাৰধাৰ ?"

মাধৱে ক'লে.—"তোমাৰ যদি কিবা পাবলগীয়া আছে তুমি তাক আইন-মতে আদায় কৰিবলৈ যত্ন নকৰি, গাৰ

বলেৰে আদায় কৰিবলৈ যোৱা কিয় ? ৰাজ আলিত এনেকৈ এজনা শিক্ষিতা মহিলাৰ ইজ্জত হানি কৰাটো যে ডাঙৰ অপৰাধ তাক তুমি জনা উচিত। এতিয়া তুমি যদি গোলমাল নকৰি ঘৰলৈ যোৱা তেন্তে আমি আৰু একো নকৰোঁ, নতুবা থানালৈ নিবলৈ বাধ্য হ'ম।

ডেকাই ক'লে,—"বাৰু, মই এতিয়া যাওঁ, কিন্তু আজিয়েই হওক, বা আন এদিনেই হওক হাৰধাৰ মোক লাগিবই। নহ'লে মই ফাঁচী যাবলৈকো সাজু।"

ডেকা গ'ল। গাভৰুলৈ চাই মাধৱে ক'লে,—"আপুনি এতিয়া ঘৰলৈ যাওক। ঘটনাটো মই প্ৰথমে যি দৰে ভাবিছিলোঁ, প্ৰকৃততে তেনে নহয়, নিশ্চয় আপোনাৰ গাতো অলপ নহয় অলপ কিবা দোষ আছে। সেই কাৰণে মই কওঁ এনেবোৰ কেলেঙ্কাৰী ৰাইজৰ আলোচনাৰ বিষয় নকৰি গুপুতে মীমাংসা কৰাই আটাইতকৈ ভাল উপায়।"

গাভৰুৱে তাৰ উত্তৰত মাত্ৰ মাধৱক ধন্যবাদ জনাই যোৱা বাটেই খোজ ল'লে। তেওঁলোক গ'লত তাত উপস্থিত থকা এজন মানুহে মাধৱক ক'লে,—"আপুনি বোধ কৰোঁ নতুনকৈ ইয়ালৈ আহিছে, নহলে এই ঘটনাত জড়িত হবলৈ নাহিল-হেতেন। আমি আগে-পিচেও এওঁলোকৰ এনে অভিনয় দেখিছোঁ, সেই কাৰণে অহা নাছিলোঁ। পিচত আপুনি আহি ধৰা দেখিহে আহিলোঁ। আজি-কালি স্কুল-কলেজৰ শিক্ষাই আৰু পাশ্চাত্য সভ্যতাই আমাক ইংৰাজকে কৰিছে নে কিবা

বৰ্ব্বৰ জাতিলৈ নমাইছে বুজিব পৰা নাই। এনে শিক্ষা হোৱাতকৈ বোধ কৰোঁ নোহোৱাই ভাল।"

মাধৱে ক'লে,—"পাশ্চাত্য আদৰ্শই যে আমাক নুসুজে, সেইটো মই সদায় কৈ আহিছোঁ আৰু আজিৰ ঘটনায়ো সেই কথাকেই সমৰ্থন কৰিছে।"

মানুহজনে ক'লে,—"মোৰ মতে আমাৰ আগত আজি প্ৰাচ্যই বোলক বা পাশ্চাত্যই বোলক কোনো আদৰ্শই নাই। থাকিব ক'ৰ পৰা? এই চাওক,—অসমীয়া বুলি এটা প্ৰতাপী জাতি এদিন এই অসমত আছিল, কিন্তু আজি সেই জাতিটোৰ অস্তিত্ব বুৰঞ্জীৰ পাতৰ বাহিৰে আন ঠাইত নাই। পাশ্চাত্য উন্নত জাতিবোৰৰ কথা নকৰোঁৱেই, এই ভাৰতৰে অন্যান্য প্ৰদেশৰ লোকসকলক দেখা মাত্ৰেই তেওঁলোকৰ সাজ-পাৰৰ পৰাই কোন ঠাইৰ মানুহ অনুমান কৰিব পাৰি। কিন্তু অসমীয়াৰ নাইনে নাই এবিধ জাতীয় সাজ-পাৰো নাই। অসমীয়া মতাৰ কোনোৱে পিন্ধে ধুতী, কোনোৱে পিন্ধে ঠেঙা, কোনোৱে পিন্ধে পাইজামা আকৌ কোনোৱে পিন্ধিবলৈ শিকিছে মেখেলা। কোনোৱে গোঁফকোছা ডাঢ়িৰ লগতে চাঁচি পেলাইছে, কোনোৱে নাকৰ তলতে একাঙুলমান ৰাখিছে, আকৌ কোনোৱে ক্ষুৰকে লগোৱা নাই। এই অনুক্ৰমে দেখিব কোনো বিষয়তে কাৰো লগত কাৰো মিল নাই। তিৰুতাৰ বিষয়েও সেই একে কথাই। আমাৰ এই খিচিৰি অৱস্থাটোৱে আদৰ্শবিলাকৰ খিচিৰি পগাৰ বাহিৰে আৰু কি

কৰিব ! আগেয়ে অসমীয়া মতাৰ এটা বৈশিষ্ট্য আছিল—পোন্ধ নমৰাকৈ খোজ লৰাব নোৱাৰে। তেতিয়া কোনোবাই পুৰুষোচিত সাহ, বল দেখুৱাব নোৱাৰিলে আন কি তিৰুতায়ো কৈছিল,—"কেলেই নো পোন্ধ মৰাটো হৈ উপজিছিলি, এইটো কামকে কৰিব নোৱাৰিলি ! তাতকৈ মেখেলা নিপিন্ধ কিয় ?" তেতিয়া পোন্ধ এৰাটো লাজ-অপমানৰ কথা আছিল। আজি কিন্তু পোন্ধ এৰাটো অন্ততঃ বহুতো নগৰীয়া আৰু বিদ্যাৰ্থী ছাত্ৰৰ পক্ষে গৌৰৱৰ বিষয় হৈ পৰিছে। এনেকুৱা আদৰ্শক প্ৰাচ্য বা পাশ্চাত্য একো বুলিব নোৱাৰি। মুঠ কথা, প্ৰাচ্য আৰু পাশ্চাত্য সভ্যতাৰ যিখিনি আবৰ্জ্জনা সেইখিনিয়েই আমাৰ আদৰ্শ, ভালখিনি ল'বৰ জোখাই আমাৰ জ্ঞান, বুদ্ধি ধৈৰ্য্য একো নাই। সেই কাৰণে মই কওঁ কোনোবাই আমাৰ আগত জাতীয় আদৰ্শ দাঙি ধৰিব খুজিলে প্ৰথমেই জাতিটো নিৰ্ণয় কৰি ল'ব লাগিব আৰু তাৰ প্ৰথম পৰিমাপক হ'ব জাতীয় সাজ-পাৰ, জাতীয় আচাৰ-ব্যৱহাৰ, জাতীয় ভাষা ; তেতিয়াহে জাতীয়তাৰ মাজে দি অন্যান্য সংস্কাৰলৈ বাট ওলাব।"

মাধৱে মানুহজনক প্ৰথমে সৰ্ব্বসাধাৰণৰ ভিতৰৰে এজন বুলি ধৰি লৈছিল, কিন্তু এতিয়া তেওঁৰ কথা শুনি চমৎকৃত হ'ল। তেওঁৰ কথাবোৰ মাধৱৰ বৰ ভাল লাগিল। তেওঁ মানুহজনক ধন্যবাদ দি তেওঁৰ পৰিচয় ল'লে। মানুহজনে ক'লে,—"মই এজন দুখীয়া মানুহ, বিদ্যাত মেট্ৰিকুলেট, নাম হাৰিৰাম দাস। মাজে মাজে মোৰ মনত দেশৰ আৰু সমাজৰ

সংস্কাৰৰ বিষয়ে বহুতো কথা খেলায়, কিন্তু নিজ দুৰৱস্থাৰ কাৰণে মনৰ কথা মনতে মাৰ যোৱাৰ বাহিৰে আন একো নহয়। কোনোবা নেতৃস্থানীয় লোকৰ সাহায্য পোৱা হ'লে কি জানি কিবা কৰিব পাৰিলোঁহেঁতেন, কিন্তু মোৰ নিচিনা ক্ষুদ্ৰ মানুহ এটাক সাহায্য কৰাহে নালাগে, মোৰ কথা শুনিবলৈকে তেওঁলোকৰ আজৰি নাই। দুই এজন কংগ্ৰেচ নেতাই ক'লে,—"এইবোৰ প্ৰাদেশিক সঙ্কীৰ্ণতাৰ কথা সম্প্ৰতি স্থগিত ৰখাই ভাল, এতিয়া প্ৰধান কাম স্বাধীনতা অৰ্জ্জন। স্বৰাজ হৈ গ'লে সকলো আপোনা-আপুনি হ'ব। আপুনি এইবোৰ এৰি কংগ্ৰেচত যোগ দিয়ক।"

মাধৱ। তেওঁলোকৰ কথাত আপোনাৰ আপত্তি কি? স্বৰাজ জানো আপুনি নিবিচাৰে?

হাবি। বিচাৰোঁ। কিন্তু তাৰ আগতে অসম আৰু অসমীয়াৰ নাম চিৰকাললৈ লুপ্ত হোৱাটো নিবিচাৰোঁ। ভাৰতীয় স্বাধীনতাৰ আন্দোলনৰ লগে লগে অসমীয়াৰ অস্তিত্ব ৰক্ষাৰ আন্দোলনো অসমীয়াৰ ভিতৰত থাকিব লাগে। নহলে স্বৰাজ পালেও অসমে নাপায়, পাব বঙ্গস্থান কি পাকিস্থানে হে।

মধৱ। তেন্তে আপুনি কি কৰিব খোজে?

হাবি। কৰিব খোজাটো কৰিব পৰা হ'লে কেতিয়াবাই কৰিলোঁহেঁতেন। কিন্তু মই আজিলৈকে কল্পনাক বাস্তৱৰূপ দিবৰ কোনো পথ বিচাৰি নাপালোঁ। এবাৰ শেষ চেষ্টা কৰিবৰ মনেৰে গুৱাহাটীলৈ যামবুলি ভাবিছোঁ।

মাধৱ। গুৱাহাটীত কি চেষ্টা কৰিব? প্ৰাদেশিক কংগ্ৰেচ কমিটিৰ ওচৰৰ আবেদন কৰিব খুজিছে হবলা?

হাবি। নাই খোজা। তাত মাধৱচন্দ্ৰ ভুঞা নামে এজন সংস্কাৰক আছে। মোৰ বিশ্বাস তেওঁৰ ওচৰলৈ গলে তেওঁ কিবা এটা পথ দেখুৱাই দিব পাৰিব।

এই অপ্ৰত্যাশিত উত্তৰত মাধৱ কিছু সময় মৌন হৈ ৰ'ল। হাবিৰামে সুধিলে,—"আপোনাক আগে-পিচে দেখা মনত নপৰে, বোধ কৰোঁ নতুনকৈ আহিছে। অনুগ্ৰহ কৰি পৰিচয় দিব নে?"

মাধৱ। মই ইয়ালৈ আজিহে আহিছোঁ। মই ইয়াৰ যাদৱ হাকিমৰ ভায়েক।

হাবি। মই যাৰ নাম লৈছিলোঁ আপুনিয়েই তেন্তে তেওঁ।

মাধৱ। হয়।

হাবি। মোৰ পৰম সৌভাগ্য যে পৰমেশ্বৰে মোৰ অন্তৰৰ কথা বুজি আপোনাকে মোৰ ওচৰলৈ লৈ আহিল। যদিও মই আপোনাক আগেয়ে দেখা নাছিলোঁ, তথাপি আপুনিয়েই বহুত দিনৰ পৰা মোৰ গুৰুৰ স্থান অধিকাৰ কৰি আহিছে। আপোনাক পালোঁ যেতিয়া মই কিবা এটা বাট পামেই পাম।

হাবিৰাম হঠাৎ উত্তেজিত হৈ উঠিল আৰু মাধৱৰ বাধা অগ্ৰাহ্য কৰিও তেওঁৰ পদধূলি গ্ৰহণ কৰিলে। মাধৱে কিছু

আহুকাল বোধ কৰিলেও এটা কথাত আনন্দ পালে যে অসমৰ একেবাৰেই পূব কোণতো তেওঁৰ অজ্ঞাতসাৰে তেওঁৰ আদৰ্শলৈ শ্ৰদ্ধা থকা অন্ততঃ এজন মানুহ আছে।

মাধৱে ক'লে,—"আপুনি মোক মোৰ আচল ঠাইতকৈ বহুত ওপৰত বহুৱাই থৈ ভুল কৰিছে। মই নেতা নহওঁ, এজন সামান্য সেৱক মাথোন।"

হাবি। সেয়ে হ'লেও মোকো আপোনাৰ লগতে সেৱা কৰিবলৈ শিকাওক।

মাধৱ। সেৱাৰ প্ৰেৰণা অন্তৰৰ পৰা নাহিলে আনে শিকাব নোৱাৰে।

হাবি। তথাপি গুৰুৰ নিৰ্দ্দেশ পালে সি সহজে আহিব পাৰে।

মাধৱে কিছু সময় নীৰৱে ভাবিলে; তাৰ পাচত ক'লে,—"বৰ্ত্তমান সময়ত সকলো মানুহেই এক প্ৰকাৰে নহয় এক প্ৰকাৰে ৰাজনৈতিক আন্দোলনত লিপ্ত। সেই কাৰণে আন কোনো আন্দোলনেই গা কৰিব নোৱাৰে।

কোনোবাই কৰবাত তেনে আন্দোলন কৰিলেও সি ৰাজনীতিৰ মেৰ পাকত সোমাই হেৰাই যাব। সেই কাৰণে এনে এটা কাম উলিয়াই ল'ব লাগিব, যিটো আপোনাৰ আদৰ্শৰ লগত খাপ খায়, আন ফালে গৱৰ্ণমেণ্ট নাইবা কংগ্ৰেচৰ আদৰ্শৰ পৰাও আঁতৰি নাযায়।"

হাবি। তেনে কাম কি?

মাধৱ। চাহ বাগিচা আদিৰ পৰা ওলোৱা বহুতো বনুৱাই বহুত ঠাইত গাওঁ পাতি বসতি কৰিছে। সিহঁত যদিও সাজ-পাৰ আৰু ভাষাত বহু পৰিমাণে অসমীয়া হৈ আহিছে, তথাপি অসমীয়া সমাজত ঠাই যাব পৰা নাই। অসমীয়াই সিহঁতক "বঙাল" পাতি থৈছে আৰু সিহঁতেও নিজক অসমীয়াৰ পৰা বেলেগ জাতি বুলি ভাবি আহিছে। সিহঁত প্ৰায়েই নিৰক্ষৰ। সিহঁতৰ মাজত সোমাই অসমীয়া ভাষাৰ জৰিয়তে সিহঁতক শিক্ষা দিব পাৰিলেই আপোনাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি কৰিবলৈ চল লাগিব। শিক্ষাৰ লগে লগেই সিহঁতৰ ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম আচাৰ-ব্যৱহাৰ, সাজ-পাৰ আদিৰো সংস্কাৰ সাধন কৰা কঠিন নহ'ব মোৰ মতে এই কামকে আপুনি হাতত লওক। এই বিষয়ে মই কেতিয়াবাই এখন আঁচনি প্ৰস্তুত কৰিছিলোঁ। কিন্তু বৰ্ত্তমান দেশৰ গতি-গোত্ৰ দেখি তাক হাতত ল'বৰ সুবিধা কৰিব পৰা নাই।

হাবি। আপোনাৰ আঁচনিৰ আভাসটো দিব নে?

মাধৱ। মোৰ আঁচনি চমুকৈ এই:—সমগ্ৰ অসমৰ নিমিত্তে শঙ্কৰ সঙ্ঘ বা শঙ্কৰ মিশ্যন নাইবা সদৌ অসম সেৱা সংঘ নামে এখন কেন্দ্ৰীয় সত্ৰ পতা হওক, ইয়াৰ নিমিত্তে কেই লাখমান টকাৰ এটা পুঁজি প্ৰতিষ্ঠা কৰা হওক। এই সত্ৰ হ'ব এক প্ৰকাৰ বিশ্ববিদ্যালয়। ইয়াত যথেষ্ট কৰ্ম্মীক শিক্ষা দিব লাগিব। তেওঁলোক হয় আজীৱন, নহয় কোনো এক নিৰ্দ্দিষ্ট সময়ৰ নিমিত্তে কেৱলীয়া হৈ থাকিবলৈ প্ৰতিশ্ৰুত হ'ব

লাগিব। এই সত্ৰৰ তিনটা বিভাগ থাকিব। যেনে:—(১) শিক্ষা-প্ৰচাৰ বিভাগ, (২) ধৰ্ম্ম আৰু নীতি প্ৰচাৰ বিভাগ, (৩) প্ৰাথমিক চিকিৎসা-বিভাগ। উপযুক্ত লোকে এই তিনিও বিভাগত শিক্ষা ল'ব পাৰিব। যি নোৱাৰে, যেই সেই এটা বা দুটাত শিক্ষিত হ'লেও চলিব।

এই কেন্দ্ৰীয় সত্ৰৰ অধীনত জিলাই জিলাই স্থানীয় সত্ৰ স্থাপিত হ'ব। তাতো ওপৰত কোৱা প্ৰণালীৰেই শিক্ষা দিব লাগিব। এই স্থানীয় সত্ৰবিলাকৰো নিজাকৈ একোটা পুঁজি থাকিব লাগিব। অৱশ্যে, প্ৰয়োজন অনুযায়ী সেই সত্ৰবিলাকে কেন্দ্ৰীয় সত্ৰৰ পৰা ধন-জন আৰু বুদ্ধি-পৰামৰ্শ পাই থাকিব।

এনে ভাবে সত্ৰবোৰ প্ৰস্তুত হোৱাৰ লগে লগে কোন কোন ঠাইত প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলোৱাৰ প্ৰয়োজন, প্ৰত্যেক স্থানীয় সত্ৰই অনুসন্ধান কৰি তালিকা প্ৰস্তুত কৰিব আৰু কেন্দ্ৰীয় সত্ৰক জনাব। লগতে কেন্দ্ৰীয় সত্ৰৰ পৰা কি পৰিমাণে সাহায্য লাগে তাৰো হিচাপ দিব। তেতিয়া কেন্দ্ৰীয় সত্ৰই সকলো অৱস্থা বুজি প্ৰয়োজনীয় ধন আৰু জনৰ ব্যৱস্থা কৰিব। প্ৰত্যেক জিলা সত্ৰই তাৰ অধীনত হোৱা প্ৰচাৰ-কাৰ্য্য পৰিদৰ্শন কৰিবলৈ পৰিদৰ্শক নিযুক্ত কৰিব। কেন্দ্ৰীয় সত্ৰৰ পৰাও মাজে মাজে পৰিদৰ্শক গৈ সকলো চাই-চিতি ৰিপোৰ্ট পঠিয়াব।

যি ঠাইত প্ৰচাৰ কাৰ্য্য চলোৱা হয়, সেই ঠাইৰ অৱস্থা আৰু প্ৰয়োজন অনুসৰি প্ৰচাৰকৰ সংখ্যাও কম-বেচি হ'ব।

এনে ভাবে কাৰ্য্য কৰি গ'লে এফালে যেনেকৈ গাওঁ-সংগঠন হব, আনফালে অসমীয়া জাতিৰ জাতীয় শৰীৰটোও পুষ্ট আৰু স্বাস্থ্যবান হৈ উঠিব, এয়ে মোৰ বিশ্বাস।

হাবি। আপোনাৰ পাৰকল্পনা বৰ ডাঙৰ। আপুনি নিজেই যেতিয়া তাক বাস্তৱত পৰিণত কৰিব পৰা নাই, আমাৰ পক্ষে সি একেবাৰেই অসম্ভৱ।

মাধৱ। সেই কাৰণেই কওঁ, ইমান ডাঙৰ আয়োজন হোৱাৰ যেতিয়া বৰ্ত্তমান সময়ত সম্ভাবনা নাই, গাই-গুটীয়া ভাবে কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰক। আপুনি এখন একেবাৰেই পিচ-পৰি থকা অনা-অসমীয়া গাওঁ বাছি লওক, আৰু তাক নিজৰ আদৰ্শমতে গঢ়িবলৈ যত্ন কৰক। যেতিয়া সেই গাৱঁৰ সংগঠন কিছু দূৰ আগ বাঢ়িব আৰু সেই ঠাইৰ কাৰ্য্য পৰিচালনা কাৰবৰ উপযুক্ত মানুহ তাতে পোৱা যাব, তেতিয়া আপুনি আকৌ আন এখন গাৱঁত কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিব। এনেকৈয়ে ক্ৰমশঃ আগ বাঢ়ি গৈ থাকিব। এনেকৈ অকলশৰে বেচি কাম কৰিব নোৱাৰিব সঁচা, কিন্তু একেবাৰে নকৰাতকৈ যি অলপ কৰিব পৰা যায় সেয়ে লাভ। তদুপৰি আপোনাক দেখি আৰু দুই-চাৰিজন কৰ্ম্মী ওলাবও পাৰে।

হাবি। সেই বিষয়ে মই যে ভবা নাছিলোঁ এনে নহয়। কিন্তু আপোনাক আগেয়ে কৈছোঁ, মোৰ বিদ্যা, ধন, বংশ-গৌৰৱ একো নাই। সেইবোৰ মানুহে মোৰ দৰে মানুহৰ কথা মানিব নোখোজে। চৰকাৰী কৰ্ম্মচাৰীয়েই হওক, বা

আন কোনো ডাঙৰ মানুহেই হওক, অলপ কষ্ট স্বীকাৰ
গৈ সিহঁতক বুজাই দিয়া হ'লে কাম কৰিবলৈ চল পাে
হেতেন। মই এখন বনুৰা গাওঁ বাছি লৈ কেইবাজনো নে
এই বিষয়ে সাহায্য কৰিবলৈ অনুৰোধ কৰিছিলোঁ, কিন্তু ক
লৰাব নোৱাৰিলোঁ। তেওঁলোকৰ কোনো জনৰ সময় ...,
কোনো জন মটৰ গাড়ী নোযোৱা ঠাইলৈ যাব নোৱাৰে।
কোনো জনে আকৌ আজি যাম কালি যামকৈ থাকি শেহত
যাব নোৱাৰোঁ বুলি কয়। আপুনি যদি সেই গাওঁখনলৈকে
গৈ কিবা এটা দিহা লগাই দিয়ে তেন্তে মোৰ বিশ্বাস মই
আপোনাৰ উপদেশমতে কাম কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ম।

মাধৱ। সেই গাওঁখন ক'ত?

হাবি। বৰ আওহতীয়া গাওঁ, ইয়াৰ পৰা বাৰ মাইল
দূৰৈত। তাৰে দহ মাইলমানলৈকে মটৰ চলে। বাকী
ডোখৰৰ কৰবাত বোকা-পানী, কৰবাত আলিৰ চিনেই নাই।
সেই ডোখৰ বাট শুদা ভৰিৰে খোজ কাঢ়ি যোৱাৰ বাহিৰে
যাবৰ আন কোনো উপায় নাই!

মাধৱ। আপুনি কেতিয়াকৈ তাৰ মানুহবিলাকক গোটাব
পাৰিব? মই এদিন বা দুদিন থাকিয়েই ইয়াৰ পৰা যাবৰ
কথা। বৰ বেচি হ'লে তিন দিন। কালিলৈ নাইবা পৰহি-
লৈকে সভাৰ আয়োজন কৰিলেহে মই যোগ দিব পাৰিম।

হাবি। কালিলৈ পতা টান হ'ব। পৰহিলৈকে হওক।
কি কয়?

মাধৱ। হওক। কিন্তু এটা কথা—মই ইয়াত আচহুৱা হ। মোৰ কথা শুনিব জানো ?

হাবি। শুনিব। অসমীয়া আৰু অসমবাসী আন হবো এইটোৱেই স্বভাৱ যে তেওঁলোকে অচিনাকী প্ৰচাৰকক সদায় ডাঙৰ বুলি ভাবে আৰু মান কৰে, লাগে যদি তেওঁ অতি অপদাৰ্থই হওক, নাইবা অসমীয়াৰ সৰ্ব্বনাশ সাধিবলৈকে আহক। তেনে স্থলত আপোনাৰ দৰে লোকৰ কথা যে শ্ৰদ্ধাৰে সৈতে শুনিব, তাত সন্দেহ নাই।

মাধৱ। বাৰু, কেতিয়া যাব লাগে জনাব। এতিয়া আহোঁ।

তেতিয়া দুয়ো ওলগনিৰে বিদায় লৈ ঘৰমুৱা হ'ল।

বিংশ অধ্যায়।

—আশীৰ্ব্বাদ—

ৰাতি খাই-বৈ উঠাৰ পাচত মাধৱে যাদৱক সুধিলে,—"পিচে দাদা, তুমি মোক বিশেষ প্ৰয়োজন আছে বুলি মাতি পঠাইছিলা, মই কিন্তু প্ৰয়োজনটো কি এতিয়াও গম পোৱা নাই।"

যাদৱ। বাৰু লাহে লাহে গম পালেও হ'ব। তদুপৰি ইয়াত মই আছোঁ, মা আছে; তেনে স্থলত আন সময়ত নহলেও বিহুৱে-সংক্ৰান্তিয়ে এবাৰ দেখা দিয়া জানো তোৰ উচিত নহয়? নে সেইটো তই অপ্ৰয়োজনীয় বুলিয়েই ধৰিছ?

মাধৱ। নাই ধৰা। কিন্তু তেনেকৈ অহা-যোৱা কৰি থাকিলে মোৰ বহুতো কাম পেলাই থ'ব লগা হয়। আকৌ মাৰ ওচৰলৈ আহিলেই মা অকল বিয়া বিয়াকৈয়ে বলিয়া হয়, সেই দেখি ওচৰ চাপিবলৈ সাহেই নকৰোঁ।

যাদৱ। অকল মাই কিয়, বিয়াৰ কথা ময়ো ক'ম। তই অহোঁ বলিয়াটোৰ দৰে অঘৰী হৈয়েই গোটেই জীৱন কটাব খুজিলেও আমি তেনে কৰিবলৈ তোক এৰি দিব

নোৱাৰোঁ। আমি তোৰ বিয়াৰ বন্দৱস্ত কৰিছোঁ, তই বিয়া কৰাব'ই লাগিব।

মাধৱ। তোমালোকে মই গম নোপোৱাকৈয়ে বন্দৱস্ত কৰিছা যদি বৰ অন্যায় কৰিছা। যদি মই অবাধ্য হবলৈ বাধ্য হওঁ তেন্তে সি বৰ দুখৰ কথা হ'ব।

যাদৱ। অবাধ্য হবি কিয় ?

মাধৱ। যদি তোমালোকৰ বাছনি মোৰ আদৰ্শৰ বিৰোধী হয় ?

যাদৱ। থৈ দে তোৰ আদৰ্শ।

মাধৱ। আনে তেনে কথা ক'লে আচৰিত নামানো। কিন্তু তুমি লৰাকালিৰে পৰা মোৰ আদৰ্শ আৰু জীৱনৰ ব্ৰত কি তাক ভালকৈ জানিও এনে কথা কোৱা নে দাদা ?

যাদৱ। তোৰ সেই ব্ৰত-ব্ৰত এৰিব লাগিব।

মাধৱ। কিন্তু মোৰ জীৱনীশক্তি আছে মোৰ ব্ৰতৰ মাজত। ব্ৰত এৰা আৰু মোৰ অস্তিত্ব বিলোপ কৰা দুয়োটা একে কথা।

যাদৱ। বাৰু সেইটো যাওক। মই জানিব খোজোঁ তই চিৰকুমাৰ হৈ থাকিব খুজিছ নে কেতিয়াবা বিয়া কৰাবৰ মন আছে।

মাধৱ। মই সেই বিষয়ে ভবাই নাই। তথাপি ইয়াকে ক'ব পাৰোঁ যে যদি কেতিয়াবা কোনোৰা তৰুণীৰ দ্বাৰা মোৰ ব্ৰত উদ্‌যাপনত সাহায্য হ'ব বুলি মোৰ অন্তৰত বিশ্বাস জন্মে

আৰু তেওঁ মোৰ দৰে জীৱন-যাপন কৰিবলৈ কৃতসঙ্কল্প হয়, তেন্তে বিয়া কৰালেও কৰাব পাৰোঁ। নহলে এতিয়াৰ দৰেই অকলৈ মোৰ কাম কৰি গৈ থাকিম।

যাদৱ। মই শুনিছিলোঁ প্ৰতিমা নে কি নামেৰে এজনীক তই তোৰ লগৰীয়া কৰি লৈছিলি। সেই বিষয়ে মই বহুতৰ পৰা বহুতো চিঠিও পাইছিলোঁ। তাইকে বিয়া কৰাব খুজিছ নে কি?

মাধৱ। নাই খোজা। সঁচা, কিছুমান দিন মই তেওঁৰ অভিভাৱক আছিলোঁ আৰু তেওঁক অধঃপতনৰ পৰা ৰক্ষা কৰিবলৈ যত্ন কৰিছিলোঁ। সেই কালত মোৰ নিৰ্দ্দেশমতে তেওঁ দেশৰ নিমিত্তে মঙ্গলজনক এটা অনুষ্ঠানো গঢ়ি তুলিছিল। বৰ্ত্তমান তেওঁ কংগ্ৰেচপন্থী, মোৰ কাৰ্য্যৰ লগত এতিয়া তেওঁৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। তেওঁৰ লগত মোৰ সম্পৰ্ক আছিল গুৰু-শিষ্যৰ সম্পৰ্কৰ দৰে। কলুষিত মনৰ কিছুমান মানুহে তাক আন প্ৰকাৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰে, কিন্তু মই আশা কৰোঁ, তুমি তেনে কথা পতিওৱা নাই।

যাদৱ। মই নপতিয়ালেও মাজে মাজে সন্দেহ নজন্মাকৈ থকা নাছিল। কিন্তু এতিয়া সেই সন্দেহ নাই।

মাধৱ। কিয়?

যাদৱ। কিয় ক'ম। তাৰ আগতে আৰু এটা কথা সোধোঁ—তই ৰায় চাহাব জগদানন্দ বৰকাকতীৰ সহযোগী হৈ কিছুমান দিন কাম কৰিছিলি?

মাধৱ। কৰিছিলোঁ ;—এবছৰ।

যাদৱ। তেওঁৰ ঘৰ-দুৱাৰ, পৰিয়ালৰ মানুহ, সমাজত তেওঁৰ ঠাই, তেওঁৰ ধন-সম্পত্তি আদিৰ বিষয়ে তোৰ নজনা কথা বোধ কৰোঁ একো নাই।

মাধৱ। নাই।

যাদৱ। তেওঁৰ নুমলীয়া ছোৱালীজনী কেনেকুৱা ?

মাধৱ। বৰ ধুনীয়া ছোৱালী ; এইবাৰ মেট্ৰিক্যুলেশ্যন পৰীক্ষা দিছে। প্ৰথম বিভাগত পাচ হোৱাৰ আশা আছে বুলি কৈছে।

যাদৱ। ধৰ সেইজনী ছোৱালীকে যদি তোলৈ ঠিক কৰোঁ তাত তোৰ কিবা আপত্তি আছে নে ?

মাধৱ। আছে।

যাদৱ। কিয় ? তোৰ মতেই দেখোন ছোৱালীজনী ৰূপে-গুণে উপযুক্ত।

মাধৱ। কিন্তু মই যে তেওঁৰ নিমিত্তে অনুপযুক্ত।

যাদৱ। কেনেকৈ ? ৰায় চাহাবে দেখোন নিজে মোলৈ এই প্ৰস্তাব কৰিছে। প্ৰতিমাৰ সম্পৰ্কে ওলোৱা কথাবোৰ যে মিছা এই প্ৰস্তাব পোৱাতহে মই সঠিককৈ বুজিব পাৰিছোঁ। কিয়নো ৰায় চাহাবৰ নিচিনা মানুহে তাৰ সত্যতাৰ বিষয়ে সামান্য প্ৰমাণ পোৱা হলেও এই প্ৰস্তাব নকৰে।

মাধৱ। ৰায় চাহাবৰ মতে মই উপযুক্ত হ'ব পাৰোঁ, কিন্তু মোৰ উপযুক্ততাৰ কথা মোতকৈ আনে বেচিকৈ জানিব নোৱাৰে।

যাদৱ। তই নো বাৰু অনুপযুক্ত হলি কেনেকৈ ?

মাধৱ। ৰায় চাহাবৰ ছোৱালীৰ ৰূপ-গুণৰ লগতীয়া আৰু কিছুমান বৈশিষ্ট্য আছে যি মোৰ জীৱনৰ লগত খাপ নাখায়। তেওঁলোকে নিজৰ ভাত-মুঠি আৰু চাহ-টোপাৰ নিমিত্তেও নিৰ্ভৰ কৰে "ঠাকুৰ," চাকৰৰ ওপৰত; গা ধুই তিয়নিখন নিজ হাতে মেলি দিয়াটো অপমানজনক বুলি ভাবে, মটৰ নহলে ওচৰচুবুৰীয়াৰ ঘৰলৈকো যাব নোৱাৰে। মোৰ ঘৰত যে এইবোৰ সুবিধা নাপায় সি ঠিৰাং। তাৰ ফলত দুয়োৰে জীৱন দুৰ্ব্বহ হৈ উঠিব। এনে বিবাহৰ ফলত দুই-এজনৰ অকাল মৃত্যু হোৱাও দেখা গৈছে।

যাদৱ। তেনেহলে তোৰ বিয়াৰ আশা এৰিব লগাতেই পৰিল। ৰায় চাহাবৰ প্ৰস্তাৱত মাই বৰ আনন্দ পাইছিল, ময়ো ভাবিছিলোঁ। কুল, বংশ-গৌৰৱ, অৱস্থা, ছোৱালীৰ ৰূপ-গুণ সকলো অনুকূল যেতিয়া ইয়াত কোনো আপত্তি নোলায়। ৰায় চাহাবেও বৰকৈ আশা কৰিছিল। তেওঁ প্ৰস্তাবটো তোৰ ওচৰতেই কৰিলেহেতেন কিন্তু তই কিজানি চিৰকুমাৰ হৈ থাকিবলৈকে মন কৰিছ, আৰু সেয়ে হলে তেওঁৰ প্ৰস্তাব মুখৰ আগতে প্ৰত্যাখ্যান কৰিবি—এই বুলিহে মোলৈ লিখিছে। মই চিঠিতেই এই কথা লিখিলোঁহেতেন, কিন্তু আগে পিচে এনে প্ৰস্তাৱৰ যি উত্তৰ পাওঁ তাক মনত পেলাই নিলিখি মাতি পঠাইছিলোঁ। কিন্তু তোৰ যি সিদ্ধান্ত পালোঁ, নমতা হলেও চলিলহেঁতেন। পিচে এটা কথা। তই বিয়া নকৰালে মাৰ মনত বৰ দুখ দিয়া হ'ব।

মাধৱৰ মাকে যদিও কথা-বতৰাত যোগ দিয়া নাছিল, তথাপি সকলো কথা পাটীত পৰি থকাৰ পৰাই শুনি আছিল। এতিয়া লাহেকৈ ক'লে,—"তই আৰু ইবোৰ-সিবোৰ নকৰিবি বোপাই! মই বুঢ়ী মানুহ, আৰু নো কেই দিন জীম। তোৰ বিয়াখন চাই যাবলৈ নাপালে মনৰ আশা মনতে মাৰ যাব।"

মাধৱে ক'লে,—"মা, যদি তুমি মোক আদেশ দিয়াঁ, তেন্তে তোমাৰ সন্তোষৰ নিমিত্তে মাথোন মই এই বিয়া কৰাব লাগিব। তাৰ ফলত বিয়াৰ দিনা তুমি ৰং পাবা, কিন্তু আন দুটা প্ৰাণীৰ হয়তো জীৱনেই ব্যৰ্থ হৈ যাব। বিবাহৰ আনন্দ তুমি ভোগ কৰিবা এদিন আৰু তাৰ বিষফল আমি ভোগ কৰিব লাগিব গোটেই জীৱন। এয়েই তোমাৰ ইচ্ছা নে?"

মাক নিমাত হ'ল। কিছু সময় নীৰৱে থাকি ক'লে,—"তোৰ সুখ হওক, সন্তোষ হওক ইয়াকে সদায় কামনা কৰিছোঁ আৰু ঈশ্বৰকো খাটিছোঁ। তোক দুখ দি মই আনন্দ কৰিম নে? কৰ তোৰ যি ইচ্ছা। মই আৰু একো নকওঁ। তোৰ সুখ-সন্তোষ উভৈনদী হওক,—এয়ে মোৰ আশীৰ্ব্বাদ।"

মাকৰ সম্বিধান পাই মাধৱৰ মুখলৈ পানী আহিল। যাদৱেও আৰু একো নকলে।

তেতিয়া ৰাতিও ভালেখিনি হৈছিল। কথা-বতৰা সামৰি সকলোটিয়ে নিজ নিজ শয্যা গ্ৰহণ কৰিলে।

একবিংশ অধ্যায়।

—বনুৱা-গাওঁ—

তৃতীয় দিনা ককায়েকৰ মটৰতে হাবিৰামৰে সৈতে মাধৱ আগতে কৈ অহা বনুৱা-বস্তিলৈ গ'ল। দহ মাইলতে মটৰ ৰাখি তাতে জোতা সোলোকাই থৈ তুয়ো শুদা ভৰিৰে খোজ ল'লে আৰু বোকা-পানী গচকি বৰ কষ্টেৰে নির্দ্দিষ্ট ঠাই পালে গৈ।

গাওঁখনত চল্লিশ কি পঞ্চাশ ঘৰমান মানুহ আছে। প্রায় সকলোৱেই বাগিচাৰ পৰা গুলোৱা বনুৱা। সিহঁতৰ বৰণ ক'লা, ক'ৰবাত হে তুই এটা অলপ মিঠাবৰণীয়া মানুহ দেখা যায়। সাজ-পাৰ অসমীয়া গাৱঁলীয়া মানুহেৰে প্রায়ে মিলে। থকা ঠাইবোৰ লেতেৰা আৰু ঘৰবোৰো সৰু সৰু। তাৰ মাজতে অৱশ্যে তুই এজনৰ অৱস্থা কিছু ভাল। সেই ঠাইত সিহঁতে বাৰী পতা ডেৰকুৰি বছৰমান হৈছে, বাৰীত কাঠ-বাঁহ, আম-কঠাল, কল-কুঁহিয়াৰ আদি যথেষ্ট আছে। সময়োপযোগী খেতিও কৰে। কিন্তু ৰূপিত মাটি সকলোৰে নাই। কোনোৱে দিন-হাজিৰা কাম কৰে; কোনোৱে অৱস্থাপন্ন অসমীয়াৰ ঘৰত হাল বায়; কোনোৱে লোকৰ মাটি আধি বোৱে। যিবিলাকৰ

নিজা ৰুপিত মাটি আছে সিহঁতে নিজৰ মাটিতে খেতি কৰে আৰু সৰহীয়া মাটি থকাবিলাকে আনকো সেই কামত লগায়। তিৰুতাবিলাকেও মতাৰ অৱস্থা-অনুযায়ী নিজৰ বা পৰৰ ঘৰত কাম কৰি জীবিকা উলিয়ায়। সামাজিক নিয়ম-প্ৰণালী সিহঁতৰ মাজত বৰ ঢিলা, বিশেষকৈ বেচি দুখীয়াবিলাকৰ মাজত। একোজনী তিৰুতা গিৰীয়েক জীয়াই থাকোঁতেই আন এটালৈ গুচি যায়। মতায়ো যে তেনে নকৰে এনে নহয়। সদায় নহলেও সপ্তাহত দুই-এদিন লাও-পানী খোৱা অভ্যাস বহুতৰেই আছে। গোটেই গাৱঁত মাত্ৰ ছটা লৰাই আখৰ চিনে; তাৰে এটা মাথোন প্ৰাইমাৰী পাচ, দুই-এটা ইংৰাজী শব্দও জানে। ওচৰত কোনো স্কুল নাই, দূৰৈৰ স্কুললৈকো বাট-পথৰ অসুবিধাৰ কাৰণে সৰু লৰা-ছোৱালী যাব নোৱাৰে।

গাওঁখনৰ ভিতৰত গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰখনেই কিছু উন্নত। থকা ঘৰ কেইটা আনতকৈ ডাঙৰ, ভঁৰালটোও সৰু নহয়। এটা চৰা ঘৰো আছে। প্ৰাইমাৰী পাচ কৰা লৰাটো তেওঁৰে পুতেক।

গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰৰ আগতে সভাৰ ঠাই ঠিক কৰা হৈছিল আৰু মতাই মাইকীয়ে গাৱঁৰ সৰহ ভাগ মানুহেই গোট খাইছিল। এদল মানুহে আধা মাইলমান আঁতৰৰে পৰা মাধৱক আগ বঢ়াই নিছিল। তেওঁ গৈ সভাস্থল পোৱাৰ লগে লগে সকলোৱেই জয়ধ্বনি কৰি উঠিল।

প্ৰথমতে হাবিৰামে মাধৱৰ পৰিচয় দি কলে,—“এখেত নিজে উকীল, ককাইদেৱেক হাকিম, ঘৰৰ অৱস্থাও ভাল।

ইচ্ছা কৰা হ'লে এখেতে মাটিত ভৰি নিদিয়াকৈ মহাসুখে খাই-লৈ থাকিব পাৰিলেহেতেন। কিন্তু এখেতে ৰুগীয়া-দুখীয়াৰ মঙ্গলৰ নিমিত্তে, পিচ পৰি থকা মানুহক আগলৈ আনিবৰ নিমিত্তে নিজৰ সুখলৈ পিঠি দিছে, তোমালোকৰ দুৰৱস্থাৰ কথা শুনিয়েই এখেতে বোকা-পানী ভাঙি তোমালোকক সহায় কৰিবলৈ আহিছে। আন কোনোবা ডাঙৰ মানুহ এনেকৈ কেতিয়াবা অহা দেখিছা জানো? সেই কাৰণে তোমালোক যদি ভাল হ'ব খোজা, এখেতে কি কয় ভালকৈ শুনিবা আৰু মনত ৰাখিবা।"

তাৰ পাচত মাধৱ উঠিল; প্ৰথমতে আন গাৱঁৰ তুলনাত সেই গাওঁ কিমান পিচ পৰা তাক তুলনা কৰি দেখুৱাই কেনেকৈ তাৰ উন্নতি কৰিব পাৰি তাৰ আলোচনাত ধৰিলে। গাৱঁৰ অৱস্থা উন্নত কৰিবলৈ, বাট-পদূলি, খোৱা পানীৰ সুব্যৱস্থাৰ নিমিত্তে বোৰ্ডৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিবলৈ, জ্বৰ-নৰিয়াত সুচিকিৎসা পাবলৈ আৰু অসমীয়া সমাজত আনৰে সৈতে সমান অধিকাৰ দাবী কৰিবলৈ প্ৰথমতে যে শিক্ষা লাগিব আৰু তাকে কৰিবলৈ হলে আনৰ হাত-মুখলৈ চাই নাথাকি নিজৰ শক্তিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰিব লাগিব তাক নানা যুক্তিৰে তেওঁ গাজত লাগি যোৱাকৈ সকলোৰে আগত দাঙি ধৰিলে। প্ৰত্যেকটো কথা ফঁহিয়াই ফঁহিয়াই বুজাই দিওঁতে তেওঁৰ এঘণ্টামান সময় লাগিল। বক্তৃতাৰ শেষত ৰাইজৰ মতামত সুধিলত সকলোৰে স্কুল পাতিবলৈ একবাক্যে স্বীকাৰ কৰিলে।

সভাত এইটো স্থিৰ হ'ল যে, সম্প্ৰতি স্কুল গাওঁবুঢ়াৰ চ'ৰা-ঘৰত বহিব। যি বোৰ লৰাৰ ৰাতিপুৱা আজৰি আছে সেই বিলাকে পুৱা বেলা আৰু যাৰ দিনত আজৰি নাই সেইবোৰে ৰাতি পঢ়িব। ইচ্ছা কৰিলে ৰাতিৰ স্কুলত ডেকা-বুঢ়ায়ো পঢ়িব পাৰিব। ইফালে ইয়াৰ ভিতৰতে স্কুলঘৰ সজাৰ আয়োজনো চলি থাকিব, পাৰিলে কিছু চান্দাও আদায় কৰিব লাগিব। খৰালি খেৰ-ইকৰা কাটি আনি স্কুলৰ কাম সম্পূৰ্ণ কৰিব লাগিব।

পণ্ডিতৰ সম্পৰ্কে এয়ে স্থিৰ হ'ল যে তেওঁ কোনো দৰমহা নাপায়; কিন্তু নিচেই তৃতীয়াবিলাকৰ বাহিৰে বাকী-বোৰে ঘৰমূৰি দিনৌ একোটা সিধা দিব। এনেতে গাওঁবুঢ়াই ক'লে,—"এবছৰ পণ্ডিতক মই খুৱাম। মোৰ ঘৰতে থাকিবও পাৰিব। মোৰ ভঁৰালত ধান আছে, বাৰীত শাক-পাচলি, বেঙেনা-জলকীয় আছে, গোহালিত গাই আছে, সৌ ওচৰৰ বিলত মাৰিলেই মাছ পাওঁ। আৰু নো কি লাগিছে! লোণ-তেলকণ হে কিনিব লাগিব। তাত নো কিমান খৰচ পৰিব!"

গাওঁবুঢ়াক ধন্যবাদ দি সকলোৱে সেই প্ৰস্তাব গ্ৰহণ কৰিলে।

স্কুল সম্পৰ্কীয় সকলো নিয়ম-প্ৰণালী মাধৱৰ লগত পৰামৰ্শ কৰি আগেয়ে হাবিৰামে প্ৰস্তুত কৰি ৰাখিছিল। এতিয়া তেওঁ সেই বোৰ সভাত পঢ়ি শুনালে আৰু সকলোৱে তাক গ্ৰহণ কৰিলে।

সকলো কাম হৈ যোৱাত মাধৱে কলে,—“আপোনালোকৰ উৎসাহ, উদ্যম দেখি মই সন্তোষ পাইছোঁ আৰু এই উৎসাহ সদায় থাকিব বুলি আশা কৰিছোঁ। এতিয়া স্কুল অতি সাধাৰণ ভাবে আৰম্ভ হ'ব। তাক গঢ়ি তোলাৰ ভাৰ আপোনালোকৰ ওপৰত। কিন্তু হাতত অলপ টকা নাথাকিলে সাধাৰণ ভাবে আৰম্ভ কৰাও সম্ভৱ নহয়। সেই কাৰণে মই এই পঞ্চাশ টকা আগ বঢ়ালোঁ।”

এতিয়ালৈকে বাইজৰ পৰা টকা নিবলৈ কোনোবা আহিলেও, দিবলৈ কোনো অহা নাছিল। আজি মাধৱৰ পৰা টকা কেইটা পাই তেওঁলোকৰ আনন্দৰ পাৰ নোহোৱা হ'ল। মাধৱক কান্ধতে ল'ব নে মূৰতে তুলিব ঠিক কৰিব নোৱৰা হ'ল।

টকাকেইটা গাওঁবুঢ়াৰ হাতত দি হাবিবামে ক'লে,—“স্কুলৰ কিতাপ-পত্ৰ, বহী, দোৱাত-কলম আদি কিছুমান বস্তু লাগিব। মই সেইবোৰ কালিলৈকে যোগাৰ কৰি লৈ পৰহিলৈ আহিম। চ'ঠা দিনাৰ পৰা স্কুল আৰম্ভ হ'ব। সকলো সাজু হৈ থাকিবা।”

মাধৱে ক'লে,—“আজিৰ কাৰ্য্য শেষ হ'ল। মই আশা কৰোঁ আকৌ যেতিয়া মই ইয়ালৈ আহিম তেতিয়া যেন আজিৰ অভাৱ-অভিযোগ নাথাকে; বাট-পদূলি, ঘৰ-দুৱাৰ ইয়াতকৈ ভাল হয়; প্ৰত্যেক ঘৰৰ লৰা-ছোৱালীয়ে যেন লিখিব পঢ়িব পাৰে।”

সভা ভঙ্গ হ'ল। মাধৱ আৰু হাবিৰামৰ লগে লগে ৰাইজো বহুত দূৰৈলৈকে আগ বঢ়াবলৈ আহিল। কিছুমানে একেবাৰেই তেওঁলোকক মটৰত তুলি থৈ হে ঘূৰিল।

আহোঁতে বাটত মাধৱে হাবিৰামক ক'লে,—"ঘৰটো সাজি স্কুলখন ঠিক লাগোৱা হ'লেই এটা নামঘৰ সাজিবলৈ যো-জা কৰিব। তাত নিয়মমতে নাম-কীৰ্ত্তন হ'ব লাগিব। পাৰিলে গায়ন-বায়ন আনি নাচ আৰু ভাওনাৰো শিক্ষা দিব পাৰিলে ভাল। সামাজিক সংস্কাৰলৈকো চকু দিব লাগে, কিন্তু সেই বিষয়ে কঠোৰতা বৰ্জ্জন কৰিব। যেনে সিহঁতে কুকুৰা পুহি দুপইচা উপাৰ্জ্জন কৰে; তাত বাধা দিব নালাগে। লাওপানী এৰুৱাবলৈ যত্ন কৰিব লাগে। তাকে বুজনি দি; শাস্তি দি নহয়। মুঠতে মানুহবিলাক এনেকৈ গঢ়িব লাগে যাতে সিহঁতে নিজে বিবেচনা কৰি বেয়া অভ্যাস এৰি দিয়ে। কোনো বিষয়ে অসুবিধাত পৰিলে মোলৈ লিখিব। মই যি হয় পৰামৰ্শ দিবলৈ সাজু থাকিম। প্ৰয়োজন দেখিলে আহিবও পাৰোঁ।"

হাবিৰামে মাধৱৰ কথাত বৰ আনন্দ পালে আৰু তেওঁক ভক্তিভৰা কৃতজ্ঞতা জনালে।

সেই দিনা ৰাতি মাধৱ ডিব্ৰুগড়তে থাকিল। পিচ দিনা খাই বৈ মাক-ককায়েকহঁতক সেৱা-সৎকাৰ জনাই তেওঁ গুৱাহাটীমুৱা হ'ল!

দ্বাবিংশ অধ্যায়।

—অনুতপ্তৰ মনোবৃত্তি—

ওপৰত কোৱা ঘটনাৰ প্ৰায় এমাহৰ পিচৰ কথা। সেই দিনা মাধৱ এখন সভালৈ গৈছিল। সভা আবেলি বহিছিল আৰু প্ৰায় সন্ধ্যা লগাত হে ভাগিছিল। সভা ভগাৰ পাচত অলপ সময় নৈৰ দাঁতিত ফুৰি মাধৱ ঘৰলৈ উলটিল। ঘৰ পোৱাৰ লগে লগেই তেওঁৰ ঘৰৰ দুৱাৰ-মুখতে বহি থকা এগৰাকী মহিলা তেওঁৰ চকুত পৰিল। মাধৱ আচৰিত হ'ল। তেওঁৰ ঘৰত মহিলা! ই আকৌ কি ৰহস্য! তেওঁ ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল; ওচৰ পাই দেখিলে মহিলাগৰাকী আন কোনো নহয়, প্ৰতিমা। তেওঁ অলপ পৰ থৰ লাগি থাকি ক'লে,—"তুমি! এনে ভাবে তুমি ওলালাহি ক'ৰ পৰা?"

প্ৰতিমা। ইয়াত অলপমান জৰুৰী কাম থকাত কোনো বাতৰি নিদিয়াকৈ আহিব লগাত পৰিলোঁ। দুই-তিন দিনতে কাম শেষ হ'ব। এই কেইদিন আপোনাৰ ঘৰতে আলহী থাকিম বুলি ভাবিছোঁ। আন ঠাইতো থাকিব পাৰিলোঁহেতেন, কিন্তু য'তে-ত'তে থাকিবলৈ ভাল নালাগে। আশা কৰোঁ আপোনাৰ একো অসুবিধা নহয়।

মাধৱৰ মুখত অলপ বিৰক্তিৰ ভাবে দেখা দিলে। তেওঁ ক'লে,—“মই গম পোৱাৰ আগতে তুমি নিজে আলহী হলাই, এতিয়া সুবিধা-অসুবিধাৰ প্ৰশ্ন তোলা নিৰৰ্থক। পিচে অহা হ'ল কিমান পৰ ?”

প্ৰতিমাই হাত-ঘৰীটোলৈ চাই ক'লে,—“প্ৰায় দুঘণ্টা। গা-পা ধুই চাহ-জলপান খাই আপোনালৈ বাট চাই আছোঁ। নহলে গধূলিতে এবাৰ কংগ্ৰেচ অফিচলৈ যাবৰ কথা আছিল। পিচে আজি আৰু নাযাওঁ, পলম হ'ল, ভাগৰো লাগিছে ; কালিলৈ পুৱাতে যাম। আপুনি নো গৈছিল কলৈ ?”

মাধৱ। মই এখন সভালৈ গৈছিলোঁ।

প্ৰতিমা। কিহৰ সভা ?

মাধৱ। অনাচৰণীয়ক জলাচৰণীয় কৰাৰ সম্পৰ্কে।

প্ৰতিমা। সভাখন বোধ কৰোঁ আপুনিয়েই আহ্বান কৰিছিল ?

মাধৱ। নাই কৰা। মোৰ মতে এনে সভা-সমিতিত গ্ৰহণ কৰা প্ৰস্তাবৰ মূল্য বৰ বেচি নহয়। বহুত সময়ত সভা ভগাৰ লগে লগে তাৰ প্ৰেতকাৰ্য্য সমাধা হয়।

প্ৰতিমা। তেনেহলে সভাখন নো কোনে পাতিছিল ?

মাধৱ। ব্ৰহ্ম-সমাজে।

প্ৰতিমা। আও ! ব্ৰহ্মসমাজ আজি-কালি ইমান উদাৰ হ'ল নে ?

মাধৱ। তেওঁলোকে নিজ ইচ্ছাত পতা নাছিল। আচল

কথা হৈছে কোনো কোনো সম্প্ৰদায়ৰ মানুহে জলাচৰণীয় হ'বলৈ অনুমতি পাবৰ কাৰণে ব্ৰহ্ম-সমাজৰ ওচৰত আবেদন কৰিছিল। ব্ৰহ্মসমাজে তাৰ বিচাৰৰ ভাৰ অকলৈ ন'লৈ, সকলো জাত আৰু সম্প্ৰদায়ৰ মানুহক মাতি এই সভা পাতিছিল। মোৰ যোৱাৰ কথাই নাছিল, পিচে সম্পাদকজনে টানি ধৰাত গলোঁ।

প্ৰতিমা। কিয় ? আপুনি দেখোন নিজে এনে চেষ্টা সদায় কৰিব লাগিছে। তেনেস্থলত যোগ দিব নোখোজাৰ কাৰণ কি ?

মাধৱ। মোৰ উদ্দেশ্য একে হ'ব পাৰে, কিন্তু কাৰ্য্য-প্ৰণালী একে নহয়! তুমি তো জানাই এনে বিষয়ত মোৰ নীতি কি। মই নিচেই সৰু কালৰে পৰা বিশ্বাস কৰি আহিছোঁ যে আবেদন-নিবেদনেৰে দুৰ্ব্বল মানুহে অতি সামান্য কিবা লাভ কৰিব পাৰিলেও ন্যায্য প্ৰাপ্য কেতিয়াও আদায় কৰিব নোৱাৰে। সেই দেখিয়েই মই যিবোৰ অনুন্নত সমাজত সোমাইছোঁ, সেইবোৰক শিকাই আহিছোঁ স্বকীয়া-ভাবে নিজৰ সমাজ গঢ়ি তুলিবলৈ, নিজৰ মাজত শিক্ষা-বিস্তাৰ কৰিবলৈ আৰু যিবিলাকে তেওঁলোকক আন্ধাৰতে হেঁচা মাৰি ধৰি ৰাখিবলৈ চেষ্টা কৰিছে তেওঁলোকৰ লগত অসহযোগ কৰিবলৈ। যেতিয়া তেওঁলোকে এনেদৰে নিজৰ সম্প্ৰদায়টোক উন্নত কৰি তুলি আত্মনিৰ্ভৰশীল কৰিব পাৰিব, তেতিয়া উন্নত সমাজে নিজে আহি তেওঁলোকক লগৰীয়া কৰি ল'বলৈ বাধ্য হ'ব।

প্ৰতিমা। কিন্তু কংগ্ৰেচে এনে বিষয়ত অসহযোগ কৰিবলৈ কোৱা নাই।

মাধৱ। কৈছে নে নাই, মই ক'ব নোৱাৰোঁ। যদি কোৱা নাই কংগ্ৰেচৰ অসহযোগ-নীতি ঠিক থকা নাই। কংগ্ৰেচে অসহযোগ কৰিছে কেলেই? কাৰণ বৰ্ত্তমান ভাৰতবৰ্ষ অনুন্নত, আভ্যন্তৰিক অৱস্থা শোচনীয়। এনে অৱস্থাত আবেদন-নিবেদনেৰে, নাইবা প্ৰভুৰ প্ৰতি ভৃত্যৰ যেনে সহযোগিতা তেনে সহযোগিতাৰে কেতিয়াও উন্নতি লাভ কৰিব নোৱাৰে। এফালে আত্মাভিমানী শাসক-সম্প্ৰদায়ৰ লগত সহযোগিতা বৰ্জ্জন কৰি, আনফালে ভিতৰুৱা দুৰ্ব্বলতা-বোৰ গুচাই যদি ভাৰতবাসী কেতিয়'বা আত্মনিৰ্ভৰশীল, আত্ম-মৰ্য্যাদাসম্পন্ন উন্নত জাতিৰ শাৰীলৈ উঠিব পাৰে, তেন্তে শাসক সম্প্ৰদায়ে ভাৰতক তেওঁলোকৰ সমান অধিকাৰ নিদিয়াকৈ থাকিব নোৱাৰিব। ৰাজনৈতিক বিষয়ত যিটো সত্য, সামাজিক বিষয়তো সি সত্য ন'হৈ নোৱাৰে।

প্ৰতিমা। পিচে সভাত কি সিদ্ধান্ত হ'ল?

মাধৱ। সিদ্ধান্ত নো কি হ'ব? প্ৰত্যেক সম্প্ৰদায়ৰ আবেদনকাৰীসকলৰ মত যে, তেওঁলোকক উন্নত সম্প্ৰদায়ৰ লগত ঠাই দিব লাগে, কিন্তু তেওঁলোকে তেওঁলোকতকৈ অনুন্নত সকলক তেওঁলোকৰ সমাজত মিহলি হ'বলৈ দিব নোৱাৰে। সিবিলাক অস্পৃশ্য হৈয়েই থাকিব লাগিব। মই আগেয়ে নামাতোঁ বুলিয়েই আছিলোঁ, কিন্তু যেতিয়া সভাপতিয়ে মোৰ

মতামত সুধিলে মই মাতিবলৈ বাধ্য হলোঁ। মই কলোঁ,—“আবেদনকাৰীসকলৰ মনোবৃত্তিৰ মই শলাগ ল'ব নোৱাৰিোঁ। তেওঁলোকৰ উদ্দেশ্য তেওঁলোকৰ ওপৰ ফালে থকা ঢাপটো ভাঙি দি, সেই ফালে যিমান দূৰলৈকে ইচ্ছা তেওঁলোকক মহটিয়াই ফুৰিবলৈ দিব লাগে, কিন্তু নামফালৰ ঢাপটো আগতকৈও ওখকৈ মাৰিব লাগে যাতে সেইফালৰপৰা কোনো লোক তেওঁলোকৰ বাৰীত সোমাব নোৱাৰে। মই এনে প্ৰস্তাব সমৰ্থন কৰিব নোৱাৰোঁ, বৰং তাৰ বিৰোধিতা কৰোঁ। মোৰ মতে হিন্দুৰ নীতি-নিয়ম পূৰাকৈ মানি চলা সকলো অনাচৰণীয় লোক আজিৰ পৰা জলাচৰণীয় হওক—এয়ে হ'ব লাগে প্ৰস্তাব।” প্ৰস্তাবটো যদিও মই যথাৰীতি দাঙি ধৰা নাছিলোঁ, তথাপি এজন ব্ৰাহ্মণে তাক সমৰ্থন কৰিলে। এনেতে আবেদনকাৰীসকলৰ এজন উঠি ক'লে,—“প্ৰস্তাবটোৰ মই প্ৰতিবাদ কৰোঁ। আমি আবেদন কৰিছোঁ, প্ৰস্তাবটো অকল আমাৰ বিষয়ে কৰিব লাগে। আমাক গোসাঁয়ে পৰাচিত কাৰ জলাচৰণীয় কৰি গৈছে আৰু আগৰে পৰা আমাৰ লগত একে সম্প্ৰদায়ভুক্ত হৈ থকা যিবোৰ এতিয়া বাদ পৰিছে, তেওঁলোকৰ লগত সকলো সম্পৰ্ক ৰহিত কৰিবলৈ আদেশ দিছে। এতিয়া এই প্ৰস্তাৱ গ্ৰহণ কৰিলে আমি তেওঁলোকৰ লগতো খাব লগাত পৰিম। তেতিয়া হ'লে আমাৰ পৰাচিতৰ ধনখিনি এনেয়ে গ'ল। সেই কাৰণে অকল আমাৰ সম্প্ৰদায়টো জলাচৰণীয় কৰাৰ প্ৰস্তাব দিয়ক।”

—। [illegible] সম্প্রদায় [illegible] প্রতিবাদ [illegible] । [illegible]
বাহুল্য [illegible] আছিল,
[illegible] সম্প্রদায় [illegible] পূর্ণ [illegible] হৈছিল ।
[illegible] নিজৰ [illegible] নি
-[illegible] শিক্ষা [illegible] । [illegible]
[illegible] হৈছে
[illegible] । দেখা [illegible] কৰিলে, — আবেদন-
[illegible] সম্মিলিত [illegible] আছিল [illegible] কৰিব
[illegible] । [illegible] আছিল [illegible] দাবী [illegible] ।
যিদিন [illegible] পদ [illegible] অস্পৃশ্যতা
[illegible] পাৰিব, [illegible] আপোন-
-লোকৰ আবেদন [illegible] বিষয়ে [illegible]
[illegible] আজি [illegible] আগ
[illegible] হৈছে, [illegible] হোৱাৰেই [illegible]
[illegible] কাৰণে আজিৰ [illegible] । ইয়াৰ [illegible]
[illegible]
-[illegible] কোনো [illegible] সভা
[illegible] আছিল [illegible]
[illegible] সমাজৰ [illegible] দেখিছে [illegible]
-[illegible] পুনৰাবৃত্তি [illegible] সমাজৰ [illegible]
[illegible] এক [illegible] মানুহক [illegible]
ডাঙৰ-গৰু পাতিছে, আকৌ [illegible] অধিকাৰ [illegible]

[illegible] কাৰণে [illegible] দিয়া [illegible] মীমাংসা [illegible]

মাধৱ। কেতিয়াও নহয়।

প্ৰতিমা। আপুনি কংগ্ৰেচ কেম্পলৈ যোৱা নাই। যোৱা হ'লেই মোৰ কথাৰ সত্যতা বুজিলেহেতেন। তাত জাত-কুলৰ বিচাৰেই নাই।

মাধৱ। কেম্পত নাথাকিব 'পাৰে, কিন্তু ঘৰত আছে। স্কুল-কলেজত পঢ়া লৰাবো বোৰ্ডিঙত বা হোটেলত খাওঁতে একো বাছ-বিচাৰ নাথাকে, কিন্তু ঘৰ পোৱামাত্ৰেই সেই লৰায়েই ঘৰুৱা নৈষ্ঠিকতা ষোল অনা সাবটি ধৰে। আন কি, এজন সুবিখ্যাত অসমীয়া ব্ৰাহ্মণে পঢ়া কালিতে খৃষ্টান ধৰ্ম্ম গ্ৰহণ কৰিও ঘৰলৈ আহি নৈষ্ঠিক ব্ৰাহ্মণ-সমাজৰ নেতৃত্ব কৰিছিল।

প্ৰতিমা। আপোনাৰ প্ৰণালীৰে জানো কৃতকাৰ্য্য হ'ব পাৰিছে?

মাধৱ। মোৰ কৃতকাৰ্য্যতা বহুত দূৰত। সকলো বিষয়তে মোৰ চেষ্টা পাতনি মাথোন। পাতনিত বিশেষ সুফল একো নেদেখিলেও লাগি থাকিব পাৰিলে কেতিয়াবা কিবা হ'ব বুলি মোৰ বিশ্বাস আছে। আৰু যদি কিবা হয় সি প্ৰকাশ্য আৰু স্থায়ীভাবেই হ'ব।

এনেতে চাকৰটোৱে ভাত খাবৰ হৈছে বুলি জনালে। তেতিয়া কথা-বতৰা এৰি হাত-ভৰি ধুই দুয়ো খাবলৈ গ'ল।

খোৱাৰ পাচত প্ৰতিমাৰ শোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিবলৈ লগুৱাটোক আদেশ দি মাধৱ দোকানলৈ গ'ল আৰু তাতে ৰাতিটো কটালে।

ত্ৰয়োবিংশ অধ্যায়।

—সহধৰ্ম্মিণী—

পিচ দিনা চাহ খায়েই প্ৰতিমা ঘৰৰ পৰা ওলাল। দিনটো নানা ঠাইত ঘূৰি, অকল দিনৰ সাজেই নহয় ৰাতিৰ সাজো বাহিৰতে খাই দহমান বজাত মাধৱৰ ঘৰত শুবলৈ আহিল। মাধৱে তেওঁক বিশেষ একো নুসুধিলে আৰু আগ দিনাৰ দৰেই খাই-বৈ উঠি দোকানত শুবলৈ গ'ল। দ্বিতীয় দিনাৰ কাৰ্য্য প্ৰণালীও আগ দিনাৰ নিচিনাই।

তৃতীয় দিনা প্ৰতিমা যোৱাৰ কথা। সেই দিনা তেওঁ কলৈকো নোলাল। মাধৱৰ লগত তেওঁৰ নিজা কামৰ বিষয়ে দীঘলীয়াকৈ কথা পাতিয়েই বেচিখিনি সময় নিয়ালে। শেহত ক'লে,—"পিচে, আপুনি জানো গোটেই জীৱন এনেকৈয়ে কটাব ?"

মাধৱ। তাৰ মানে ?

প্ৰতিমা। তাৰ মানে সদায় অকলশৰীয়া হৈয়েই থাকিব নে, কেতিয়াবা লগৰীয়াও বিচাৰিব ?

মাধৱ। তুমি নো মোক অকলশৰীয়া দেখিলা কেতিয়া ? দিনটোত কত ৰুগীয়া, কত ভিকহু, কত শিক্ষিত অশিক্ষিত লোক মোৰ লগৰীয়া হয়, তাৰ তুমি হিচাপ ৰাখিছা জানো ?

প্ৰতিমা। মই তেনে লগৰীয়াৰ কথা কোৱা নাই। বাৰু, পোন-পটিয়েই কওঁ,—আপুনি বিয়া নকৰাই কিয় ?

মাধৱ। মোৰ [illegible] বিয়া [illegible] ছোৱালী দিব কোনে ?

প্ৰতিমা। ইস্, হয়! কত মানুহে ছোৱালী দিবলৈ হাবাথুৰি [illegible] বাট [illegible]

[illegible] তেওঁলোক [illegible] এজন [illegible], এইটু কৰাই [illegible]

হা [illegible] অৱস্থা [illegible] তিক্ত [illegible]

[illegible] ছোৱালী [illegible] মোৰ [illegible] কিছু [illegible]

জীৱন [illegible] তেওঁলোকক [illegible] সাধাৰণ [illegible]

থকা হ'লে কোনেও তেনে প্ৰস্তাৱ [illegible]

অৱস্থা বুজিলে মাক-বাপেৰেক [illegible] খুজিলেও কোনো [illegible] শিক্ষিত

ছোৱালী মোক [illegible] নোহোৱাৰ [illegible]

প্ৰতিমা। [illegible]

মাধৱ। কাৰণ [illegible] আজি-কালিৰ [illegible]-পোৱালী" যিবোৰ ছোৱালী দেখিছোঁ, তেওঁলোকৰ কোনেও মোৰ দৰে "জীৱিকা নিৰ্ব্বাহ কৰিব নোখোজে, আৰু নোৱাৰেও [illegible] তেওঁলোকক লাগে মূল্যবান [illegible] কাপোৰ-কানি, [illegible] পাতি, [illegible] ক্ৰীম, পাউডাৰ, গ্ৰামোফোন, হাৰ্ম্মোনিয়ম [illegible] আৰু [illegible] বা [illegible] এজন [illegible] ভাত [illegible]

চাকৰ্যাকুচুৰাকৈ থাকিলেও চলাব পাৰিবলৈ স্ত্ৰীৰ কথা কাম। লগতে পাশ্চাত্য-চিকিৎসা ঔষধ আৰু ডাক্তৰৰ ঘন সমাগম অপৰিহাৰ্য্য। সেয়ে নহলে স্বাস্থ্যৰক্ষা নহয়। মুঠতে বৰ্ত্তমানৰ সকলোখিনি বিলাসিতা উপভোগ কৰিবলৈ তেওঁ-লোকক আৰু স্বাধীনতা লাগিব, উপাৰ্জ্জনৰ দায়িত্ব কিন্তু স্বামী খোকা প্ৰাণীটিৰ সৈতে থাকিব লাগিব। মই যদি এনে এজনী ছোৱালী বিয়া কৰাওঁ, তেন্তে মোৰ লগত ভয়ানক অশান্তি ভোগ কৰিব নালাগিব নে? ইফালে মোৰ কামতো ব্যাঘাত নজন্মিব বুলি ক'ব পাৰিবা নে?

প্ৰতিমা। এইবোৰ আপোনাৰ কল্পনাহে। মোৰ মতে শিক্ষিতা ছোৱালীয়ে সহজে নিজক অৱস্থাৰ উপযোগীকৈ গঢ়ি ল'ব পাৰে।

মাধৱ। প্ৰকৃত শিক্ষা-পোৱাসকলে পাৰিব পাৰে, কিন্তু বৰ্ত্তমান সময়ত শিক্ষাৰ প্ৰভাবটো, ছোৱালীহঁতৰ ওপৰত যি ভাবে পৰা দেখিছোঁ, কোনোবাই মোৰ লগত খাপ খোৱাকৈ নিজৰ জীৱন গঢ়ি ল'ব পাৰিব বুলি মই বিশ্বাস কৰিব নোৱাৰোঁ।

প্ৰতিমা। এইটো আপোনাৰ ভুল বুলিয়েই মই কওঁ। আপুনি ঠিক যেনেকৈ চলিবলৈ দিছিল, ময়ে জানো এসময়ত তেনেকৈ চলা নাছিলোঁ?

মাধৱ। হয়, এসময়ত চলিছিলা, কিন্তু বাধ্য-বাধকতাৰ ওপৰত। তাত আন্তৰিকতা নাছিল; সেই দেখি পিচত সি

আমুৱালে আৰু তুমিও চলিব নোৱৰা হ'লা। সেয়ে নোহোৱা হ'লে তুমি মোৰ শাসনৰ বান্ধৰ পৰা মুৰ-পোলোকা দি নাতৰিলাহেতেন।

প্ৰতিমাই মাত্ৰ এটা হুমুনিয়াহ কাঢ়িলে।

ৰেলৰ সময় চমু চপাত ইমানতে তেওঁলোকৰ কথা-বতৰা শেষ হ'ল। মাধৱৰ ওচৰত বিদায় লৈ টেক্সি এখনত উঠি প্ৰতিমা ষ্টেচনলৈ গ'ল।

চতুৰ্বিংশ অধ্যায়।

—বিয়াৰ বন্দবস্ত—

মালবিকাৰ বয়স এতিয়া প্ৰায় কুৰি বছৰ। এই বয়সলৈকে তেওঁৰ বিবাহৰ কোনো আয়োজন নোহোৱাটো বহুতৰ মনত আচৰিত যেন লাগিব। লগাৰ কথাও। যি সমাজত গৌৰী-দান কৰি পুণ্য অৰ্জ্জাৰ স্পৃহা অধিকভাগ লোকৰে আছে, যি সমাজত ৰজোদৰ্শনৰ পূৰ্ব্বে ছোৱালীৰ বিয়া নহলে সাত পুৰুষ নৰকলৈ যোৱাৰ বিভীষিকা আছে, যি সমাজত ছোৱালী কুৰিতে বুঢ়ী হয় বুলি ধাৰণা আছে, তেনে সমাজত কুৰি বছৰীয়া আবিয়ৈ ছোৱালী থকাটো সঁচাকৈয়ে নোহোৱা-নোপজা কথা।

মালবিকাৰ এতিয়ালৈকে বিয়া নোহোৱাৰ অন্যান্য কাৰণ থাকিলেও প্ৰধান কাৰণ হৈছে তেওঁৰ জন্মগত। তেওঁৰ পিতাক মহেশ্বৰ বৰুৱা যদিও জাতত বামুণ, তেওঁৰ মাক সত্যৱতী দেবী কায়স্থ-কন্যা আছিল। সেই কাৰণে ব্ৰাহ্মণ পিতাৰ সন্তান হ'লেও, অসবৰ্ণ বিবাহৰ পৰা উৎপন্ন হোৱা মহেশ্বৰৰ লৰা-ছোৱালীকেইটাক সমাজে ব্ৰাহ্মণ বুলি স্বীকাৰ নকৰিছিল। সেই কাৰণেই যদিও মালবিকাৰ ৰূপ-গুণত বহুতো মুগ্ধ হৈছিল, তথাপি সমাজৰ বান্ধ ছিঙি, তেওঁৰ পাণি-গ্ৰহণ কৰিবলৈ কোনো উপযুক্ত প্ৰাৰ্থী আগ বঢ়া নাছিল। যি দুই-এজন আগ

বাঢ়িছিল, তেওঁলোকৰ আকৌ যোগ্যতাৰ অভাৱ। মহেশ্বৰে জাত-কুলৰ কথা ভবা নাছিল, ভাবিছিল, বিদ্যা-বুদ্ধি, অৱস্থা আৰু স্বভাৱৰ কথা।

মহেশ্বৰে মালবিকাৰ বিয়াৰ নিমিত্তে বৰ বেচিকৈ চেষ্টাও কৰা নাছিল। তাৰ কাৰণ [illegible] হৈছে, বিবাহৰ প্ৰতি মালবিকাৰ অনিচ্ছা আৰু আনটো হৈছে তেওঁৰ নিজৰ ব্যক্তিগত মত। তেওঁ ভাবিছিল যে, সংসাৰৰ [illegible] উপযুক্ত [illegible] অৰ্জন কৰিবাৰ আগতে [illegible] সংসাৰৰ গধুৰ বোজা তুলি দিয়া উচিত নহয়। কিন্তু এতিয়া কুৰি বছৰত ভৰি দিয়া দেখি তেওঁ আৰু অপেক্ষা [illegible] মালবিকাৰ [illegible] চিন্তা [illegible] কৰিবলৈ [illegible] কেইমাহমান [illegible] যি [illegible] মনোনীত কৰিবলৈ [illegible] দামোদৰ [illegible] সৰু [illegible] পঢ়িছিল, [illegible] পিতৃ [illegible] মাক [illegible] আপত্তি [illegible] তেওঁ পিতাকৰ আদেশমতে [illegible] পাত্ৰী গ্ৰহণ কৰিছিল আৰু [illegible] কৰাই [illegible] আনিছিল। [illegible] শান্তি বিয়াৰ পাছত দামোদৰ অলপ দিনহে [illegible] আছিল।

তিনি কালতৰ্ক সপৰিয়ালে কলিকতালৈ গৈ তাতে ঘৰ ভাড়া কৰি থকাৰ দিহা কৰিছিল। এনেতে আঠমাহমান পিচত তাতে তেওঁৰ পত্নীবিয়োগ ঘটিল। কলিকতাত পৰা অকলশৰে উপস্থিত আছিল। দামোদৰে নিজেই প্ৰেতকাৰ্য্য সমাধা কৰিলে।

দামোদৰৰ পত্নীবিয়োগ ঘটাৰ পাছত বহুতো মানুহে তেওঁলোকৰ নিজ নিজ কন্যা সম্প্ৰদানৰ অভিপ্ৰায় প্ৰকাশ কৰিবলৈ ধৰিলে। কিন্তু দামোদৰে সেই সকলোকে ক'লে, "মই আৰু বিয়া নকৰাওঁ। মোৰ বয়স হৈছে। সেই কাৰণে সম্প্ৰতি মোৰ বিয়া কৰা উচিত নহয়।" দামোদৰৰ আপত্তিলৈ কোনেও কাণ নিদিলে। তেওঁলোকে নানা প্ৰকাৰৰ উপদেশ দিবলৈ ধৰিলে। আকৌ তেওঁ কলিকতাতে থাকিবলৈ ধৰিলে। কিছুদিনৰ মূৰত ঘৰলৈ আহি বিয়াৰ কথা শুনি আমনি পাই তেওঁ এৰিলে।

কলিকতাত ছমাহমান থকাৰ পাচত দামোদৰে ঘৰলৈ উভতি আহি গুৱাহাটীত কিছুদিন আছিল। তেতিয়া দেবেশ্বৰে আহি তেওঁৰ সৈতে সাক্ষাৎ কৰিলে আৰু কুশল-মঙ্গল সোধোঁতে দেবেশ্বৰে দামোদৰৰ পাৰিবাৰিক অৱস্থাৰ সম্বন্ধে আৰু আকৌ বিয়া কৰাব নেকি বুলি সুধিলে। দামোদৰে ক'লে,—"মই বিয়া এতিয়াও একো স্থিৰ কৰা নাই।"

আগেয়ে ভাবিছিলোঁ বামুণৰ ঘৰত ওপজাটো সৌভাগ্য, কিন্তু এতিয়া দেখিছোঁ সি অভিশাপ হে।”

দেবেশ্বৰ।—কিয় ?

দামো।—আন বিষয়লৈ নগৈ এই বিয়াৰ কথাটোকে ভালকৈ গমি চালেই তাৰ সত্যতা ওলাই পৰিব। চাওক মই এজন শিক্ষিত মানুহ, গতিকে এজনী শিক্ষিতা ছোৱালী বিয়া কৰাবলৈ স্বাভাবিক আগ্ৰহ থাকিবই। মই যদি আন জাতৰ হলোঁহেতেন তেনেহলে তেনে শিক্ষিতা ছোৱালী পোৱা টান নহ'লহেতেন। কিন্তু জন্মিলোঁ বামুণৰ ঘৰত, সেই বাবে মই যেনেকুৱাই হওঁ বা বয়স যিমানেই হওক বিয়া কৰাব লাগিব কোনো কামৰ আও-ভাও নুবুজা অশিক্ষিতা দহ-এঘাৰ বছৰীয়া পেন্দুকনা ছোৱালী এজনীক। ইয়াক অভিশাপ নুবুলি আৰু কি বুলিব পাৰি !

দেবেশ্বৰ।—যদি তাক অভিশাপ বুলি ভাবিছে, তেন্তে সমাজক শাপমুক্ত কৰি নিজক ভাগ্যবানৰ শাৰীলৈ তুলিবৰ চেষ্টা নকৰে কিয় ?

দামো। কৰিম বুলি ভাবিছোঁ। যদি আকৌ বিয়া কৰাবই লাগে, তেন্তে এইবাৰ তেনে চেষ্টাৰ মাজে দিহে বিয়া কৰাম। তাৰ বাবে যদি সমাজে মোক বৰ্জ্জন কৰে তেন্তে ময়ো নতুনকৈ সমাজ গঢ়িবলৈ যত্ন কৰিম।

দামোদৰৰ কথাত দেবেশ্বৰে আনন্দ পালে আৰু তেওঁক সেই দিনা তেওঁলোকৰ ঘৰত চাহ খাবলৈ নিমন্ত্ৰণ কৰিলে।

আবেলি দামোদৰ দেবেশ্বৰৰ ঘৰলৈ গ'ল। দেবেশ্বৰে আদৰ-অভ্যৰ্থনা কৰি তেওঁক চাহ-জলপান খুৱালে। তাৰ পাচত বহুত বেলি নানা বিষয়ৰ আলোচনা কৰি দেবেশ্বৰে মালবিকাৰ লগত তেওঁৰ বিবাহ প্ৰস্তাব কৰিলে। দামোদৰে তেতিয়াই কোনো মতামত নিদিলে, ভাবি চাবলৈ সময় ল'লে। পিচ দিনা যেতিয়া দেবেশ্বৰে দামোদৰৰ সিদ্ধান্ত জানিব খুজিলে দামোদৰে একে আষাৰেই সম্মতি জ্ঞাপন কৰিলে।

এজন উপযুক্ত অবিবাহিত যুৱকৰ হাতত মালবিকাক অৰ্পণ কৰিবৰ সম্ভাবনা থকা হ'লে, মহেশ্বৰে বৰলা এজন কেতিয়াও মনোনীত নকৰিলেহেতেন। কিন্তু যিবিলাক প্ৰাৰ্থী পোৱা গৈছে, সেইসকলৰ ভিতৰত এওঁেই সকলোতকৈ ভাল। বিশেষকৈ সমাজৰ শাসনলৈ ভয় নকৰি তেওঁ যে মালবিকাক বিয়া কৰাবলৈ সাহ কৰিছে এই নৈতিক বলৰ বাবেই মহেশ্বৰে তেওঁক উচ্চ আসন দিলে।

এই বন্দৱস্তত মালবিকাই প্ৰথমে আপত্তি কৰিছিল, কিন্তু পিতাকৰ বিশেষ বুজনিত শেহত মৌন হৈ ৰ'ল।

মহেশ্বৰে মাধৱৰ আগতো সকলো কথা ভাঙি-পাতি ক'লে, আৰু তেওঁৰ মতামত সুধিলে। মাধৱে ক'লে,—"মোৰ আন মতামত একো নাই, মালবিকাৰ ভবিষ্যৎ যাতে শান্তিময়—মধুময় হয়, এয়ে মোৰ কামনা।"

মহেশ্বৰ।—সেইটো কামনা তোমাৰো, মোৰো। ইমান দিন ঘৰতে ৰাখিলোঁ, কিন্তু বিয়া দিব লাগিবই যেতিয়া আৰু

[illegible] উচিত [illegible] বিপত্নীক [illegible] লেন্তী [illegible] সিয়াল [illegible] ঘৰ [illegible] ভাল [illegible] কাজ [illegible] চেষ্টা ও [illegible] কিয়ান [illegible] বিবাহ [illegible] বুজিছেহে [illegible]

[illegible] সিয়েই যদি হয় [illegible] স্ত্রী [illegible] আনন্দৰ কথা [illegible] বিয়াৰ [illegible] কাম [illegible] যোজনা [illegible] সম্পূৰ্ণ [illegible] তোমাৰ [illegible] সাহায্য লাগিব। [illegible]

[illegible] বিবাহৰ আগে কৰিবলৈ এই [illegible] আছে [illegible] মহেশ্বৰ [illegible] বাতৰি [illegible] কাৰ্য্যতো [illegible] তেওঁৰ [illegible] কেনে [illegible] আপত্তি [illegible] তেওঁৰ [illegible] পেছিয়া [illegible] দেহ [illegible] ঠিক [illegible]

পঞ্চবিংশ অধ্যায়

শেষ মাহাত্ম্য

[illegible] প্ৰকৃতি [illegible] আপোনা হৈ [illegible] বিপদৰ প্ৰাপ্ত [illegible] [illegible] হৈছিল। [illegible] মাজৰ প্ৰতিমাৰ [illegible] কোনো চিঠি-পত্ৰ ছপাৰ। [illegible] আশা [illegible] কৰা [illegible] একদিন [illegible] যোৱাৰ পিছত [illegible] চিঠি-পত্ৰ কোৱা চাবলৈ [illegible]। তাইকে [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] চিঠি নহয় [illegible] কৌতূহল [illegible] [illegible] চিঠিখন [illegible] [illegible] [illegible] পাৰি [illegible] [illegible] পঢ়িলোঁ, [illegible] বিবেচনা কৰিছে [illegible]। এই [illegible] বাক্য হালোঁ। [illegible] কথা হৈছে [illegible] শ্ৰীমতী [illegible] প্ৰতিমাৰ বিষয়ে [illegible] অথবা সে বিষয়ে [illegible] তাৰ [illegible] কোনো জীৱন [illegible] জানিলে। [illegible] আৰ্য্য [illegible] কৰিছিল আৰু [illegible] আচল সত্য [illegible] জানিবলৈ দিব নে [illegible]

প্ৰথমতে যেতিয়া তেওঁ ইয়ালৈ আহিছিল, তেওঁৰ কাৰ্য্য-তৎপৰতা দেখি সকলো মুগ্ধ হৈছিল আৰু সকলোৱে একমুখে প্ৰশংসা কৰিছিল। তেওঁৰ যে চৰিত্ৰ-দোষ আছিল প্ৰথমতে কোনেও ভাবিব'ই নোৱাৰিছিল, কিন্তু অলপ দিনৰ পিচতে সি সকলোৰে চকুত পৰা হল আৰু লগে লগে এদলে তেওঁক পেটে পেটে ঘৃণা কৰিবলৈ ধৰিলে। তথাপি যেতিয়ালৈকে কংগ্ৰেচৰ কামত মূৰ পুতি লাগি আছিল তেতিয়ালৈকে বাহিৰত সেইবোৰ কথা বেছিকৈ প্ৰকাশ হোৱা নাছিল। কিন্তু কংগ্ৰেচৰ আন্দোলন কমি অহাৰ লগে লগে তেওঁৰ ৰূপ-যৌৱনৰ আন্দোলনটো প্ৰবল হৈ ভীষণৰূপ ধাৰণ কৰিলে। বহুতো মানুহে তেওঁৰ ওচৰত ধৰা দি ধনে-প্ৰাণে মৰা পৰিল; তেওঁৰ নিমিত্তেই বহুতৰ মাজত খণ্ড যুদ্ধও হৈ গ'ল। এই বোৰৰ বিস্তৃত বিবৰণ দিব লাগিলে এখন পুথি লিখিব লাগিব। সেই কাৰণে বাহুল্যলৈ নগৈ অতি চমুকৈ কওঁ যে এনে ব্যাভিচাৰৰ ফলত তেওঁ কেইবাবাৰো ভ্ৰূণহত্যা কৰিব লগাত পৰিছে। বৰ্ত্তমান তেওঁ আকৌ তেনে সঙ্কটত পৰিছে, নানা চেষ্টা কৰিও পৰিত্ৰাণ পোৱা নাই। শুনা গৈছে অলপতে তেওঁ ইয়াৰ পৰা একেবাৰেই উঠি যাব, আৰু আপোনাৰ আশ্ৰয়ত আপোনাৰ ঘৰতে থিতাপি হৈ থাকিব। মই এই চিঠি লিখাৰ উদ্দেশ্য আপোনাক দেখুওৱা যে আপুনি এজন সংস্কাৰক হৈ এনে ব্যাভিচাৰক প্ৰশ্ৰয় দি বহুতো মানুহৰ সৰ্ব্বনাশৰ পথ মুকলি কৰি দিয়া উচিত হোৱা নাই। হয়তো আপুনি এইবোৰ কথাৰ একো গম নাপায়

আৰু সেই কাৰণেই তাৰ কোনো খবৰো লোৱা নাই। সেই দেখি আজি এই চিঠিৰ দ্বাৰা আপোনাক প্ৰকৃত ঘটনাৰ আভাস দিলোঁ। যদি মোৰ কথাত আপোনাৰ সম্পূৰ্ণ বিশ্বাস নজন্মে, তেন্তে জানিবলৈ দিলে মোৰ প্ৰত্যেকটো কথাৰ প্ৰমাণ দিব পাৰিম। আশা কৰোঁ আপুনি এজনী চৰিত্ৰহীনা মাইকীৰ সম্মান ৰক্ষাৰ কথা নাভাবি শ শ জনৰ ৰক্ষাৰ কথা ভালকৈ ভাবি চাব। ইতি।"

চিঠিখন পঢ়ি মাধৱে অন্তৰত এটা দাৰুণ আঘাত পালে; কিছু সময় চিন্তান্বিত মনেৰে থৰ লাগি থাকি পত্ৰলেখকলৈ উত্তৰ দিলে :—

"আপোনাৰ চিঠি পাই মোৰ ধন্যবাদ জনালোঁ, কিন্তু প্ৰতিমাৰ সম্পৰ্কে ভিতৰুৱা কথা প্ৰকাশ কৰিবলৈ সম্প্ৰতি মই অপাৰগ। সেই বাবে মই দুঃখিত। ক্ষমা কৰিব বুলি আশা কৰিলোঁ। ইতি।"

চিঠিৰ কথাত যে সত্যতা আছে তাত যদিও মাধৱৰ সন্দেহ নাছিল, তথাপি কিমানখিনিলৈকে সঁচা তাক তেওঁ ঠাৱৰাব নোৱাৰিলে। অসত্য হোৱা হ'লেই তেওঁ ভাল পালেহেতেন। নহ'লে প্ৰতিমাৰ নিমিত্তে তেওঁৰ ইমান স্বাৰ্থত্যাগ অথলে গ'ল নে কি?

এই চিন্তা মাধৱৰ লগৰীয়া হৈ পৰিল। দিনটোৰ ভিতৰত সেই চিঠিৰ আৰু প্ৰতিমাৰ কথা তেওঁ এবাৰ নহয় এবাৰ নভবাকৈ থাকিব নোৱৰা হ'ল। এনেকৈয়ে গ'ল তিন দিন।

চতুৰ্থ দিনা মাধৱে প্ৰতিমাৰ পৰা এখন চিঠি পালে আৰু পায়েই পঢ়িবলৈ ধৰিলে :—

"শ্ৰীচৰণ কমলেষু,

বহুত দিন কোনো চিঠি-পত্ৰ লিখা নাই আপোনাক অবাবত আমনি নকৰোঁ বুলি ; কিন্তু আজি লিখিবলৈ বাধ্য হ'লোঁ। আপুনি জানে গান্ধী-আৰুইন চুক্তিৰ ফলত কংগ্ৰেচৰ আগৰ উত্তেজনা নাই। তাতে আপোনাৰ তাৰ পৰা অহাৰ অলপ দিনৰ পাচতে আয়েও মোক মাউৰা কৰিলে। এতিয়া আগৰ দৰে কামো নাই, আৰু অকলৈ থকাও কঠিন হৈ পৰিছে। সেইকাৰণে আকৌ আগৰ কামতে লাগিম বুলি স্থিৰ কৰিছোঁ। যদিও মই আপোনাৰ কথা নামানি গুচি আহিছিলোঁ, তথাপি মোৰ সকলো দোষ মাৰ্জ্জনা কৰি আকৌ আপোনাৰ ওচৰত আশ্ৰয় দিব বুলি ভাৰসা ৰাখিলোঁ। মই গুৱাহাটীত ঘৰ ভাড়া কৰি থকা অসম্ভৱ; সেই কাৰণে আপোনাৰ ঘৰৰে খোটালী এটা দয়া কৰি মোক দিব লাগিব। মই শপত খাই কৈছোঁ, ভবিষ্যতলৈ আৰু কেতিয়াও আপোনাৰ অবাধ্য নহওঁ।

মই কালিলৈকে সকলো বয়-বস্তুলৈ ৰাওনা হ'ম, আপোনাক ষ্টেচনত লগ পালে পৰম কৃতাৰ্থ মানিম। ইতি।"

চিঠিখন পঢ়ি আগৰ চিঠিখনৰ সত্যতা-সম্বন্ধে মাধৱৰ সন্দেহ গুচিল। তেওঁ ভাবিলে,—"চিঠিখন দি উত্তৰলৈ অপেক্ষা নকৰাৰ মানে কি? নিশ্চয় প্ৰতিমাই ভাবিছে সময় পালে

কিজানি তেওঁৰ বিষয়ে সকলো কথা আন কাৰবাৰ পৰা জানি লৈ মোৰ ঘৰত ঠাই দিব নোৱাৰোঁ বুলিয়েই কওঁ। সেই কাৰণে যেনে তেনে এবাৰ সোমাই ল'বৰ অভিপ্ৰায় কৰিছে আৰু হয় তো ভাবিছে এবাৰ ঠাই দিলে পিচত তেওঁৰ দুষ্কাৰ্য্যৰ কথা জানিলেও খেদাব নোৱাৰিম, অথবা খেদালেও মোৰ গাত দায়িত্ব আৰোপ কৰিবলৈ সুযোগ পাব।"

যিমানেই ভাবিবলৈ ধৰিলে, মাধৱৰ সন্দেহো সিমানেই দৃঢ় হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। শেহত তেওঁ প্ৰতিমাক তেওঁৰ ঘৰত আশ্ৰয় নিদিবলৈকে স্থিৰ সিদ্ধান্ত কৰিলে।

পিচ দিনা সঁচাকৈয়ে প্ৰতিমা এখন ঘোৰাৰ গাড়ীৰে আহি মাধৱৰ পদূলি-মূৰত উপস্থিত হ'ল। মাধৱ ঘৰতে আছিল; তেওঁ ইচ্ছা কৰিয়েই ষ্টেচনলৈ যোৱা নাছিল। প্ৰতিমাই বয়-ৱস্তবোৰ নমাব খুজিলত মাধৱে কোনো বস্তু তেওঁৰ ঘৰত নমাব নোৱাৰে বুলি একেবাৰেই খাটাংকৈ কৈ দিলে? প্ৰতিমালৈ চাই মাধৱে ক'লে,—"তুমি মোৰ মতামত নোলোৱাকৈ এনেকৈ গাৰ বলেৰে মোৰ ঘৰত সোমাবলৈ অহাত তোমাৰ কিবা এটা দুৰভিসন্ধি আছে বুলি মোৰ বিশ্বাস জন্মিছে। অকল সেয়েই নহয়, অলপতে কিজানি মই নিজেই এই ঘৰ এৰি যাম। সেই কাৰণেই মই তোমাক মোৰ ঘৰত থাকিবলৈ দিব নোৱাৰোঁ।"

প্ৰতিমাই চকু-লো মচি ক'লে,—"মই তেনেহলে ক'লৈ যাম?"

মাধৱ। মই কেনেকৈ ক'ম ক'লৈ যোৱা!

প্ৰতিমা। মোৰ হাতত যে টকা-পইচা একো নাই।

মাধৱে একো নামাতি ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল আৰু হাতত এখন এশটকীয়া নোট লৈ ওলাই আহিল। নোটখন প্ৰতিমাৰ হাতত দি ক'লে,—"লোৱাঁ, কিন্তু মনত ৰাখিবা এয়ে মোৰ শেষ সাহায্য।"

প্ৰতিমাই নোটখন হাতত লৈ কান্দিবলৈ ধৰিলে। মাধৱে ক'লে,—"যোৱাঁ, আৰু মোক আমনি নকৰিবা।"

"যাওঁ, আপুনি যেতিয়া মোক আশ্ৰয় নিদিলে, যমৰ ঘৰৰ বাহিৰে আৰু মোলৈ ঠাই নাই।"—এই বুলি প্ৰতিমাই মাধৱৰ পদধূলি মূৰত লৈ কান্দি কান্দি গাড়ীত উঠিল? কচোৱানক ক'লে,—"আকৌ ষ্টেচনলৈ।"

গাড়ী ঘূৰি গ'ল। প্ৰতিমাৰ চকু-লোৱে মাধৱৰ হিয়া কোমলাব নোৱাৰিলে। তেওঁ চৰণ পৰা মানুহৰ দৰে পদূলি মুখতে বহুত বেলি থৰ লাগি থাকিল।

———

ষড়বিংশ অধ্যায়।

—নিৰুদ্দেশ—

আজি মালবিকাৰ বিয়া। খোৱা-লোৱা, আমোদ-প্ৰমোদত গোটেই বিয়া-ঘৰ তোলপাৰ। অৱশ্যে নৈষ্ঠিকদলৰ বেচি ভাগে এই বিয়াত যোগ দিয়া নাই। দৰাপক্ষীয়সকল এসপ্তাহৰ আগতে আহি গুৱাহাটীত আছিল; থকা, খোৱা আদিৰ ব্যৱস্থা মহেশ্বৰে নিজৰ খৰচতে কৰি ৰাখিছিল।

দৰাৰ লগত তেওঁৰ সমনীয়া বন্ধু জনচেৰেকৰ বাহিৰে কোনো বয়সিয়াল লোক অহা নাছিল। তেওঁৰ একমাত্ৰ বায়েক আৰু ভিনীহিয়েকো অৱশ্যে বৰযাত্ৰী হৈ আহিছিল। দামোদৰৰ পিতৃ-মাতৃৰ আগতে পৰলোক হৈছিল আৰু বায়েকৰ বাহিৰে আন কোনো ভায়েক-ভনীয়েকো নাছিল। যিবা দুজন বেলেগতীয়া দদায়েক আছিল, তেওঁলোকে দামোদৰৰ বিয়াত যোগ দিয়াতকৈ তেওঁক মৰিবলৈহে শাও দিছিল। মুঠতে ঘৰৰ পৰা অহা বৰযাত্ৰীৰ সংখ্যা কুৰি জনৰ ওপৰ নহয়। গুৱাহাটীত অৱশ্যে তেওঁৰ বন্ধু-বান্ধৱ আৰু আন শিক্ষিত মানুহ বহুতৰ সমাগম হৈছিল আৰু তেওঁলোকেই বিয়াৰ দিনা বৰযাত্ৰীৰ সংখ্যা ভালেমান বঢ়াইছিল।

বিয়াৰ বন্দবস্ত হোৱাৰ পাচত মাধৱৰ লগত মালবিকাৰ আগৰ দৰে দেখা-সাক্ষাৎ হোৱা নাই। মাধৱে যেন মালবিকাৰ

পৰা আঁতৰি ফুৰিবলৈ হে বিচাৰিছে। বিয়াৰ দিনা মহেশ্বৰে সকলো কাৰ্য্য পৰিচালনাৰ ভাৰ মাধৱৰ গাত দিলে; মাধৱো সম্মত হ'ল।

দিনৰ দিনটো মাধৱ কামত ব্যস্ত। অভ্যাগতক অভ্যৰ্থনা কৰা, পৰিচাৰকক উপদেশ দিয়া, লাগতিয়াল বস্তু-বাহানি যোগাৰ কৰা, খোৱা-লোৱাৰ দিহা-পোহা কৰা ইত্যাদি কামত লাগি থাকিব লগা হোৱাত তেওঁ এক মুহূৰ্ত্তও আজৰি পোৱা নাছিল।

দিনৰ সকলো কাম সুকলমে সম্পন্ন হৈ যোৱাৰ পাচত ৰাতিৰ নিমিত্তে কৰিব লগীয়া সকলো ব্যৱস্থা কৰা হ'ল। ৰভাত ডাঙৰ ডাঙৰ "দিৱালোক" চাকি জ্বলোৱা হ'ল; দৰাঘৰীয়াৰ অভ্যৰ্থনাৰ নিমিত্তে লাগতিয়াল সকলো দিহা কৰি ৰখা হ'ল।

কন্যা নোৱাই-ধুৱাই, সাজ-পাৰ পিন্ধাই যথাৰীতি বহুৱাই থোৱা হৈছে। কেইওফালে বেঢ়ি নামতীসকলে নাম গাব লাগিছে।

লাহে লাহে ৰাতি ন বাজিল, বৰযাত্ৰীৰ গীত-বাদ্যৰ ৰোল ৰিণি ৰিণি শুনা গ'ল। মাধৱে সহকাৰীসকলক সকলো দিহা পোহা দি ভিতৰ সোমাল আৰু একেবাৰেই কন্যাৰ কাষ চাপি মাত লগালে,—"মালবিকা!"

মালবিকা বিমৰ্ষ। মাধৱৰ মাত শুনি মূৰ তুলি চালে। মাধৱে ক'লে,—"মালবিকা, ইমান দিন একেলগে আছিলোঁ, আজি আঁতৰি যাবা; যদি কেতিয়াবা কিবা বেজাৰ দিছিলোঁ ক্ষমা কৰিবা।"

মাধৱৰ মাত খোকাথুকি। মালবিকাই মাতিব নোৱাৰিলে; মাত্ৰ দুধাৰ চকু-লো বৈ গ'ল।

মাধৱৰো চকু-লো ওলাই আহিছিল। তেওঁ "মালবিকা, আহিলোঁ" বুলি মুখ ঘূৰালে আৰু ততালিকে তাৰপৰা ওলাই আহিল।

দৰা আহিল। জোৰাই-বৰণৰ পৰা আৰম্ভ কৰি আদৰণীৰ সকলো কাৰ্য্য সমাধা হ'ল। বিয়াৰ কাৰ্য্য আৰম্ভ হ'ল, পুৰোহিতে মন্ত্ৰ উচ্চাৰণ কৰিবলৈ ধৰিলে। কন্যা হোমৰ গুৰিলৈ অনা হ'ল; অগ্নিয়ে ঘৃতাহুতি গ্ৰহণ কৰি জিভা মেলি উঠিল; অপৰিচিত দুই নৰ-নাৰীক চিৰজীৱনৰ নিমিত্তে লগ্ন-গাঁথিৰে লগ লগোৱা হ'ল।

বিয়াৰ অন্তত সকলোৰে আশীৰ্ব্বাদ লৈ দৰা-কন্যা সমাৰোহেৰে যাত্ৰা কৰিলে। "বৰঘৰ শুৱনী জীয়াৰী ছোৱালী উলিয়াই দিয়াটো" কেনে হৃদয়-বিদাৰক মহেশ্বৰে তাক আজিহে গম পালে। এফালে আনন্দ, আনফালে বিষাদ; এফালে মিলন, আনফালে বিচ্ছেদ; এয়েই সৃষ্টিৰ চিৰন্তন ৰীতি। তথাপিও মনে মানিব নোখোজে।

সম্প্ৰদানৰ কাৰ্য্যত আবদ্ধ থকাত মহেশ্বৰে বাহিৰৰ কোনো খবৰ লোৱা নাছিল, কিন্তু, বিদায়ৰ বেলিকা মাধৱক দেখা নাপাই তেওঁ ক'লৈ গ'ল তাৰ বিচাৰ ল'লে। অনুসন্ধানত জনা গ'ল, মালবিকাৰ লগত সাক্ষাৎ কৰাৰ পিচৰে পৰা তেওঁক কোনেও দেখা পোৱা নাই। দেবেশ্বৰে কলে যে, বৰযাত্ৰী

অহাৰ অলপ আগতে মাধৱে সকলো বাব তেওঁক শোধাই দিছিল। মহেশ্বৰে আচৰিত মানিলে; এনে আকস্মিকভাবে মাধৱ আঁতৰি যোৱাৰ কি কাৰণ হ'ব পাৰে তেওঁ ভাবি নাপালে। তেওঁ উদ্বেগেৰে কিছু সময় কটাই ৰাতিপুৱাই অহাৰ লগে লগে মাধৱক মাতি আনিবলৈ চাকৰ এটা পঠিয়াই দিলে। কিন্তু চাকৰটোৱে ঘূৰি আহি ক'লে,—"মাধৱ ঘৰলৈ যোৱাই নাই।"

মহেশ্বৰ আৰু আচৰিত হ'ল। তেওঁ তেতিয়াই দোকানলৈ খোজ ল'লে আৰু মথুৰাক মাতি মাধৱৰ কথা সুধিলে। মথুৰাই ক'লে,—"মাধৱ ইয়াত নাই।"

মহেশ্বৰ। ক'লৈ গ'ল।

মথুৰা। ক'ব নোৱাৰোঁ।

মহেশ্বৰ। কালি ৰাতি জানো তোমাৰ লগত দেখা কৰা নাছিল?

মথুৰা। কৰিছিল, কিন্তু ক'লৈ যাব মোক নক'লে। মাত্ৰ আগ দিনাই বান্ধি থোৱা কাপোৰ-কানিৰ টোপোলাটো আৰু চুট্‌কে'চটো লৈ ওলাই গ'ল।

মহেশ্বৰ। ঘৰ আৰু দোকানৰ বিষয়ে একো কোৱা নাই নে?

মথুৰা। কালি একো কোৱা নাই, কিন্তু পৰহিয়েই এটা মৌখিক বন্দবস্ত কৰিছিল।

মহেশ্বৰ। কি বন্দবস্ত?

মথুৰা। তেওঁ দোকানখনৰ স্বত্ব মোক এৰি দিছে। তেওঁক প্ৰথমে খটোৱা মূলধন ডুহেজাৰ দিলেই হ'ব। ঘৰটো অকল মেৰামতৰ খৰচ আৰু মিউনিচিপেল টেক্স দি মোক থাকিবলৈ কৈছে।

মহেশ্বৰ। টকা নিছে নে নাই ?

মথুৰা। নাই নিয়া।

মহেশ্বৰ। কেতিয়া নিব ?

মথুৰা। যেতিয়া তেওঁৰ প্ৰয়োজন হ'ব তেতিয়া। অৱশ্যে গোটেইখিনি একেলগে নিনিয়ে, ডুই-এশকৈহে নিব।

মহেশ্বৰ। তেওঁ আহি নিব নে চিঠি লিখিব ?

মথুৰা। আহিবও পাৰে, চিঠিও লিখিব পাৰে।

মহেশ্বৰ। তেওঁ ক'লৈ যাব আৰু কিয় যাব সুধুখিলা কিয় ?

মথুৰা। সুধিছিলোঁ, কিন্তু তেওঁ ক'লে বোলে তোমাক নালাগে।

মহেশ্বৰে বহুত ভাবিও মাধৱৰ এই নিৰুদ্দেশৰ কাৰণ উলিয়াব নোৱাৰিলে। মালবিকাৰ বিয়াৰ লগত তাৰ কিবা সম্বন্ধ আছে বা !

মহেশ্বৰ প্ৰায়েই দোকানলৈ গৈ মাধৱৰ কিবা বাতৰি পাইছে নে নাই মথুৰাক সোধে, কিন্তু সদায় বিফলমনোৰথ হৈ উলটিব লগাত পৰে।

সপ্তাবংশ অধ্যায়।

—মন্ত্ৰৰ বন্ধন—

যি উদ্দেশ্যত মহেশ্বৰে দামোদৰৰ লগত জীয়েকক বিয়া দিছিল সি সিদ্ধ নহ'ল, বোধ কৰোঁ সি ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা নহয়।

শান্তি বিয়াৰ অলপ দিনৰ পাচতে দামোদৰ কিয় সপৰিবাৰে কলিকতালৈ গৈছিল আৰু ঘৈণীয়েকৰ মৃত্যুৰ পিচতো কিয় কলিকতাত বাসস্থান লৈছিল তাৰ কাৰণ অসমত কোনেও ভালকৈ নাজানিছিল, তেৱেঁ। কাৰো আগত একো নকৈছিল। আচল কথা হৈছে শান্তি কৰাই অনাৰ অলপ দিনৰ পাচতে তেওঁৰ গৃহিণীৰ শৰীৰ অসুস্থ হয় আৰু কোনো চিকিৎসাই গুণ নিদিয়ে। তেতিয়া তেওঁ সপৰিবাৰে কলিকতালৈ গৈ অভিজ্ঞ ডাক্তৰৰ হতুৱাই তেওঁৰ ৰোগ পৰীক্ষা কৰায় আৰু পৰীক্ষাত সি যক্ষ্মা বুলি সাব্যস্ত হয়। ডাক্তৰৰ নিৰ্দ্দেশমতে যিমান প্ৰকাৰ চিকিৎসা হ'ব পাৰে তাৰ এটাও তেওঁ বাকী নথ'লে, কিন্তু একোতেই গুণ নধৰিলে। ডাক্তৰৰ ভিজিট, ঔষধ-ইনজেকশ্যনৰ দাম আৰু ধাত্ৰীৰ দৰমহা আদিত তেওঁ কেইবা হাজাৰো টকা খৰচ কৰিলে, কিন্তু তেওঁৰ পত্নীক মৃত্যুৰ হাতৰ পৰা ৰাখিব নোৱাৰিলে।

পত্নীৰ মৃত্যুৰ পাচত দামোদৰ ঘৰলৈ আহিল আৰু শ্ৰাদ্ধাদি কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰিলে। কিন্তু তেওঁৰ মনলৈ প্ৰফুল্লতা ঘূৰি নাহিল, লাহে লাহে জ্বৰ, কাহ আদি উপসৰ্গই মনত দাৰুণ আশঙ্কা জন্মালে। তেওঁ তেতিয়া কাকো একো নকৈ হঠাতে এদিন কলিকতালৈ যাত্ৰা কৰিলে আৰু আগৰ চিকিৎসকৰ হতুৱায়ে নিজৰ স্বাস্থ্য পৰীক্ষা কৰালে। ডাক্তৰে তেওঁৰ শৰীৰতো যক্ষ্মাৰ আক্ৰমণ ধৰা পেলালে। সেই কাৰণে তেওঁ ঘৰলৈ উলটি নাহি তাতে ঘৰ ভাড়া কৰি থাকিল আৰু ভাল মতে চিকিৎসা কৰাবলৈ ধৰিলে। ছমাহমান চিকিৎসাধীন থকাৰ পাচত ডাক্তৰে ক'লে,—"আৰু ভয়ৰ কোনো কাৰণ নাই; এতিয়া আপুনি সম্পূৰ্ণ নিৰাপদ। কিন্তু এবছৰলৈ অতি সাৱধানে থাকিব লাগিব। অধিক পৰিশ্ৰম, ৰাত্ৰি-জাগৰণ, অনিয়মিত আহাৰ-বিহাৰ, প্ৰবল উত্তেজনা আদিৰ পৰা সততে আঁতৰি থাকিব। যদিও ভয়ৰ কোনো কাৰণ নাই, তথাপি অসাৱধান নোহোৱাই ভাল। কেনেবাকৈ ভুৱচিবৰ হ'লে সাংঘাতিক হ'ব!"

ডাক্তাৰৰ উপদেশ মতে তেওঁ তাৰ পাচতো পুৰী, গিৰিডি আদি ঠাইত ফুৰি আৰু মাজে মাজে কলিকতালৈ আহি আৰু ছমাহমান কটালে। তেওঁৰ স্বাস্থ্যৰ ক্ৰমোন্নতি স্পষ্ট হৈ আহিল।

এতিয়া দামোদৰৰ মনৰ পৰা ৰোগৰ ভয় সম্পূৰ্ণ আঁতৰিল। সেইহে তেওঁ মহেশ্বৰৰ প্ৰস্তাৱত সম্মতি দিলে। মহেশ্বৰ

নাইবা আনেও এইবোৰ ঘটনাৰ একো উমঘামকে পোৱা নাছিল।

বিয়াৰ কেইদিনমান আগৰে পৰা অনিয়মিতভাবে চলিব লগা হোৱাত আৰু বিয়াৰ দিনা আৰু পিচতো অনিদ্ৰাৰ হেঁচা পৰাত তেওঁৰ লুকাই থকা ৰোগে পুনৰ দেখা দিলে, বিয়া কৰাই সস্ত্ৰীক ঘৰ পাবৰ দিনাই হোলোকা হোলোকে তেজ বঁতিয়াবলৈ ধৰিলে, শৰীৰৰ উত্তাপো ক্ৰমশঃ বেচি হৈ আহিল।

ততালিকে ডাক্তৰ অনা হ'ল। ডাক্তৰে কিবা ঔষধ আৰু ইনজেকশ্যন দি তেওঁক ততালিকে কলিকতালৈ যাবলৈ উপদেশ দিলে।

পিচদিনাই দামোদৰে কলিকতালৈ যাত্ৰা কৰিলে; লগত গ'ল মালবিকা আৰু দেৱেশ্বৰ। আগৰ ডাক্তৰৰ হতুৱায়েই চিকিৎসা কৰালে, কিন্তু এইবাৰ কোনো ফল নধৰিলে। কলিকতাৰ পৰা গ'ল পুৰীলৈ। তাতো এমাহমান সাগৰৰ দাঁতিত ঘৰ এটা ভাড়া কৰি থাকিল; চিকিৎসাও চলিয়েই থাকিল। কিন্তু ৰোগে শাম কাটক ছাৰি ক্ৰমশঃ বাঢ়িবলৈহে ধৰিলে।

মালবিকাই সকলো সময়তে নিৰ্ব্বিকাৰভাবে ৰোগীৰ শুশ্ৰূষা কৰি গৈছে। তেওঁৰ যেন আশা-নিৰাশা একো নাই, মাত্ৰ এটি যন্ত্ৰৰ দৰে অহৰহ কামত লাগি আছে।

শেষ অৱস্থাত তেওঁলোক শিলঙলৈ আহিল। তাতেই দামোদৰে চিৰবিশ্ৰাম ল'লে। বন্ধুসকল দুখিত হ'ল; বিপক্ষ

দলে ক'লে,—"ওভতগোৱে নাচিলে ধৰ্ম্মই নসহে। তেজৰ বলত, ধনৰ গপত ধৰ্ম্ম আৰু সমাজৰ বিৰুদ্ধে চলিবলৈ যোৱাৰ ফল হাতে হাতে পালে।"

মৃত্যুৰ পূৰ্ব্বতে দামোদৰে এখন উইল কৰে। তাত তেওঁৰ স্থাৱৰ অস্থাৱৰ সকলো সম্পত্তি মালবিকা আৰু ভাগিনীয়েকক ভাগ কৰি দি যায়।

দামোদৰৰ মৃত্যুৰ পিচত মালবিকা পূৰ্ব্বৰ দৰে পিতাকৰ ঘৰতে থাকিল। অকল হোম আৰু মন্ত্ৰতে তেওঁৰ বিবাহৰ অন্ত পৰিল। যিজন অচিনাকী মানুহৰ লগত বিবাহ মন্ত্ৰেৰে জড়িত হ'ল, তেওঁ অচিনাকী ভাবেই বিদায় ল'লে, মাত্ৰ মালবিকাৰ জীৱনত এটা পৰিৱৰ্ত্তন ঘটাই গ'ল। এতিয়া মালবিকাৰ মুখত প্ৰফুল্লতা নাই, আলাপ-প্ৰলাপত ৰসিকতা নাই, চলন-ফিৰণত ক্ষিপ্ৰতা নাই। ই যেন এটা দুঃস্বপ্নৰ পিচৰ অৱসাদ। জীয়েকৰ এই ব্যথাভৰা মুখ দেখি মহেশ্বৰৰ আমঠু ক'লা পৰি যায়; নিজকে ধিক্কাৰ দিয়ে কিয় তেওঁ জীয়েকৰ অনিচ্ছাতো বিয়াখন পাতি এই হাঁহি থকা ফুল পাহি অকালতে জঁয় পেলালে বুলি।

তথাপিও দিন যাবলৈ ধৰিলে। মালবিকাই বাহিৰৰ আমোদ-উৎসৱ সকলোলৈকে পিঠি দি নিৰ্জ্জনত কাম কৰি সময় কটাবলৈ ধৰিলে। ঘৰৰ সকলো কাম-বন তেওঁ নিজ হাতে কৰে; চুবুৰীয়াৰ ঘৰত কিবা প্ৰয়োজন হ'লে সাহায্য কৰে আৰু জ্বৰ-নৰিয়া আদি হ'লে শিক্ষিতা ধাইৰ দৰে অবিৰাম

সেৱা-শুশ্ৰূষা কৰে। দীৰ্ঘকাল দামোদৰক শুশ্ৰূষা কৰি এই কামত তেওঁৰ ৰাপ বহিছিল, আৰু ৰোগী ভাল নোহোৱালৈকে ক্লান্তিবোধ নকৰিছিল। বিবাহৰ ফলত ইমানখিনিয়েই তেওঁৰ লাভ। তেওঁ নিজৰ সুখ-দুখৰ বিষয়ে কাৰো লগত কোনো কথা নাপাতে ; মাজে মাজে একোটা দীঘল হুমনিয়াহে মাথোন তেওঁৰ মনৰ বেদনা বাহিৰত প্ৰকাশ কৰে।

অষ্টাবিংশ অধ্যায়।

—প্ৰত্যাগমন—

মহেশ্বৰৰ ঘৰৰ পৰা এক ফাৰ্লংমান আঁতৰতে মহীধৰ শইকীয়াৰ ঘৰ। ঘৰত তেওঁৰ মাক, ঘৈণীয়েক আৰু দুটা সৰু লৰা-ছোৱালী। ছোৱালীজনীৰ বয়স চাৰি বছৰ আৰু লৰাটোৰ দুবছৰ। মহীধৰে চল্লিশ টকা দৰমহাত লোকেল বোৰ্ড অফিচত কেৰাণী কাম কৰে আৰু হাতৰ মুঠি টানি ধৰি যেনে তেনে ঘৰখন চলাই একপ্ৰকাৰ শান্তিৰেই দিন কটাইছে।

দুসপ্তাহমানৰ আগতে তেওঁৰ গৃহিণীৰ জ্বৰ হয়, ডাক্তৰে টাইফয়েড বুলি সাব্যস্ত কৰে। মহীধৰ বিপাঙত পৰিল। ডাক্তৰে ক'লে,—"এই ৰোগ কেতিয়া ভাল হ'ব কোনেও ক'ব নোৱাৰে। ইয়াৰ ভোগ উকলিলেহে ভাল হয়। যাতে ইয়াৰ লগৰীয়া আন উপসৰ্গ কিছুমানে ইয়াক দুৰাৰোগ্য কৰি নোতোলে তাৰ বাবেইহে আমাৰ ঔষধৰ ব্যৱস্থা। ইয়াৰ আচল চিকিৎসা হৈছে শুশ্ৰূষাত। ৰোগিণীক কোনো প্ৰকাৰ গোটা বস্তু খাবলৈ দিব নালাগে; হৰ্লিকচ্, গ্লুক'জ, বাৰ্লি, ডাবৰ পানী আদিয়েই ইয়াৰ পথ্য। উত্তাপ বাঢ়িলে অনবৰত মূৰত পানী দিব আৰু বিচিব। দুপৰীয়া সময়ত গৰম পানীত

গামোচা তিয়াই চেপি লৈ গাটো মচি দিব, হাত-ভৰি ধুৱাই দিব। তিনি-চাৰি ঘণ্টাৰ আঁতৰে আঁতৰে টেম্পাৰেচাৰ লৈ লিখি ৰাখিব।"

মহীধৰে কেতিয়াও এনে ৰোগীৰ শুশ্রূষা কৰি পোৱা নাই, মাকে তো একোকেই নাজানে। ইফালে লৰা-ছোৱালীহালো মাকৰ টেটুতে লাগিল। তেওঁ অফিচৰ পৰা ছুটী ল'লে, কিন্তু ডাক্তৰৰ ওচৰলৈ যোৱা, ঔষধ অনা, বজাৰ কৰা আদি কাম কৰি নিয়মমতে নৰিয়াৰ তালাপি কৰাত লাগিব নোৱাৰে। ওচৰৰ কোনোবা তিৰুতা আহিলেও কথা-বতৰা পাতি আমনি কৰিয়েই কৰ্ত্তব্য শেষ কৰে ; মতা মানুহে বাহিৰৰে পৰা কেনে আছে খবৰটো লৈ যায়।

চাৰি দিনৰ দিনা কথাটো মালবিকাৰ কাণত পৰিল। তেওঁ এবাৰ ৰোগিণীক চাবলৈ আহিল। দেখিলে মহীধৰ ঘৰত নাই, মাক নৰিয়া পাটীৰ ওচৰতে বহি আছে আৰু ৰোগিণীয়ে ছট ফট কৰিছে। মালবিকাই তেতিয়া উত্তাপ জুখি দেখিলে প্ৰায় ১০৫ ডিগ্ৰী। ততালিকে তেওঁ পানী আনি একেৰাহে মূৰত ঢালিবলৈ ধৰিলে। এঘণ্টামান এনেকৈ ঢলাত উত্তাপ ১০৪ ডিগ্ৰীলৈ নামিল। শুশ্রূষা একে নিয়মে চলি থাকিল, মাজে সময়ে গ্লুক'জ, হৰ্লিকচ্ ৰোগিণীৰ মুখত অলপ অলপকৈ দিয়া হ'ল। তিনি-চাৰি ঘণ্টামানৰ পাচত ৰোগিণীৰ শৰীৰৰ উত্তাপ ১০২ লৈ নামিল। এনেতে মহীধৰ আহি ঘৰ সোমাল। মালবিকাই ৰোগিণীৰ অৱস্থাৰ বিবৰণ দি ক'লে,—"আপোনা-

লোকে এনেভাবে বেমাৰীক পেলাই থোৱা অতি অযুগুত হৈছে। শুশ্ৰূষাৰ ভাল ব্যৱস্থা নহলে কথা বিষম হ'ব।"

মহীধৰে ক'লে,—"কি কৰিম! বেমাৰীৰ গাত লাগি নাথাকিলেও নহয়, ঔষধ-পাতি নানিলেও নহয়। ডাক্তৰলৈ বাট চাওঁতেই ইমান পলম হ'ল।"

মালবিকা। শুশ্ৰূষাৰ অভাবত বেমাৰী মৰিব লগা হ'লে ঔষধেৰে কি কৰিব?

মহীধৰে কান্দোঁ কান্দোঁ হৈ ক'লে,—"সহায়-সাৰথি নাহোৱা মানুহ, অকলৈ কি কৰিম! তাতে মই নিজেও শুশ্ৰূষাৰ একো আও ভাও নাপাওঁ। হায়! যদি আজি মাধৱ থাকিলহেতেন!"

অলপ পৰ ভাবি মালবিকাই ক'লে,—"বাৰু এওঁৰ শুশ্ৰূষাৰ ভাৰ মই ললোঁ। খোৱা-শোৱা আদিৰ নিমিত্তে সময়মতে মোক অজৰাই দিব; আৰু মোৰ অনুপস্থিতিত মোৰ দিহামতে আপুনি সকলো কাম কৰিব।"

মহীধৰে যেন তৎ পালে; হাত-যোৰ কৰি ক'লে,—"আপোনাৰ এই দয়াৰ বাবে মই চিৰকাল আপোনাৰ ওচৰত ধৰুৱা হৈ থাকিম। যেনে তেনে মোক এই বিপদৰ পৰা উদ্ধাৰ কৰক।"

সেই দিনাৰ পৰাই মালবিকাই ৰোগিণীৰ শুশ্ৰূষা কৰিছে। আজি দুসপ্তাহ পাৰ হ'ল। এতিয়াও নৰিয়া ভাল হোৱা নাই, কিন্তু ভাল হোৱাৰ আশা দেখা গৈছে। এতিয়া উত্তাপ ১০১

ডিগ্ৰীৰ ওপৰলৈ উঠা নাই, আৰু ইফালে ৯৯ ডিগ্ৰীৰ তললৈকো নামে। ডাক্তৰৰ মতে আৰু এসপ্তাহৰ ভিতৰত সম্পূৰ্ণ আৰোগ্য হ'ব। ইয়াৰ ভিতৰতে মহীধৰেও কিছু আলপৈচান ধৰিবলৈ শিকিছে, সেই কাৰণে মালবিকাৰ খাটনিও কিছু পৰিমাণে কমিছে। কিন্তু পথ্য প্ৰস্তুত কৰা আৰু খুওৱাৰ ভাৰ এতিয়াও সম্পূৰ্ণৰূপে মালবিকাৰ গাতে।

ৰোগ আৰম্ভ হোৱাৰ পৰা সোতৰ দিনৰ দিনা প্ৰায় চাৰে ন মান বজাত মালবিকাই ৰোগিণীক বাৰ্লি খুৱাই হাতত বাটিটো লৈ ৰোগিণীৰ মুখখন মচি দিছে, এনেতে বাহিৰত কোনোবাই মহীধৰৰ লগত কথা পতা শুনিলে। হঠাৎ মালবিকাৰ বুকুখন চিৰিং কৰে উঠিল। ই যে মাধৱৰ মাত! কিন্তু—কিন্তু আজি চাৰি মাহ হ'ল, মাধৱ তো ইয়াত নাই! তেন্তে—

কথালৈ কাণ দিয়াৰ লগে লগে মালবিকাই দুৱাৰ মুখৰ ফাললৈ চাই থাকিল। এনেতে মহীধৰে সৈতে মাধৱক সোমাই অহা দেখিলে। তেওঁৰ অন্তৰত কিবা এক ভাবৰ ধুমুহা উঠিল। থৰক-বৰক খোজেৰে ততালিকে তেওঁ খোটালীটোৰ পৰা বাহিৰলৈ ওলাই গ'ল।

মাধৱেও বিজুলী চমকনিৰ দৰে মালবিকাক ওলাই যোৱা দেখা পালে। তেওঁ অলপ সময় থৰ হৈ থাকিল। তাৰ পিচত নৰিয়াৰ উত্তাপ সম্পৰ্কীয় টোকাৰ কাগজখন ভালকৈ চাই ক'লে,—"আৰু ভয় নাই। সোনকালেই ভাল হোৱাৰ আশা।"

মহীধৰ। মই এইবোৰ বিষয়ে একেবাৰেই একো নাজানো। এনে নৰিয়া আগে-পিচে দেখাই নাই। তাতে আপুনিও নাছিল। মই কি কৰিম, ক'লৈ যাম ভাবি অস্থিৰ হৈছিলোঁ। এনেতে ভগৱন্তই চকু মেলি চালে, মালবিকা আইদেৱে দয়া কৰি নিজে শুশ্ৰূষাৰ ভাৰ ল'লে। ইমান দিন খাৱন-শোৱন এৰি তেওঁ শুশ্ৰূষা কৰাৰ ফলত হে আজি এই অৱস্থালৈ আহিছে। পিচে আপুনি কেতিয়া আহিল?

মাধৱ। এই এতিয়াই। ৰেলৰ পৰা নামি দোকান পায়েই মথুৰৰ পৰা আপোনাৰ এই বিপদৰ কথা শুনিলোঁ। শুনিয়েই ঘৰলৈ নোযোৱাকৈয়ে বাজে বাজে খবৰটো ল'বলৈ বুলি আহিলোঁ। পিচে এতিয়া যি দেখিলো সিমান চিন্তাৰ কাৰণ নাই, সেই কাৰণে মই এতিয়া যাওঁ, আবেলিলৈ আকৌ আহিম।

মহী। আপুনি ইমান দিন ক'ত আছিল।

মাধৱ। গাৰোপাহাৰত। এতিয়া বেচি কথা নাপাতোঁ। জিৰাই-শঁতাই আবেলিকৈ আহিম। তেতিয়া যি সোধে সুধিব।

এই দৰে কৈয়েই মাধৱ মহীধৰৰ ঘৰৰ পৰা বাহিৰ ওলাল।

ঊনত্ৰিংশ অধ্যায়।

—হিচাপৰ ভুল—

মাধৱ ঘূৰি অহাৰ কথা ততালিকে নগৰত জনাজাত হ'ল। বহুতে দেখা কৰিলেহি আৰু ইমান দিন ক'ত কেনেকৈ আছিল সেই বিষয়ে প্ৰশ্ন কৰিলে। মাধৱে চমুকৈ ক'লে যে গাড়োপাহাৰত সংক্ৰামকভাবে ক'লাজ্বৰ হৈ বহুতো মানুহ মৰিছিল। যদিও চৰকাৰী ডাক্তৰ গৈ চিকিৎসা আৰম্ভ কৰিছিল, তথাপি শুশ্ৰূষাকাৰীৰ নিতান্ত অভাব আছিল। তেওঁ তালৈ গৈ এটা স্বেচ্ছাসেৱকবাহিনী গঠন কৰি ৰোগী শুশ্ৰূষা কৰিছিল। এতিয়া ৰোগে শাম কটাত ঘূৰি আহিছে!

মাধৱ অহা শুনিয়েই মহেশ্বৰে তেওঁক দুপৰীয়া খাবলৈ মাতিলে। মাধৱেও নিমন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিলে। আহাৰৰ পাচত মাধৱ চ'ৰা ঘৰতে বহিল। মহেশ্বৰে এতিয়ালৈকে মাধৱক একোকে সোধা নাছিল। এতিয়া ওচৰতে বহি কথা পাতিবলৈ আৰম্ভ কৰিলে।

মহেশ্বৰ। তুমি হঠাৎ নিৰুদ্দেশ হৈছিলা কিয়?

মাধৱ। মোৰ যোৱাৰ প্ৰয়োজন হৈছিল। আপুনি বোধ কৰোঁ জানে সেই সময়ত গাড়োপাহাৰত ব্যাপকভাবে ক'লাজ্বৰ হৈছিল।

মহেশ্বৰ। জানো। কিন্তু কৈ-মেলিও জানো যাব নোৱাৰিলাহেতেন? নাইবা দুই এদিন পলমে যোৱা হ'লেও জানো নহ'লহেতেন?

মাধৱ। হ'লহেতেন।

মহেশ্বৰে। তেন্তে তোমাৰ গন্তব্যস্থানৰ কথা গোপন কৰাত আৰু কোনেও নজনাকৈ ইয়াৰ পৰা যোৱাত নিশ্চয় তোমাৰ আৰু কিবা উদ্দেশ্য আছিল।

মাধৱ। হয়, আছিল।

মহেশ্বৰ। এতিয়া চাগৈ ক'বলৈ আপত্তি নাই।

মাধৱ। আছে।

মহেশ্বৰ। মই শুনিলেও কিবা হানি হ'ব বুলি ভাবা নে?

মাধৱ। নাভাবোঁ। কিন্তু কথাটো কাকো কবলগীয়া নহয়।

মহেশ্বৰ। শুনা মাধৱ, তুমি নিজে জানা তোমাক মই মোৰ নিজৰ লৰাতকৈ বেলেগ নেদেখোঁ, আন কি, নিজৰ লৰাতকৈও তোমাৰ ওপৰত মোৰ বিশ্বাস বেচি। তাৰ প্ৰমাণ তুমি নিজেই বহুত সময়ত পাইছা। সেই কাৰণেই তোমাৰ সুখ-দুখৰ কথা জানিবলৈ মোৰ অধিকাৰ আছে বুলিও বিবেচনা কৰোঁ। অকল সেয়ে নহয়, তুমি যিভাৱে আৰু যেনে সময়ত বিয়া ঘৰ এৰি গ'লা, তাৰপৰা এই বিয়াৰ লগত তোমাৰ নিৰুদ্দেশৰ কিবা সম্পৰ্ক আছে বুলি মোৰ মনত খেলাইছে। তোমাৰ পৰা প্ৰকৃত ঘটনাটো জানিব পাৰিলে মোৰ মনৰ খুতুৰনি মাৰ যাব।

মাধৱ। সেই কথা মোৰ বাহিৰে আনে নজনাই ভাল বুলি এতিয়াও মোৰ ধাৰণা। কিন্তু আপুনি যেতিয়া নুশুনিলে সন্তুষ্ট নহয়, অগত্যা ক'ব লগাত পাৰিলোঁ। মোৰ কিবা অপৰাধ পালে ক্ষমা কৰিব। শুনক—মই এই ঘৰত থকা এতিয়া আঠ বছৰৰ ওপৰ হ'ল। এই গোটেইখিনি দিনতে ময়ো আপোনালোকৰ ঘৰৰে এজনৰ দৰে আছিলোঁ। আপোনাৰ ব্যৱহাৰত মই মুগ্ধ হৈছিলোঁ। যদিও মই কোনো-কোনোৰ মতে বলিয়া, কোনো-কোনোৰ মতে লম্পট, তথাপি আপুনি কাৰো কথালৈ কাণ নিদি মোক বুজিবৰ চেষ্টা কৰিছিল। তাৰ পিচত মালবিকা। সেই সৰু ছোৱালীটীৰে পৰা দেখি-শুনি আৰু লগত লৈ ফুৰাই মালবিকাক নেদেখিলে মই শান্তি নোপোৱা হৈছিলোঁ। মালবিকায়ো মোক লগ পাবলৈ সদায় উদ্বেগেৰে অপেক্ষা কৰিছিল। মোৰ ওপৰত মালবিকাৰ অটল বিশ্বাস আছিল। মোৰ বিৰুদ্ধে হাজাৰে হাজাৰ কথা কলেও মালবিকাই তাক বিশ্বাস নকৰিছিল। মোৰ ওচৰত তেওঁৰ কোনো ভয়-সঙ্কোচ নাছিল। এনে সৰল, সংযত আৰু নিৰ্ভীক স্বভাৱৰ যুৱতী মালবিকাৰ দৰে আৰু কাকো মই দেখা নাছিলোঁ। সেই কাৰণে মালবিকাই মোক মুগ্ধ কৰিছিল, মালবিকাৰ সাহচৰ্য্যই মোৰ উৎসাহ, উদ্যম দুগুণে বঢ়াইছিল। বিয়াৰ লগে লগে তেওঁ এই ঠাই এৰি যাব, এই ঠাই তেতিয়া মৰিশালিৰ দৰে হ'ব—এই চিন্তাই মোক ব্যাকুল কৰি তুলিলে। শেহত তেওঁ ইয়াৰ পৰা আঁতৰি যোৱাৰ দৃশ্য যাতে মোৰ চকুত

নপৰে, সেই উদ্দেশ্যেই তাৰ আগতে আঁতৰিবলৈ মই প্ৰস্তুত হলোঁ। দৰা অহাৰ আগতেই আঁতৰ হলোঁ। এই বাবে যাতে যি জনে মোৰ পৰা মালবিকাৰ চিৰ-বিচ্ছেদ ঘটাব, তেওঁৰ আগমন মোৰ চকুত নপৰে।

মহেশ্বৰ। তুমি মালবিকাক ইমান ভাল পাইছিলা ?

মাধৱ। পাইছিলোঁ।

মহেশ্বৰ। তেন্তে বিয়া কৰাবলৈ আগ নাবাঢ়িলা কিয় ? বিয়াত তো কোনো বাধা নাছিল। তুমি কেতিয়াও তেনে ভাবৰ আভাস নিদিলা কিয় ?

মাধৱ। বিয়া কৰাবৰ মোৰ ইচ্ছা নাছিল।

মহেশ্বৰ। কিয় ?

মাধৱ। আপুনি মোৰ জীৱন-যাত্ৰাৰ পদ্ধতি জানে। মই যদি কাৰবাক বিয়া কৰাওঁ, তেৱোঁ মোৰ পথৰেই পথিক হ'ব লাগিব। কিন্তু তেনে জীৱন অতিবাহিত কৰি কোনোবা নাৰী সুখী হ'ব পাৰিব বু'ল মোৰ বিশ্বাস নাছিল।

মহেশ্বৰ। আৰু এটা কথা। তুমি মালবিকাৰ লগত বিচ্ছেদ ঘটাৰ বাবেই নিৰুদ্দেশ হৈছিলা ; অথচ দামোদৰৰ লগত বিবাহ স্থিৰ কৰোঁতে কোনো প্ৰতিবাদ নকৰি সমৰ্থন কৰিছিলা। ইয়াৰ কাৰণ কি ?

মাধৱ। মই আগেয়ে কৈছোঁ মই মালবিকাক ভাল পাওঁ, মৰম কৰোঁ। সেই বাবে তেওঁ কেনেকৈ সুখত থাকিব পাৰিব এয়ে মোৰ চিন্তা আছিল। মই যদিও জানিছিলোঁ মই

মালবিকাক বিয়া কৰাব খুজিলে আপুনি সম্মতি দিব, তথাপি মই তেওঁক সুখী কৰিব নোৱাৰিম বুলিয়েই তেনে প্ৰস্তাব কৰা নাছিলোঁ। আন কি, আপুনি নিজে প্ৰস্তাব কৰা হ'লেও মই তাক গ্ৰহণ কৰিবলৈ সঙ্কোচ বোধ কৰিলোঁহেতেন। সেই কাৰণেই ইমান দিন একেলগে থাকিও, মোক জ্যেষ্ঠ ভ্ৰাতাৰ বাহিৰে আন প্ৰকাৰে ভাবিবলৈ মালবিকাক কেতিয়াও সুযোগ দিয়া নাছিলোঁ। যেতিয়া দামোদৰ লগত বিবাহ স্থিৰ হয়, তেতিয়া মালবিকা সুখত থাকিব পাৰিব বুলিয়েই মই দুখতো আনন্দ কৰিছিলোঁ।

মহেশ্বৰ। বোপা, তোমাৰ এইটো এটা ডাঙৰ ভুল। মালবিকাই এই বিয়াত সম্মতি দিয়া নাছিল। কিন্তু বিয়া নিদি গোটেই জীৱন ঘৰতে ৰখা জানো সম্ভব! সেই কাৰণে মই নানা প্ৰকাৰে বৰাই বুজাই তাইক সম্মত কৰাইছিলোঁ। মই যদি তাইৰ মততে ভিৰ দিলোঁহেতেন তেনেহলে এই এটা নতুন অশান্তি চপাই ল'ব নালাগিলহেতেন।

মাধৱ। ময়ো যদি এই বিবাহত মালবিকাৰ মত নাই বুলি বুজিলোঁহেতেন, তেনেহলে সাহায্য নকৰি প্ৰতিবন্ধক হৈ জন্মালোঁহেতেন।

মহেশ্বৰ। বোপা, এতিয়া আৰু সেইবোৰ ভাবি লাভ নাই। আমাৰ সকলোৰে ভুলতেই এই অনৰ্থ ঘটিল। বোধ কৰোঁ সি প্ৰাক্তন। আটাইতকৈ ডাঙৰ ভুল হ'ল তোমাৰ। তুমি ভাবিছিলা তোমাৰ লগত বিয়া হ'লে তোমাৰ ব্ৰতত যোগ

দি মালবিকাই অশান্তি ভোগ কৰিব, কিন্তু এতিয়া চোৱাঁগৈ তোমাৰ লগত বিয়া নোহোৱাতো তাই তোমাৰ ব্ৰতকেই পালন কৰিছে।

এনেতে দুকাপ চাহ লৈ মালবিকা সোমাই আহিল। মালবিকাৰ মুখ শুকান, চকু সোমোৱা, খোজ ধীৰ, গম্ভীৰ। মহীধৰৰ ঘৰত ছয়া-ময়াকৈ দেখিছিল যদিও মালবিকাৰ এনে পৰিবৰ্ত্তন লক্ষ্য কৰিবলৈ মাধৱৰ সুযোগ মিলা নাছিল। এতিয়া তেওঁৰ চেহেৰা দেখি মাধৱৰ সকলো সংযম লোপ পালে। হঠাৎ থিয় হৈ চিঞৰি উঠিল,—"মালবিকা! মালবিকা! তুমিয়েই নে সেই মালবিকা!"

মাধৱ কঁপিবলৈ ধৰিলে। মাধৱক দেখি আৰু তেওঁৰ কথা শুনি মালবিকাৰো কঁপনি উঠিল, হাতৰ কাপ সৰি পৰিল, পিচ মুহূৰ্ত্ততে তেওঁ অচেতন হৈ মাটিত বাগৰি পৰিল।

ত্রিংশ অধ্যায়।

—ভুল সংশোধন—

মাধৱে একে জঁাপেই গৈ মালবিকাক ধৰি তুলিলে আৰু দাঙি লৈ গৈ পাটীত শুৱাই শুশ্রূষা কৰিবলৈ লাগিল। মহেশ্বৰেও সাহায্য কৰিলে।

অলপ বেলি শুশ্রূষা কৰাৰ পিচত মালবিকা সুস্থ হ'ল। মহেশ্বৰ অলপ সময় থাকি ওলাই আহিল। মাধৱে মালবিকাক সুধিলে,—"কেনে পাইছা ?"

মালবিকা। ভাল পাইছোঁ।

মাধৱ। হঠাৎ তোমাৰ এনে হ'ল কিয় ?

মাল। ক'ব নোৱাৰোঁ।

মাধৱ। মোক দেখিয়েই তোমাৰ এনে হোৱা নাই জানো ?

মাল। হ'ব পাৰে।

মাধৱে আৰু কি সুধিব, কি নুসুধিব একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰিলে ; মৌন হৈ একেৰাহে চাই থাকিল মাথোন। মাধৱক নিমাত দেখি মালবিকাই সুধিলে,—"আপুনি নিৰুদ্দেশ হৈছিল কিয় ?"

মাধৱ। তুমি নুশুনাই ভাল।

মাল। শুনা ভাল নে বেয়া ক'ব নোৱাৰোঁ, কিন্তু মই শুনিছোঁ। আগেয়ে যদি সেই কথা জানিলোঁহেতেন।

মাধৱ। তেতিয়া কি হ'লহেতেন।

মাল। বিয়া হ'ব নোৱাৰিলেহেতেন।

মাধৱ। কিয়? তোমাৰ জানো এই বিয়াত মত নাছিল?

মাল। কেতিয়াও নাছিল। যজ্ঞৰ পশু বলিশালৰ ওচৰলৈ যোৱা দি হে মই হোমৰ ওচৰলৈ গৈছিলোঁ।

মাধৱ। তুমি তেন্তে আপত্তি নকৰিলা কিয়?

মাল। আপত্তি বহুত কৰিছিলোঁ। যদিও আপত্তিৰ আচল কাৰণটো দেউতাক ভাঙি ক'ব পৰা নাছিলোঁ।

মাধৱ। পিচত সম্মতি দিলা কিয়?

মাল। দেউতাই এনেকৈ বুজাবলৈ ধৰিলে যে মই সম্মতি নিদিলে তেওঁ লাজত পৰিব আৰু মৰ্ম্মান্তিক দুখ পাব। তথাপিও সম্মত হোৱা নাছিলো; ভাবিছিলোঁ মোৰ মনৰ কথা সকলো কৈ আপোনাৰ পৰা পৰামৰ্শ ল'ম, কিন্তু সাহ নহ'ল। এনেতে সেই দিনা বিয়াৰ সম্পৰ্কে আলোচনাত আপুনিও যেতিয়া দেউতাক সমৰ্থন কৰা শুনিলোঁ, তেতিয়া মোৰ সকলো আশাত জলাঞ্জলি দিবলৈ বাধ্য হ'লোঁ। তেতিয়া মোৰ দৃঢ় বিশ্বাস জন্মিল যে, আপুনি ইমান দিন মোক সৰু ভনীৰ দৰে যেনেকৈ মৰম কৰি আহিছে আগলৈকো তাকেইহে কৰিব, আপোনাৰ লগত মোৰ বিয়া হোৱাৰ সমূলি আশা

নাই। আনফালে দেউতাই এজন নহয় এজনৰ লগত বিয়া পাতিবলৈ ব্যস্ত হৈ থাকিবই। বিয়াৰ পৰা মই যেতিয়া সুখী হ'ব নোৱাৰোঁৱেই, দেউতাক অনাহকত চিন্তাত ৰাখোঁ কিয় ? যাৰে তাৰে লগত বিয়া হৈ গলেই তেওঁৰ অসন্তোষ আৰু দুশ্চিন্তা আঁতৰ হ'ব। এইবোৰ ভাবি-চিন্তি শেহত আপত্তি কৰিবলৈ এৰি দিলোঁ।

মাধৱ। মই যদি তোমাৰ মনোভাব বুজিব পাৰিলোঁহেতেন, তেনেহলে এই বিয়া হ'বলৈ কেতিয়াও নিদিলোঁহেতেন। এই বিয়াত তুমি সুখী হ'বা বুলি ভাবি লৈছিলোঁ আৰু সেই কাৰণেই দেউতাৰাৰ প্ৰস্তাব সমৰ্থন কৰিছিলোঁ। তেতিয়াই মই স্থিৰ কৰিছিলোঁ—মোৰ স্বাৰ্থৰ নিমিত্তে কেতিয়াও তোমাৰ সুখত ব্যাঘাত নজন্মাওঁ; তাতকৈ তোমাৰ স্মৃতি-বিজড়িত এই ঠাই পৰিত্যাগ কৰি অজ্ঞাত বাস কৰিম। মুঠতে দুয়োৰে ভুলত এই মহা অনৰ্থৰ সৃষ্টি হ'ল।

মাল। মই ইয়ালৈ অহাৰ কথা আপুনি কেতিয়া জানিলে ?

মাধৱ। এসপ্তাহমান আগতে মথুৰাৰ পৰা পোৱা এখন চিঠিত তোমাৰ সকলো কথা জানিব পাৰিলোঁ। তোমাক দেখা পাবলৈ এটা প্ৰবল ধাউতি জন্মিল। সিফালে তাত কলাজ্বৰেও শাম কাটিছে। যি অলপ বাকী আছে তাৰ ভাৰ আন স্বেচ্ছাসেৱকৰ ওপৰত দি তোমাক চাবলৈ লৰি আহিলোঁ। আহি পায়েই শুনিলোঁ—মহীধৰৰ ঘৈণীয়েকৰ টাইফয়েড ॥

তেতিয়া ঘৰলৈ নাহি বাজে বাজে বেমাৰীৰ খবৰ কৰিবলৈ গলোঁ। তাতে তোমাক ছয়াময়াকৈ দেখা পালোঁ। তেতিয়া মোৰ মনত এনে এটা উদ্বেগৰ সৃষ্টি হৈছিল যে, কোনোমতেহে নিজক চম্ভালি ৰাখিলোঁ। সেই কাৰণে ইয়ালৈ আহিও পোনতে তোমাৰ কাষ চাপিবলৈ সাহ জন্মা নাছিল।

মাল। ময়ো সেই একে কাৰণতে ইমান বেলিলৈকে আঁতৰে আঁতৰে আছিলোঁ। মহীধৰৰ ঘৰতেই কিজানি এনে ঘটনা ঘটিলহেতেন। আপোনাক দেখিয়েই মোৰ বুকু এনেকৈ ঢপঢপাই আহিল যে মই গতি বিষম দেখি ততালিকে ওলাই গৈ বাহিৰৰ কঠ এটাত বহিলোঁ। বহুত সময় মই একোকে ক'ব নোৱাৰিছিলোঁ। তাৰ পিচত অলপ তৎ পাই লাহে লাহে ঘৰলৈ আহিলোঁ। ইয়াতো ততালিকে লগ ধৰিলে কিবা অনৰ্থ ঘটিব পাৰে বুলি ওলোৱা নাছিলোঁ, তথাপিও শেহত ধৈৰ্য্য ৰাখিব নোৱাৰিলোঁ।

মাধৱ। মই কেতিয়াও বিয়া কৰোৱাৰ কথা ভবা নাছিলোঁ, কাৰণ বিয়া কৰালেও মোৰ দাম্পত্য-জীৱন পৰ-সেৱাত উচৰ্গা কৰিব লাগিব। সেই কাৰণেই তোমাক প্ৰাণেৰে সৈতে ভাল পায়ো কেতিয়াও তাৰ আভাস দিয়া নাছিলোঁ; বিবাহত সুখী হ'বা বুলিয়েই তোমাক আনৰ হাত সঁপি দিয়াতো আপত্তি তোলা নাছিলোঁ। কিন্তু ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা অন্যৰূপ। সম্পূৰ্ণ বিচ্ছেদ ঘটাৰ পিচতো তেওঁ আকৌ আমাৰ মিলনৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। এতিয়া বুজিছোঁ তুমি মোৰ, আৰু মই

তোমাৰ ; কোনেও আমাৰ মিলনত বাধা দিব নোৱাৰে। মই তোমাকে বিয়া কৰাম।

মাল। কেনেকৈ কৰাব! যদিও মোৰ বিয়া হোমৰ গুৰিতেই শেষ, তথাপি লোকাচাৰ আৰু শাস্ত্ৰাচাৰমতে মই বিধবা।

মাধৱ। সি ঠিক এটা দুঃস্বপ্ন মাথোন। এতিয়া সি নাই ; আছে এটা এৰি থৈ যোৱা অৱসাদ। তাক পাহৰি ভাবিব লাগিব যেন তোমাৰ বিয়া হোৱাই নাই।

মাল। কিন্তু সমাজে তো সেই কথা নামানে। সমাজৰ মতে মই বিধবা।

মাধৱ। বিধবাৰো বিয়া হ'ব পাৰে।

মাল। আপুনি তেন্তে বিধবা-বিবাহ সমৰ্থন কৰে ?

মাধৱ। স্থলবিশেষে কৰোঁ।

মাল। কেনে স্থলত ?

মাধৱ। যদি বিধবাই নিজে পুনৰ্বিবাহ কামনা কৰে, যদি বিধবাৰ বয়স থাকে, আৰু উপযুক্ত সন্তান নাথাকে। কম বয়সীয়া আৰু সন্তানহীনা হলেও যি ব্ৰহ্মচাৰিণী হৈ থাকিবলৈ ইচ্ছা কৰে, তেওঁক গাৰ বলৰে বিয়া দিবলৈ বা কৰাবলৈ চেষ্টা কৰা অনুচিত। পৰাশৰ সংহিতাত কৈছে,—

"নষ্টে মৃতে প্ৰব্ৰজিতে ক্লীবে চ পতিতে পতৌ।
পঞ্চস্বাপৎসু নাৰীণাং পতিৰণ্যো বিধীয়তে॥"

কিন্তু হ'ব পাৰে বুলিলেই যে হ'বই লাগিব এনে নহয়।

হোৱাত যে বাধা নাই তাকে হে এই বচনে বুজায়। ইচ্ছা নাথাকিলে অবিবাহিত ডেকা-গাভৰুও বিয়াৰ বান্ধোনত নোসোমাব পাৰে। এতিয়া আন কথালৈ নগৈ পোনে পোনে তোমাৰ কিবা আপত্তি আছে নে নাই কোৱাঁ।

মাল। আপোনাৰ আপত্তি নাথাকিলে মোৰ কোনো আপত্তি থাকিব নোৱাৰে। দেখাত আনৰ লগত বিয়া পাতিলেও অন্তৰেৰে সৈতে মই আপোনাৰ হৈ আগেয়েও আছিলোঁ, এতিয়াও আছোঁ। কিন্তু আপুনি ভাবি চাব সমাজৰ ফালৰ পৰা এই বিবাহত দুটা আপত্তি ওলাব,—এটা অসবৰ্ণ বিবাহ, আনটো বিধবা-বিবাহ। ইয়াৰ পৰা যাতে আপোনাৰ ভবিষ্যৎ অশান্তিজনক নহয়, তালৈ চাই কাম কৰিব।

মাধৱ। অশান্তি হ'ব কিয় ? যদি তুমি মোৰ সহধৰ্ম্মিণী আৰু সহকৰ্ম্মিণী হৈ সুখী হোৱা তেনেহলেই মই শান্তি পাম। লোকে কি বুলিব অকল তালৈকে চাই কাম কৰা মোৰ অভ্যাস নাই ; প্ৰতিমাৰ সম্পৰ্কতে বোধ কৰোঁ এই কথা ভালকৈ বুজিব পাৰিছা।

এনেতে মহেশ্বৰ সোমাই আহিল ; মাধৱক ক'লে,—"বোপা, মই তোমালোকৰ কথা-বতৰা শুনিছোঁ। আমাৰ সকলোৰে এটা ভুল হৈ গ'ল। এতিয়া তোমাৰ প্ৰস্তাব কাৰ্য্যত পৰিণত কৰাই একমাত্ৰ ভুল-সংশোধনৰ উপায়। পলম কৰাৰ সকাম নাই। ওচৰতে যি শুভ দিন পোৱা যায়, সেই দিনাই শুভ কাৰ্য্য সম্পন্ন কৰা হওক। কি কোৱা ?"

মাধৱ। মোৰ কবলৈ একো নাই। মালবিকাক সোধক।

মালবিকাই আনন্দেৰে সম্মতি দিলে।

মাধৱ। কৰ্ত্তব্য সম্পাদনত দুয়ো দুয়োৰে সাহায্য আৰু সাহচৰ্য্য লাভ কৰিব পাৰিলেই আমাৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি হ'ল-হেতেন। কিন্তু সমাজৰ চকুত আগৰ মালবিকা আৰু এতিয়াৰ মালবিকা সম্পূৰ্ণ বেলেগ। সেই কাৰণে এতিয়া কোনো সম্পৰ্ক নোহোৱাকৈ ঘনিষ্ঠতা ৰাখিলে সমাজে তেওঁৰ প্ৰতি অবিচাৰ কৰিব। সেই দেখিয়েইহে মই বিয়াৰ প্ৰস্তাব কৰিছোঁ। তদুপৰি এই বিয়া হৈ গ'লে সমাজৰ আগত এটা নতুন আদৰ্শও দাঙি ধৰা হ'ব।

মহেশ্বৰ। তোমাৰ সাধু উদ্দেশ্য সফল হওক, এয়ে মোৰ আশীৰ্ব্বাদ।

তেতিয়া দুখ-বেজাৰত শুকাই থকা তিনিওখন হিয়াত আনন্দৰ ঢৌ উঠিল; আগন্তুক মিলনৰ সোণালী জেউতিত মাধৱ-মালবিকাৰ মুখমণ্ডল উজ্জ্বল হৈ পৰিল।

একত্ৰিংশ অধ্যায়।

— সংগঠনৰ নমুনা—

মাধৱ গুৱাহাটীলৈ অহাৰ পিচ দিনা হাবিৰামৰ পৰা এখন চিঠি পালে। চিঠিখন মেলি তেওঁ বুজিলে হাবিৰামে তেওঁৰ স্কুলৰ বছেৰেকীয়া উৎসৱ পাতিছে আৰু যিমানেই কাম থাকক, সকলো এৰি যেন মাধৱ উৎসৱত উপস্থিত থাকে তাৰ বাবে বিনীত অনুৰোধ জনাইছে।

মাধৱে দেখিলে উৎসৱলৈ আৰু চাৰি দিন মাত্ৰ বাকী। সেই কাৰণে তেওঁ পিচ দিনাই ডিব্ৰুগড়লৈ ৰাওনা হ'ল। উৎসৱৰ আগদিনাই তেওঁ ডিব্ৰুগড় পালে আৰু ককায়েকৰ ঘৰতে থাকিল। পিচ দিনা যথাসময়ত উৎসৱত যোগ দিবলৈ গ'ল। এইবাৰ কিন্তু বাটত মটৰ ৰাখিব লগা নহ'ল, এটা আহল-বহল নতুন বাট স্কুলৰ ওচৰলৈকে হৈ উঠিছে।

গাৱঁৰ শ্ৰী আগতকৈ বহুত পৰিবৰ্ত্তিত হৈছে। গাওঁবুঢ়াৰ ঘৰৰ আগত থকা মুকলি ঠাই ডোখৰতে এটা আহল বহল স্কুল ঘৰ আৰু তাৰ ওচৰতে এটা নিয়মীয়া নাম ঘৰ সজা হৈছে। সভাৰ আয়োজন এই নাম ঘৰতে। ঠাইৰ অভাৱ পূৰাবলৈ ইয়াৰ দুয়োকাষে চালি দিয়া হৈছে। সভাৰ লগতে ভাওনাৰো দিহা কৰা হৈছে। সভা আৰম্ভ হোৱাৰ আগতে ৰাজহুৱা নাম-

কীৰ্ত্তন শেষ হৈছে। গাৱঁৰ মানুহৰ উপৰিও আন ঠাইৰ নিমন্ত্ৰিত লোক বহুতো গোট খাইছে। নগৰৰ পৰাও কেই গৰাকীমান ভদ্ৰলোক উৎসৱত যোগ দিবলৈ আহিছে। তাৰ ভিতৰত লোকেল বোৰ্ডৰ ছেয়াৰমেন আৰু ডেপুটি ইন্‌স্‌পেক্টৰৰ নাম বিশেষভাৱে উল্লেখযোগ্য। ছেয়াৰমেন ডাঙৰীয়াই আজিৰ সভাৰ নিৰ্ব্বাচিত সভাপতি।

এটি বৰগীতেৰে সভাৰ কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰা হ'ল। হাবিৰামে বছেৰেকীয়া ৰিপোৰ্ট পাঠ কৰিলে। তাৰ পৰা জানিব পৰা গ'ল যে পুৱা-গধূলি দুই বেলা স্কুল সমানে চলি আছে। প্ৰায় সকলো লৰা-ছোৱালীয়েই আখৰ চিনা হৈছে। বয়সিয়ালৰ ভিতৰতো আধা-আধিয়ে কীৰ্ত্তন পুথি জোঁটাই জোঁটাই পঢ়িব পৰা হৈছে। ভীম-চৰিতৰ পদ বহুতৰ মুখে মুখে।

স্কুল চলোৱাৰ বাহিৰেও সকলো গঞা লগ লাগি আলিবাট বান্ধি লৈছে, নামঘৰ সাজিছে আৰু লগে লগে ঘৰৰ ভিতৰতো কিছুমান নীতি-নিয়ম পালি চলিবলৈ শিকিছে। মুঠতে এবছৰৰ ভিতৰত এই গাৱঁৰ যি পৰিমাণে সংস্কাৰ সাধন হৈছে, এনেকৈ চলিলে চাৰি-পাঁচ বছৰৰ ভিতৰতে ই এখন উন্নত অসমীয়া গাৱঁত পৰিণত হ'ব বুলি বিশ্বাস কৰিব পাৰি।

মাধৱৰ মনত পৰম আনন্দ। হাবিৰামৰ পৰা তেওঁ যিমান আশা কৰিছিল তাতকৈ বহুতো বেচি কাম হোৱা দেখি হাবিৰামক বিশেষ প্ৰশংসা কৰি ক'লে,—"আমাৰ ডেকাসকলৰ কৰ্ম্মশক্তি যথেষ্ট আছে, কিন্তু উপযুক্ত ক্ষেত্ৰত নিযুক্ত হ'বলৈ

সুযোগ নোপাৱাত তেওঁলোকৰ সেই শক্তি সুপ্ত অৱস্থাতে থাকি যায়। এইজন কৰ্ম্মীয়েই এদিন ক্ষেত্ৰৰ অভাবত অকৰ্ম্মণ্য হৈ আছিল। আজি তেওঁ মনোমত কৰ্ম্মক্ষেত্ৰ পাই অসম্ভৱক সম্ভৱ কৰি তুলিব পাৰিছে। তেওঁক আৰ্হি লৈ যদি প্ৰত্যেক মহ-কুমাতে দুই-এজনকৈও এনে কৰ্ম্মী ওলায়, তেন্তে দহ বছৰৰ ভিতৰতে দেশৰ শ্ৰী বদলি হৈ যাব। শিক্ষিত নিবনুৱাসকলে এওঁৰ আৰ্হি ল'লে নিজৰ আৰু দেশৰ প্ৰভূত কল্যান সাধিব পাৰিব।”

সভাপতি ডাঙৰীয়ায়ো হাবিৰামক বিস্তৰ প্ৰশংসা কৰিলে আৰু ৰাইজকো ধন্যবাদ জনালে। স্কুলখন বোৰ্ডৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰিবলৈ তেতিয়াই তেওঁ গাত ল'লে, লগতে লোকেল বোৰ্ডৰ খৰচত স্কুলৰ ওচৰত এটা পকা কুঁৱা দিবলৈ আৰু ৰাইজে বন্ধা আলিটোৰ ভবিষ্যৎ মেৰামতিৰ ভাৰ লবলৈ প্ৰতিশ্ৰুতি দিলে।

হাবিৰামে কলে,—“আগেয়ে যদিও এনে কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰা টান কাম আছিল, এতিয়া তেনে নহয়। ইয়াৰ ভিতৰতে বহুতো গাৱঁৰ মানুহৰ লগত মোৰ চিনা পৰিচয় হৈছে আৰু তেওঁলোকেও মোক বিচাৰিছে। এই গাৱঁৰ সংগঠন এক প্ৰকাৰ আৰম্ভ হৈছে, স্কুলখনো বোৰ্ডে গ্ৰহণ কৰিছে। এতেকে ইয়াৰ পৰি-চালনাৰ ভাৰ বোৰ্ডে আন শিক্ষকৰ ওপৰত দি মোক অব্যাহতি দিব লাগে যাতে সোনকালে মই আন এখন এনে গাৱঁত কাৰ্য্য আৰম্ভ কৰিব পাৰোঁ।”

হাৰিৰামৰ কথাত ৰাইজৰ ঘোৰ আপত্তি উঠিল। তেওঁলোকে কোনোমতেই হাৰিৰামক এৰি নিদিয়ে। অগত্যা ছেয়াৰমেন, ডেপুটি ইন্‌স্পেক্টৰ, মাধৱ আদি সকলোৱে পৰামৰ্শ কৰি স্থিৰ কৰিলে যে আৰু এবছৰলৈ হাৰিৰাম সেই স্কুলত থাকিব। গাওঁবুঢ়াৰ পুতেক তেওঁৰ সহকাৰী হ'ব। ইয়াৰ ভিতৰতে হাৰিৰামে আজৰি সময়ত আন এখন গাৱঁত কাম আৰম্ভ কৰিবলৈ আয়োজন কৰিব পাৰিব। এবছৰৰ মূৰত বোৰ্ডে নতুন শিক্ষক নিযুক্ত কৰি তেওঁক অজৰাই দিব।

সভাত চাৰিটা আবৃত্তিও হৈছিল। আবৃত্তি কেইটা অতি উৎকৃষ্ট নহ'লেও সমজুৱাক সন্তোষ দিব পৰা বিধৰ হৈছিল।

সভাৰ অন্তত প্ৰসাদ বিতৰণ হয় আৰু দূৰণিবটীয়া অভ্যাগত-সকলক সামান্য জলযোগ কৰোৱা হয়।

ৰাতি খটাসুৰ বধ ভাওনা। হাৰিৰামৰ যত্নত বনুৱাসকলৰ ভিতৰতে এটা ভাওনাৰ জোৰাও হৈ উঠিছে। অৱশ্যে গায়ন, বায়ন আৰু সূত্ৰধাৰ ওচৰৰে এখন অসমীয়া গাৱঁৰ। এই কেইটা কাম বনুৱাহঁতে এতিয়াও ভালকৈ চলাব পৰা হোৱা নাই।

নতুন জোৰাৰ আয়োজন হিচাপে ভাওনা ভালেই হৈছিল; ক'ৰবাত কিবা আসোঁৱাহ থাকিলেও দৰ্শকসকলে তাক ধৰিব-লগীয়া বুলি নাভাবিছিল। বনুৱাহঁতৰ ভাওনা কেনে হয় চাবলৈ বহুত দূৰৈৰ মানুহো আহিছিল।

ছেয়াৰমেন, ডেপুটি আৰু মাধৱ ভাওনাত উপস্থিত আছিল।

এজন মানুহে এবছৰত এখন বস্তুৰা গাৱঁত ইমানবোৰ সংস্কাৰ সাধন কৰিব পৰা দেখি তেওঁলোকে বিস্ময় মানিছিল আৰু হাবিৰামক পুনঃ পুনঃ ধন্যবাদ দিছিল।

হাবিৰামে কৈছিল,—"মই নিমিত্ত মাত্ৰ, আচল কাম হৈছে ভুএগ্ৰা ডাঙৰীয়াৰ পৰা। তেখেত আহি দিহা লগাই দি নোযোৱা হ'লে এই কাম মোৰ দ্বাৰা কেতিয়াও নহ'লহেতেন। তেখেত মোৰ গুৰু। শিষ্যই কিবা ডাঙৰ কাম কৰিলেও প্ৰকৃততে সি গুৰুৰ প্ৰভাৱতহে হয়।"

উৎসৱ শেষ হ'ল। হাবিৰামৰ ভৱিষ্যৎ কৰ্ম্মপদ্ধতি সম্পৰ্কে বিশদ আলোচনা কৰি ৰাইজৰ জয়ধ্বনি আৰু আশীৰ্ব্বাদৰ মাজত মাধৱ পুৱতী নিশা নগৰলৈ উলটিল।

পিচদিনা মাধৱ ডিব্ৰুগড়তে থাকিল। মাক আৰু ককায়েকৰ লগত কথা পাতোঁতে কথা-প্ৰসঙ্গত মাধৱৰ বিয়াৰ কথাও ওলাল। মাধৱে মালবিকাক বিয়া কৰোৱাৰ ইচ্ছা প্ৰকাশ কৰিলে। কথাটো শুনি যাদৱে নাক কোঁচাই ক'লে,—"মই দেখিছোঁ তোক তেজপুৰৰ পগলা ফাটেকত থোৱাই হে যুগুত।" মাকে ক'লে—"ইমানবোৰ ভাল ভাল ছোৱালী যাচি দিওঁতেও তোৰ সেইজনীহে পছন্দ হ'ল। জাত-কুলৰ ঠিক নাই, তাতে আকৌ লোকে নিয়া তিৰুতা! তোক কিবা আহুদি খুৱালে কিচুৱালে হে।"

মাধৱে ক'লে,—"মোৰ কাৰ্য্যত মালবিকাই সাহায্য কৰিব পাৰিব, আৰু মোকো তেওঁৰ সাহায্য লাগিব'ই। কোনো

সামাজিক সম্পৰ্ক নথকা সাহচৰ্য্যই মানুহক কিছুমান কেলেঙ্কাৰী উদ্ভাৱন কৰিবলৈ সুযোগ দিব। সেই কাৰণেই এই বিয়াৰ প্ৰস্তাৱ। নতুবা বিয়াৰ প্ৰতি মোৰ কোনো আগ্ৰহ নাই।"

কিছুপৰ মৌন হৈ থাকি যাদৱে ক'লে,—"তোক বুজাবলৈ যোৱাটো বিড়ম্বনা। ঢেকুৱা-ঠাৰি খিমান সিজালেও নিসিজে। সেই কাৰণে তোৰ যি ইচ্ছা কৰ তাকে। কিন্তু আমাক নুসুধিবি আৰু যদি বিয়া পাত আমাক নামাতিবি। মাতিলেও যাব নোৱাৰিম।"

মাধৱ। তোমালোকৰ আপত্তি থাকিলে মই বিয়া নকৰাবও পাৰোঁ।

যাদৱ। তাৰ পৰা লাভ একো নহয়। তই বিয়া নকৰালেও লগ নেৰ বুলি কৈছই, তাতকৈ বিয়া কৰাই লগ লোৱাই ভাল।

যাদৱৰ কথা শুনি মাকো মনে মনে থাকিল। মাধৱে যথালাভ বুলি ককায়েকৰ সিদ্ধান্তকে গ্ৰহণ কৰিবলৈ স্থিৰ কৰিলে।

পিচ দিনা ককায়েকহঁতৰ পৰা বিদায় লৈ মাধৱ গুৱাহাটীলৈ উলটিল।

দ্বাত্রিংশ অধ্যায়।

—ঈশ্বৰৰ কৰুণা—

ওপৰত কোৱা ঘটনাৰ প্ৰায় এমাহমানৰ মূৰত মাধৱ আৰু মালবিকাৰ শুভ পৰিণয় সম্পন্ন হ'ল; দুখনি বুভুক্ষিত হিয়াৰ অতৃপ্ত আকাঙ্ক্ষাই তৃপ্তি লাভ কৰিলে। অবয়বত দুটি দেখিলেও তেওঁলোকৰ ভাব-চিন্তা, শয়ন-ভোজন, ইচ্ছা-অভিলাষ, ধৰ্ম্ম-কৰ্ম্ম সকলো একে আছিল। মাধৱে আজি-কালি তেওঁৰ সকলো কাৰ্য্যত মালবিকাৰ সাহায্য বিচাৰে; মালবিকায়ো মাধৱে যেনেকৈ কৰিলেহেতেন ঠিক তেনেকৈয়ে সকলো কাম সমাধা কৰে।

বিয়াৰ ছমাহমানৰ পিচত এদিন আবেলি দুয়ো চোতালতে বহি কথা পাতি আছিল। হঠাৎ মাধৱে ক'লে,—"বুঢ়া লোকে কয় ঈশ্বৰে যি কৰে ভাললৈকে কৰে। বহুত সময়ত এইটো সঁচা যেন নালাগিলেও আমাৰ জীৱনত তাৰ সত্যতা পূৰাকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰিছোঁ।"

মাল। কি বিষয়ত?

মাধৱ। আমাৰ বিয়াৰ কথাকে কৈছোঁ। চোৱাঁ, সদায় মোৰ ভয় আছিল তুমি মোৰ লগত দুখ পাবা বুলি; কিয়নো মোৰ দৰে কষ্ট স্বীকাৰ কৰাৰ অভ্যাস তোমাৰ নাছিল। তাৰ পিচত হ'ল দামোদৰৰ লগত তোমাৰ বিয়া। লগে লগে আমাৰ

মুখৰ হাঁহি মাৰ গ'ল। কিন্তু ঈশ্বৰৰ ইচ্ছা চোৱাঁ,—তোমাক কৌমাৰ্য্যও নষ্ট নকৰিলে, অথচ মোৰ লগত বিনা কষ্টে চলিব পৰাকৈ তোমাক গঢ়ি দিলে। অকল সেয়ে নহয়, ধনৰ অভাবত কৰিব নোৱৰা প্ৰয়োজনীয় কাম কৰিবলৈ তোমাৰ হাতত এটা মূল্যবান সম্পত্তিও অৰ্পণ কৰিলে। তেওঁ যেন আমাৰ সামান্য অমিল গুচাই মিলনৰ বাট পৰিষ্কাৰকৈ বান্ধিবৰ নিমিত্তেই এই বিয়াখন পাতিছিল। প্ৰথমতে যদিও ইয়াক অভিশাপ বুলি ভাবিছিলোঁ, এতিয়া সি বৰত পৰিণত হৈছে।

মাল। যি হওক, সেইবোৰ কথা সমাধিৰ গৰ্ভত লয় যাবলৈ দিয়াই ভাল। তাৰ স্মৃতি আনন্দদায়ক নহয়।

মাধৱ। বাৰু, মুলিয়াওঁ আৰু। দুখ বেজাৰৰ মাজে দিও যে ঈশ্বৰে কৰুণা প্ৰকাশ কৰে, সেই ভাব মনলৈ আহিলত হে উদাহৰণস্বৰূপে কথাটো কলোঁ। খং নকৰিবা দেই।

এনেতে পিয়নে কেইখনমান চিঠি দি গ'ল।

মাধৱে চিঠিবোৰ চাই দেখিলে তাৰে এখন পুৰীৰ পৰা আহিছে। পুৰীৰ পৰা তেওঁলৈ চিঠি দিব লগীয়া কোনো মানুহ নাছিল; সেই কাৰণে তেওঁ সেইখনকে আগেয়ে মেলি চালে। মেলিয়েই বুজিলে চিঠিখন 'প্ৰতিমাৰ পৰা আহিছে। তেওঁ পঢ়ি গ'ল:—

শ্ৰীচৰণকমলেষু,—

বহুত দিন একো লিখা নাই; আপোনাৰো একো বাতৰি পোৱা নাই। আজি মই মৃত্যুৰ দুৱাৰ-দলিত। শেষ দেখাৰ

নিমিত্তে প্ৰাণ কান্দি উঠিছে। অভাগিনীৰ শেষ অনুৰোধ ৰাখিব নে? চিঠি পায়েই আহিলে দেখা পাবও পাৰোঁ, পলম কৰিলে আশা নাই। মোৰ শেষ সম্বল আপোনাৰ পদ-ধূলি এটিৰ পৰাও বঞ্চিত কৰিব নে!

আপোনাৰ
পতিতা শিষ্যা
প্ৰতিমা।

প্ৰতিমাক ঘৰত সোমাবলৈ নিদি খেদোৱাৰ দিনাৰে পৰা মাধৱে কোনো খবৰ লোৱা নাই। প্ৰতিমায়ো ইয়াৰ আগলৈকে একো লিখা নাছিল। মাজে মাজে যে মাধৱে প্ৰতিমাৰ কথা নাভাবে এনে নহয়; কিন্তু ভবাতেই অন্ত হয়; তেওঁ যে এজনী পতিতাক উদ্ধাৰ কৰিও ৰাখিব নোৱাৰিলে তাৰ কাৰণ উলিয়া-বলৈ যত্ন কৰি হতাশ হয়; ক'ত যে ভুল হ'ল তাক কোনোমতে ধৰিব নোৱাৰে। আজি এই চিঠি পাই আকৌ সকলোবোৰ ঘটনা তেওঁৰ চকুৰ আগত ফটফটীয়া হৈ জিলিকি পৰিল। তেওঁ মৌন হৈ চিন্তা কাৰবলৈ ধৰিলে। অলপ পাচত মাল-বিকাই সুধিলে,—"পিচে কি কৰিব খুজিছে? যাব নে নাযায়?

মাধৱ। যাম। কালিলৈ পুৱাৰ গাড়ীতে যাম। কিন্তু অকলৈ নহয়, তুমিও ওলাব লাগিব।

মাধৱৰ প্ৰস্তাৱত মালবিকাই আনন্দ পালে। কিয়নো এই ছেগতে তেওঁ বহুতো নেদেখা ঠাই দেখিবলৈ পাব। তেওঁ তেতিয়াৰে পৰা লাগতিয়াল বস্তু-বাহানি ঠিক কৰাত লাগিল।

ত্ৰয়স্ত্ৰিংশ অধ্যায়।

—পদধূলি—

পিচ দিনা গুৱাহাটীৰ পৰা যাত্ৰা কৰি মাধৱ আৰু মালবিকাই চতুৰ্থ দিনা পুৰী পালেগৈ। সাগৰৰ তীৰত এই মহাতীৰ্থ আজি কত কাল ৰোগী-ভোগী, উচ্চ-নীচ, সাধু-অসাধু, ধনী-দৰিদ্ৰ সকলোৰে মিলনক্ষেত্ৰ হৈ বিৰাজ কৰিছে। কত শত যাত্ৰী অশেষ কষ্ট স্বীকাৰ কৰি এই পুণ্য ক্ষেত্ৰত পবিত্ৰ হ'বলৈ আহিছে! কত ৰোগীয়ে সমুদ্ৰ-তীৰৰ স্বাস্থ্যাবাসত ৰোগমুক্তিৰ সাধনা কৰিছে! কালৰ প্ৰভাবে ইয়াৰ মহিমা কমাব পৰা নাই, বৰং দিনে দিনে বঢ়াব লাগিছে।

মাধৱ আৰু মালবিকা সাগৰৰ পাৰত উপস্থিত হ'ল। সাগৰৰ বুকত সৌন্দৰ্য্য আৰু ভীষণতাৰ লীলাখেলা দেখি দুয়োৰে প্ৰাণত এটা অনিৰ্ব্বচনীয় পুলক জাগি উঠিল। কি বিশাল তাৰ অবয়ব! কি অসীম তাৰ বিস্তৃতি! তাৰ শেষ সীমা আকাশৰ লগত মিলি, তলে-ওপৰে বিৰাট নীলমাৰ সৃষ্টি কৰি যেন নীলাম্বৰৰ বিৰাট বপু বাস্তৱ কৰি তুলিছে; উদ্বেলিত তৰঙ্গমালাৰ তাণ্ডব নৃত্যই তটভূমি বিকম্পিত কৰিছে; গুৰু-গম্ভীৰ নিৰ্ঘোষে শ্ৰোতাৰ অন্তৰত একে লগে শ্ৰদ্ধা আৰু ভীতি উৎপাদন কৰিছে। সূৰ্য্যকিৰণত ফেনিল নীলাম্বুৰাশি মণিময় উত্তৰীয়ৰ দৰে জিলমিলাব লাগিছে।

পাৰত বহুতো মানুহ—কোনো স্নানাৰ্থী, কোনো ভিক্ষাৰ্থী, কোনোবা আকৌ শীতল সমীৰণাৰ্থী। কোনো কোনোৱে স্নান কৰিছে,—অভিজ্ঞ জনে পানীত বুৰিয়াই নাইবা জঁপিয়াই ঢৌৰ হাত সাৰিছে, অনভিজ্ঞ জন ঢৌৰ ঠেলাত পাৰত ছিটিকি পৰিছে। সমুদ্ৰৰ এই আন্দোলিত বুকুৰ ওপৰে দি ছটীয়া কাঠত উঠি মাছমৰীয়াই নিঃসংশয়ে মাছ মাৰি ফুৰিছে। ভিক্ষুকৰ কাকূতিত কোনোৱে এটা পাই পেলাই দিছে, কোনোৱে বা দুই চাইটা টান কথা শুনাই দি আঁতৰি গৈছে। কোনোৱে আকৌ পাই এটা লৈ সাগৰৰ মাজলৈ দলিয়াই দিছে, আৰু কুৰি ডেৰ কুৰি সৰু লৰাই পানীত বুৰিয়াই বিচাৰি ফুৰাৰ পাচত কোনোবা এটাই দাঁতেৰে কামুৰি লৈ ওলাই আহিছে।

মাধৱ আৰু মালবিকাই বেচি পৰ এইবোৰলৈ চকু দিব পৰা নাছিল; কিয়নো আমোদত কটাবলৈ তেওঁলোকৰ সময় নাছিল। তেওঁলোকে চিঠিত দিয়া ঠিক নামতে প্ৰতিমা থকা ঠাই বিচাৰিবলৈ ধৰিলে। বহুত অনুসন্ধানৰ পিচত সাগৰৰ দাঁতিৰে সৰু ঘৰ এটাৰ খোটালী এটাত প্ৰতিমা থকাৰ গম পাই দুয়ো ভিতৰলৈ সোমাই গ'ল। তেওঁলোকে গৈয়েই দেখিলে এখন শয্যাত প্ৰতিমা শুই আছে। প্ৰতিমাক দেখি চিনিবৰ সাধ্য নাই; দেহত হাড়-ছাল-মাত্ৰ অৱশেষ; মুখত কান্তি নাই, চকু জ্যোতিহীন ওচৰত এজনী চাকৰণী।

মাধৱৰ প্ৰশ্নৰ উত্তৰত চাকৰণীজনীয়ে ক'লে,—"কালিৰে

পৰা একো ক'বই নোৱাৰে ; মাত-কথা, আহাৰ পানী সকলো বন্ধ ।"

মাধৱ ওচৰ চাপি প্ৰতিমাৰ গাত হাত দি চালে, নাড়ীৰ গতি লক্ষ্য কৰিলে। তেওঁৰ চকু ঢুলঢুলীয়া হ'ল ; মালবিকাক ক'লে,—"ঈশ্বৰৰ ওচৰত প্ৰাৰ্থনা কৰাৰ বাহিৰে আৰু কৰিবলৈ একো নাই।"

হঠাৎ প্ৰতিমাই চকু মেলিলে। কিন্তু সেই চকুত মানুহ চিনিবৰ জোখাই জ্যোতি নাছিল। মাধৱে ক'লে,—"প্ৰতিমা, মই আহিছোঁ।"

প্ৰতিমাই কিবা ক'লে, কিন্তু সি অস্পষ্ট। তথাপি মাধৱে তিনটা কথা বুজিব পাৰিলে,—"আহিল! ভাগ্য! পদধূলি!"

যন্ত্ৰচালিতৰ দৰে মাধৱে পদধূলি দিলে। প্ৰতিমাৰ মুখত এটা তৃপ্তিৰ পোহৰ পৰিল। মাধৱে কি কৰিব, কি নকৰিব একো স্থিৰ কৰিব নোৱাৰি নিৰ্ব্বাক নিশ্চল হৈ মুখলৈ চাই থাকিল।

হঠাৎ প্ৰতিমাই মূৰ লৰালে, যেন তেওঁ উঠিব খুজিছে। মাধৱে তাত বাধা দিবৰ উদ্দেশ্যেই সাবটি ধৰিলে। কিন্তু পিচ মুহূৰ্ত্ততে বুজিলে সকলো অন্ত হ'ল, প্ৰতিমাৰ প্ৰাণ-পখী উৰি গ'ল, যেন মাধৱক দেখা পাবৰ নিমিত্তেই হে বাট চাই আছিল।

মাধৱ আৰু মালবিকাই চকু-লো মচিলে। চাকৰণীজনীয়ে চিঞৰি চিঞৰি কান্দিবলৈ ধৰিলে।

মৃতদেহ সৎকাৰৰ নিমিত্তে নিবলৈ ধৰোঁতে প্ৰতিমাৰ হাতৰ পৰা এখন চিঠি সৰি পৰিল। চিঠিৰ বিজ্ঞোগ চাই মাধৱে দেখিলে সেইখন তেওঁলৈকে লিখা চিঠি। তাক তেওঁ ভালকৈ ৰাখি থ'লে।

সেৱা-সমিতিৰ সাহাযাত মৃতদেহৰ সৎকাৰ সম্পন্ন হ'ল।

চতুস্ত্রিংশ অধ্যায়।

—প্ৰতিমাৰ চিঠি—

প্ৰতিমাৰ পাৰ্থিব অৱশেষ ভস্মত পৰিণত কৰি আহি মাধৱে চিঠিখন মেলিলে। মালবিকাও ওচৰতে বহিল। মাধৱে পঢ়িবলৈ ধৰিলে ঃ—

শ্ৰীচৰণকমলেষু,

কোনো বাতৰি নিদিয়াকৈ আজি এবছৰ পাৰ হৈ গ'ল। আপুনি কি কৰিছে, ক'ত আছে, তাৰো ভু নাপাওঁ। আজি মোৰ অৱস্থা সঙ্কটজনক, আৰু কেইদিন জীয়াই থাকোঁ ক'ব নোৱাৰোঁ। আপোনাক এবাৰ দেখা পাবলৈ বৰ হাবিয়াস জন্মিছে, মোৰ আশা পূৰ্ণ হ'ব নে? পাপীয়সীক আপুনি ক্ষমা কৰিব পাৰিব নে? অন্তিমত এবাৰ পদ-ধূলি ল'বলৈ সুযোগ দিব নে?

ইয়াৰ আগতে আপোনাক মাতি এখন চিঠি লিখিছিলোঁ,—শেষ দেখাৰ নিমিত্তে অনুৰোধ কৰি। আপুনি যদি ঠিক সময়ত চিঠিখন পায়, আৰু মোৰ অনুৰোধ ৰাখে, তেনেহলে হয়তো এই চিঠি নিলিখিলেও হ'লহেতেন। কিন্তু যদি কিবা স্বৰূপে নাপায় বা পালেও নাহে, নাইবা আহিলেও যদি সেই সময়লৈ মোৰ কথা ক'বৰ শক্তি নাথাকে, তেন্তে মোৰ কবলগীয়া বহুতো কথা মনতে থাকি যাব। সেই কাৰণে মোৰ কবলগীয়া সকলো

কথা এই চিঠিত চমুকৈ লিখি থ'ব খুজিছোঁ। যদি আছে হাতে হাতে দিম, নাহিলে মোৰ মৃত্যুৰ পাচত পঠিওৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি যাম।

মই যিখিনি কথা লিখিম সি মোৰ ব্যক্তিগত হলেও তাৰ পৰা আপোনাৰো উপকাৰ নোহোৱাকৈ নাথাকে। আপুনি সংস্কাৰব্ৰতী, সেই কাৰণে আপোনাৰ কাৰ্য্যত শেষ মুহূৰ্ত্তত কিছু সাহায্য কৰিব পাৰিম বুলিয়েই মোৰ কাহিনী বৰ্ণাব খুজিছোঁ। তাৰ দ্বাৰা অতি সামান্যভাবে আপোনাৰ ঋণ পৰিশোধ কৰা হ'ব বুলিও মোৰ মনত ধাৰণা জন্মিছে।

আপুনি উদাৰ, সৰল। এই উদাৰতা আৰু সৰলতা লৈয়েই আপোনাৰ কাৰ্য্যক্ষেত্ৰত নামিছে। কিন্তু সংসাৰখন কুটিলতা আৰু জটিলতাৰে পৰিপূৰ্ণ; সেই কাৰণে বহুত সময়তেই আপুনি প্ৰতাৰিত হৈছে। আপুনি এতিয়াও মানব-চৰিত্ৰ ভালকৈ অধ্যয়ন কৰিব পৰা নাই। অকল আদৰ্শৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি কাৰ্য্য কৰিলে সদায় কৃতকাৰ্য্য হ'ব নোৱাৰি, তাৰ আগতে কাৰ্য্যক্ষেত্ৰ ভালকৈ পৰীক্ষা কৰি ল'ব পাৰিব লাগে।

প্ৰথমেই ধৰক নাৰী-চৰিত্ৰ। সেই বিষয়ে আপোনাৰ কোনো স্পষ্ট ধাৰণা নাই। নহ'লে মোৰ দৰে ডাঙৰ-দীঘল হোৱা, মোৰ দৰে অৱস্থাত পৰা এজনী তিৰুতাৰ যি কোনো কথাকে আপুনি বিশ্বাস কৰি নগ'লহেতেন। ধৰক মোৰ চিঠিখন। সেইখন আপোনাক জালত পেলাবলৈ তৰা এখন জাল মাথোন। মোৰ মৰিবৰ ইচ্ছা সমূলি নাছিল, আৰু থকা হ'লে

সেই চিঠি মোৰ মৃত্যুৰ পিচত পোৱাৰহে দিহা কৰিলোঁহেতেন। মই আগধৰি আৰু সন্দেহজনক ভাবে চিঠিখন দিয়াৰ উদ্দেশ্য আছিল যাতে আপুনি আগতে নপঢ়াকৈ থাকিব নোৱাৰে। আপুনি যেনে সৰল, পঢ়িলে যে মোৰ প্ৰত্যেকটো কথাকে বিশ্বাস কৰিব সেইটো মই ধৰি লৈছিলোঁ। মই ভাবিছিলোঁ আপুনি চিঠিখন পঢ়িবই আৰু মোক ৰক্ষা কৰিবলৈ যাবই। মই তেতিয়া মোৰ সন্তানৰ দায়িত্ব আপোনাৰ গাত আৰোপ কৰিবলৈ সুযোগ পাম; কিয়নো মোক মৰিবলৈ এৰি দিয়াতকৈ তেনে দায়িত্ব লবলৈকে আপুনি আগ বাঢ়িব বুলি মোৰ সুদৃঢ় বিশ্বাস আছিল। মই যি ভাবিছিলোঁ ঘটিত হোৱা ঘটনাই তাতকৈ বহুত গুণে বেচিকৈ মোৰ উদ্দেশ্য সিদ্ধি কৰিলে; মই নিজে আপোনাৰ গাত দায়িত্ব আৰোপ কৰিবৰ নিমিত্তে একো নকৰাকৈ গোটেই নগৰে আপোনাৰ লগত মোৰ অভিলষিত সম্বন্ধ সাব্যস্ত কৰিলে। মই আপোনাক দুখ কৰি দেখুৱালেও মনত আনন্দ পালোঁ।

তাৰ পাচত মোৰ অলপ চেতনা আহিছিল আৰু আপোনাৰ নিৰ্দ্দেশমতে কাৰ্য্য কৰি অতীত জীৱন একৰকম পাহৰি গৈছিলোঁ। কিন্তু এইখিনিতেই আকৌ এটা নতুন সমস্যাৰ উদ্ভব হ'ল। প্ৰথমতে আত্মৰক্ষাৰ নিমিত্তে আপোনাক প্ৰতাৰিত কৰি যি সম্পৰ্ক স্থাপনৰ সুবিধা কৰিছিলোঁ, সি অন্তৰত লাহে লাহে ইমান দৃঢ়ভাবে ঠাই ল'লে যে তাক আঁতৰোৱা মোৰ অসাধ্য হ'ল। তেতিয়া মই আপোনাক অন্তৰেৰে সৈতে ভাল

পাবলৈ ধৰিলোঁ। মানুহক পৰিচয় দিবলৈ নহয়, সঁচাসঁচিকৈয়ে মই আপোনাৰ সহধৰ্ম্মিণী হ'ব পাৰিম বুলি আশা কৰিছিলোঁ। কিন্তু মোৰ সকলো আশা মিছা হ'ল। কত ভাবে আপোনাৰ মন যোগাবলৈ চেষ্টা কৰিলোঁ, কামেৰে সৈতে কিমান প্ৰকাৰে মোৰ ভালপোৱা দেখুৱালোঁ, আপোনাৰ সন্তোষৰ নিমিত্তেই কিমান কঠোৰ নীতি পালন কৰি দিন কটোলোঁ, কিন্তু একোৰেই আপোনাৰ নিৰ্ব্বিকাৰ চিত্তত অলপো ছাব বহুৱাব নোৱাৰিলো। সঁচা, আপুনি মোক মৰম কৰিছিল, সকলো বিপদ-আপদত ৰক্ষা কৰিছিল, কিন্তু তাক কৰিছিল পিতৃয়ে কন্যাৰ প্ৰতি গুৰুৱে শিষ্যাৰ প্ৰতি কৰাৰ দৰে। আপোনাৰ এই ব্যৱহাৰে মোৰ বাসনাৰ তীব্ৰ জুইত বিদ্ৰোহৰ ঘিউ ঢালিলে। মই আপোনাৰ লগৰ পৰা আঁতৰি কংগ্ৰেচত যোগ দিয়াৰ এয়ে প্ৰধান কাৰণ। তেতিয়া ভাবিছিলোঁ আঁতৰি থাকিলে কামনাৰ তীব্ৰতা কমি আহিব, আৰু যি কাৰ্য্যত লাগিম সিও আপোনাৰ কাৰ্য্যৰ বিৰোধী নহয়। ওচৰত থাকিলে কেতিয়াবা অসংযত আচৰণেৰে আপোনাৰ বিৰক্তি জন্মাব পাৰোঁ বুলিও মনত ভয় আছিল।

কংগ্ৰেচৰ কাৰ্য্যত লাগি প্ৰথমৰে পৰা নানা ঠাইত আদৰ অভ্যৰ্থনা পাই বৰকৈ যে ওফন্দি উঠিছিলোঁ, সেইটো আপোনালৈ লিখা চিঠিতে পাইছে। সেই চিঠিৰ উত্তৰত আপুনি যি লিখিছিল তাত মই বৰ বেজাৰ পাইছিলোঁ আৰু সেই খণ্ডতে আপোনালৈ আৰু একো নিলিখিবলৈ স্থিৰ কৰিছিলোঁ।

কিন্তু এতিয়া স্বীকাৰ কৰোঁ, আপোনাৰ ভবিষ্যৎ বাণী আখৰে আখৰে ফলিয়ালে। আপোনাৰ আটাইবোৰ সিদ্ধান্তৰ ভিতৰত এইটোৱেই হে সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভুল।

আপোনালৈ চিঠি লিখাৰ সময়ত আৰু তাৰো কিছু দিন পাচলৈকে মই সঁচাকৈয়ে মোৰ চৰিত্ৰৰ বাবে গৰ্ব্ব কৰিব পৰা হৈয়েই আছিলোঁ। তাৰ কাৰণ দুটা। এটা হৈছে আপোনাৰ প্ৰতি মোৰ প্ৰাণৰ আকৰ্ষণ, আৰু আনটো হৈছে মই আপোনাৰ সহধৰ্ম্মিণী বুলি কৰ্ম্মীসকলে কৰা বিশ্বাস। প্ৰথমটো কাৰণত মই কাকো প্ৰশ্ৰয় দিয়া নাছিলোঁ, আৰু দ্বিতীয়টো কাৰণত মোৰ প্ৰতি অশ্ৰদ্ধাজনক কোনো ভাব দেখুৱাবলৈ কোনেও সাহ কৰা নাছিল। দিন যিমানেই পুৰণি হবলৈ ধৰিলে, কাৰণ দুটাও সিমানেই ক্ষীণ হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। নানা ঠাইত ঘুৰি ফুৰি ক্লান্ত হৈ যেতিয়া কেম্পলৈ ঘূৰি আহোঁ, তেতিয়া নানা জনে নানা প্ৰকাৰে পৰিচৰ্য্যা কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে,—কোনোৱে বিচনী লৈ বিচি দিয়ে, কোনোৱে হাত-ভৰি পিটিকি দিয়ে, কোনোৱে কপালত অ-ডি-কলোন বা আন তেনে কিবাকিবি প্ৰয়োগ কৰে। পুৰুষৰ লগত এনেবিধৰ সাহচৰ্য্যই লাহে লাহে মোৰ সুপ্ত কামনা আকৌ জগাই তুলিলে আৰু তেওঁলোকৰ এনে ধৰণৰ সংস্পৰ্শত আপত্তি নথকা দেখি তেওঁলোকৰ মনৰ সঙ্কোচো ক্ৰমশঃ আঁতৰি যাবলৈ ধৰিলে। এনেকৈ কিছু দিন যোৱাৰ পাচত সংযমৰ সকলো বান্ধ ছিঙি এজন নেতৃস্থানীয় কৰ্ম্মীৰ ওচৰত আত্মসমৰ্পণ কৰিলোঁ। এই যে ভেটা ভাগিল

সি আৰু বন্ধ নহ'ল ; কামনাৰ সোঁত ক্ৰমশঃ বহু ধাৰাত ব'বলৈ ধৰিলে। অতীতৰ জীৱনতকৈও এই জীৱন অধিকতৰ নিম্নগামী হৈ পৰিল। আন কি, এনে জীৱনৰ অস্বাভাবিকতাও মোৰ চকুত নপৰা হ'ল। বৰং সতীত্বই স্ত্ৰী-স্বাধীনতাৰ প্ৰধান অন্তৰায় বুলি তাক বৰ্জ্জন কৰিবলৈ নিজক আৰু আনকো বুজনি দিবলৈ-হে ওলালোঁ।

আপোনাৰ নিশ্চয় মনত আছে, মই কংগ্ৰেচৰ কামত গুৱাহাটীলৈ গৈ আপোনাৰ ঘৰত আলহী আছিলোঁ। কিন্তু কংগ্ৰেচৰ কাম এটা চেলু মাত্ৰ, আচল উদ্দেশ্য আছিল অতি জঘন্য। তেতিয়া অন্তঃসত্বা হৈছোঁ বুলি মোৰ সন্দেহ জন্মিছিল আৰু তাৰ পৰা অব্যাহতি পাবৰ নিমিত্তে নানা উপায়ো অৱলম্বন কৰা হৈছিল। তথাপিও ভয় আছিল যদি কৃতকাৰ্য্য নহওঁ, তেনেহ'লে মোৰ মান-সম্মান, প্ৰতিপত্তি সকলো নষ্ট পাব। তেতিয়া ভাবি স্থিৰ কৰিলোঁ, যদি কেইদিনমান আপোনাৰ ঘৰত আলহী থাকি আহিব পাৰোঁ, তেনেহলে লেঠাত পাৰিলেও আপোনাৰ গাত দায়িত্ব আৰোপ কৰি সমাজৰ চকুত ধূলি দিব পাৰিম। গোলাঘাটৰ সকলোৱে সমানে বিশ্বাস নকৰিলেও বহুতে আপোনাকেই মোৰ স্বামী বুলি জানে।

সেই বাৰ লেঠাৰ পৰা মুক্তি পালোঁ। অৱশ্যে তাৰ ফলত বহুত দিন শয্যাত আশ্ৰয় ল'ব লগা হৈছিল। তথাপিও মোৰ শিক্ষা নহ'ল। শেহৰ বাৰ যেতিয়া একে উদ্দেশ্যাতে

আহিছিলোঁ, আপুনি মোক আশ্ৰয় নিদিলে। বোধ কৰোঁ এইবাৰ আপুনি আগ ধৰি কিবা গম পাইছিল। মই নিৰুপায় হ'লোঁ। আপুনি মোক যেনে ভাবে খেদিলে, তাৰ পাচত আৰু আপোনাৰ আঁৰত লুকাই সৰাৰ আশা এৰিব লগা হ'ল। এনে অৱস্থাত আকৌ গোলাঘাটলৈ উলটি যাবলৈ সাহ কৰিব নোৱাৰিলোঁ। আপোনাক যদিও টকা নাই বুলি ফাকি দিছিলোঁ, মোৰ হাতত তেতিয়া দুশমান টকা আছিল। তাৰ লগতে আপুনি দিয়া টকা শওপাই এইবাৰ ধুবুৰীৰ ফালে যোৱাকে ঠিক কৰিলোঁ। তালৈ গৈ এজন কংগ্ৰেচ কৰ্ম্মীৰ আশ্ৰয়তে দিনচেৰেক আছিলোঁ। কিন্তু গোলাঘাটৰ পৰা কিয় আহিলোঁ, তাৰ কৈফিয়ৎ যাকে তাকে দিব লগা হোৱাত তাত থাকিও শান্তি নোপোৱা হ'লোঁ; মোৰ মিছা কথাবোৰ ধৰা পৰিলে আৰু বেচি লাজৰ কথা হব, ইয়াকে ভাবি আকৌ আন কোনোবা ফালে যোৱাৰ কথা ভাবিবলৈ ধৰিলোঁ। তাতে পৰৰ আলহী হৈ সদায় থকাৰো কোনো উপায় নাছিল। এনেতে এদিন বাতৰি-কাকতত ওলোৱা জাননী এখনত চকু পৰিল :—

গৃহ-শিক্ষয়িত্ৰী (Governess) লাগে।

মাতৃহীনা দুটি শিশুৰ তত্ত্বাৱধান লবলৈ এজনা গৃহ-শিক্ষয়িত্ৰীৰ প্ৰয়োজন। মানুহ গৰাকী শিক্ষিতা, গৃহকৰ্ম্ম-নিপুণা আৰু সুন্দৰী হ'ব লাগিব। বয়স পঁচিশ বছৰৰ ওপৰ হ'ব নালাগে। দৰমহা মাহে কুৰি টকা। থকা আৰু খোৱাৰ

খৰচ নালাগে। নিজে উপস্থিত হৈ নাইবা ফটো পঠিয়াই আবেদন কৰক।

ঠিকনা { সুধাংশু শেখৰ ৰায়।
৪৫নং মাণিকতলা ষ্ট্ৰীট
কলিকতা।

কংগ্ৰেচৰ কামত ঘূৰোঁতে কলিকতাৰ পৰা অহা দুই এজন কৰ্ম্মীৰ লগত চিনা-পৰিচয় আছিল ; এজনৰ ঠিকনাও জানিছিলোঁ। তেওঁলৈ এখন টেলিগ্ৰাম কৰি চাকৰিৰ আশাত সেই দিনাই কলিকতালৈ ৰাওনা হ'লোঁ।

শিয়ালদহ ষ্টেচনতে সেই ভদ্ৰলোকজনে মোৰ লগ ধৰিলে আৰু ঘৰলৈ লৈ গৈ সেই দিনাৰ সাজ তেওঁৰ ঘৰতে খুৱালে। তাৰ পাচত মই অহাৰ উদ্দেশ্য সুধিলত অলপ যোৰাফোন্দা দি ক'লোঁ,—"বৰ্ত্তমান অসমত কংগ্ৰেচৰ -কাৰ্য্য বন্ধ হোৱাৰ নিচিনা। মোৰ আত্মীয়-স্বজন কোনো নাই ; আই ঢুকাল ; স্বামীৰো মৃত্যু হ'ল। এতিয়া কিবা চাকৰি-বাকৰি এটা নহলে চলিবৰ উপায় নাই। অসমত তিৰুতাৰ নিমিত্তে চাকৰি নাই বুলিলেই হয়। সেই দেখি ইয়াত এবাৰ চেষ্টা কৰি চাওঁ বুলি আহিলোঁ।" —এই দৰে কৈ জাননীখন দেখুৱালোঁ।

তেওঁ তেতিয়া মোক জামনী দিয়া ভদ্ৰলোকজনৰ ঘৰলৈ লৈ গ'ল আৰু মোৰ অভিপ্ৰায় তেওঁক জনালে। মানুহজনে দুই-চাইটা কথা সুধি সন্তোষ প্ৰকাশ কৰিলে আৰু মোক চাকৰি দিবলৈ গাত ল'লে।

সুধাংশুৰ ঘৰত এসপ্তাহমান থকাৰ লগে লগে মই নিজক সেই ঘৰৰ উপযোগীকৈ গঢ়ি ল'লোঁ; সুধাংশুও সন্তুষ্ট হ'ল। প্ৰথমতে তেওঁৰ আচৰণ বৰ ভাল লাগিছিল, ময়ো শান্তিতে আছিলোঁ। কিন্তু দুসপ্তাহ পূৰ নৌ হওঁতেই তেওঁৰ স্বভাৱৰ পৰিবৰ্ত্তন লক্ষ্য কৰিলোঁ; তেতিয়াহে বুজিলোঁ শিক্ষয়িত্ৰীৰ আন গুণতকৈ বয়স আৰু সৌন্দৰ্য্যক কিয় আগ ঠাই দিয়া হৈছিল। মুঠতে তেওঁৰ অভিপ্ৰায় আছিল, একেজনী মানুহকে লোকক দেখুৱাই শিক্ষয়িত্ৰী আৰু ভিতৰত গৃহিণীস্বৰূপে ৰখাৰ। প্ৰথমতে তেওঁৰ এই প্ৰস্তাবত মই আপত্তি কৰিছিলোঁ কিন্তু পিচত ভাবি চালোঁ, মই জীবিকা-উপাৰ্জ্জনৰ নিমিত্তে এনে বিধৰ চাকৰিকেই কৰিব লাগিব, আৰু এওঁৰ বাহিৰে আন-বিলাক যে সাধু পুৰুষ সিও নহয়। লগতে এইটোও ভাবিলোঁ। যে তেওঁৰ প্ৰস্তাবত সম্মত হ'লে অকল চাকৰিটোৱেই যে থাকিব এনে নহয়, মোৰ গাত থকা আসোঁৱাহৰ বাবেও তেওঁকেই দায়ী কৰিবৰ চল লাগিব। সকলো কথা ভাবি চাই মই তেওঁৰ প্ৰস্তাব গ্ৰহণ কৰিলোঁ।

সুধাংশুৰ ঘৰত চাৰিমাহমান থকাৰ পিচত এটি অপূৰ্ণাঙ্গ মৃত সন্তান প্ৰসব কৰি হস্পিটেলৰ মেটাৰ্নিটি ৱাৰ্ডত ঠাই ল'ব লগাত পৰিলোঁ। প্ৰায় ডেৰ মাহ তাত থকাৰ পাচত আকৌ সুধাংশুৰ ঘৰলৈকে আহিলোঁ। মোৰ শৰীৰ দিনে দিনে দুৰ্ব্বল হৈ আহিবলৈ ধৰিলে। লাহে লাহে সাধাৰণ জ্বৰ-কাহ আদিয়ে নেৰাই হ'ল। ডাক্তৰে কিবাকিবি ঔষধ দিয়ে, কেতিয়াবা

পেটেণ্ট ঔষধো কিনা হয়। কেতিয়াবা ছুদিনমান অলপ ভাল পাওঁ, কিন্তু তাৰ পিচতে আকৌ অসুখ বাঢ়ি উঠে। মই দিনে দিনে ক্ষীণাই যাবলৈ ধৰিলোঁ, দুৰ্ব্বলতাও বাঢ়ি আহিল। শেহত ডাঙৰ ডাক্তৰৰ হতুৱাই পৰীক্ষা কৰোৱা হ'ল। পৰীক্ষাত ডাক্তৰে যক্ষ্মাৰ জীৱাণু পালে আৰু ক'লে যে ৰোগ আৰম্ভ হোৱা বহুত দিন হ'ল, এতিয়া ইয়াক আৰোগ্য কৰা সহজ নহয়। সুধাংশুৱে তেতিয়া মোক এটা আওহতীয়া খোটালীত থাকিবলৈ দিলে আৰু পৰিচৰ্য্যাৰ নিমিত্তে এজনী চাকৰণী নিযুক্ত কৰিলে।

মই পোৱা দৰমহা বেঙ্কত জমা থৈছিলোঁ; আগৰ টকা কেইটাও খৰচ কৰা নাছিলোঁ। মুঠতে সকলো মিলি মোৰ হাতত পাঁচ শ মান টকা হৈছিল। আগেয়ে মোৰ কোনো স্বকীয়া খৰচ নাছিল। এতিয়া ঔষধৰ বাবে কিছু টকা খৰচ কৰিব লগা হ'ল। পথ্যাদিৰ ব্যৱস্থা সুধাংশুৱেই কৰিছিল।

ৰোগ কিন্তু ভাল ন'হল; শেহত গৈ সি সাংঘাতিক অৱস্থাত পৰিল। সুধাংশুও লাহে লাহে বিৰক্ত হৈ আহিল। শেহত এদিন তেওঁ তেওঁৰ মনোভাব ভাঙিয়েই ক'লে। তেওঁ ক'লে,— "চোৱাঁ প্ৰতিমা, তোমাৰ নিমিত্তে মই যথেষ্ট খৰচ কৰিলোঁ, যথেষ্ট আহুকাল সহ্য কৰিলোঁ; কিন্তু একো নহ'ল। এনেকৈ ইয়াত পৰি থাকিলে কি হ'ব! তাতকৈ এবাৰ ঠাই সলাই চোৱাঁ। তোমাৰ হাতত কিছু টকাও আছে, তাৰেই কিছু দিন বায়ু পৰিবৰ্ত্তনৰ ব্যৱস্থা কৰাঁ।"

ময়ো দেখিলোঁ, সেয়েই ভাল। তেতিয়া তেওঁৰ পৰামৰ্শ-মতেই পুৰীলৈ আহিলোঁ। তেওঁ নিজে লৈ আহি ঘৰৰ বন্ধবস্ত কৰি দি গ'ল। চাকৰণীজনীও লগত দিলে; তাইৰো মোৰ প্ৰতি এটা স্বাভাবিক মমতা জন্মিছিল।

ইয়াত থকা এমাহৰ ওপৰ হ'ল; কিন্তু অৱস্থা ভাললৈ অহা দূৰৰ কথা, দিনে দিনে বেয়ালৈহে আহিবলৈ ধৰিলে। এতিয়া মোৰ জীৱনৰ আশা শেষ হৈছে; শেষ মুহূৰ্ত্ত চাপি আহিছে। ক'ব নোৱাৰোঁ ঠিক কেতিয়া সেই শুভ মুহূৰ্ত্তই দেখা দিয়ে! ইয়াৰ আগতে এবাৰ আপোনাক দেখা পালে মৃত্যুৰ শান্তি ভালকৈ উপলব্ধি কৰিব পাৰিম, ন'হলে মনত এটা দাৰুণ অশান্তি লৈ সিপুৰীলৈ যাব লাগিব।

মই ইমানবোৰ কথা লিখাৰ উদ্দেশ্য হৈছে আপোনাৰ দৰে সংস্কাৰকসকলক আচল বাট আঙুলিয়াই দিয়া। আপোনালোকে সংস্কাৰত হাত দিয়ে কাল্পনিক আদৰ্শ লৈ, বাস্তৱতালৈ লক্ষ্য কৰা প্ৰায়ে দেখা নাযায়। পতিতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ আপোনা-লোকৰ যি আগ্ৰহ, সি ভাব প্ৰৱণতাৰ পৰা ওলোৱা, অভিজ্ঞতাৰ পৰা নহয়। পতিতাৰ আন্তৰিক প্ৰবৃত্তিবিলাক আন নাৰীতকৈ ধীৰ নহয়, বৰং উগ্ৰ। তেনেস্থলত সেই প্ৰবৃত্তিবিলাকৰ পূৰ্ণতাত সজ পথে দি সুযোগ নোলালে সি যে জঘন্যভাবে চৰিতাৰ্থ হ'ব, তাত সন্দেহ কি! মই স্বীকাৰ কৰোঁ মই পতিতা, আপুনি মোক নৰকৰ দ গাতৰ পৰা তুলি আনিছিল। কিন্তু আনিছিল যদিও আকৌ পিছলি পৰিব নোৱৰাকৈ বন্ধনত

ৰখাৰ কি ব্যৱস্থা কৰিলে! মই আপোনাক ভাল পাইছিলোঁ, ঘৃণিতা বেশ্যা হ'লেও আজিও ভাল পাওঁ। আপুনিও মোক মৰম কৰিছিল, মোৰ সম্মান ৰক্ষাৰ নিমিত্তে নিজে কলঙ্ক বৰণ কৰি লৈছিল; কিন্তু মোক বিয়া নকৰালে কিয়? আপুনি যদি মোক বিয়া কৰালেহেতেন, মোৰ বিশ্বাস, মই সকলো বিষয়তে এজনী আদৰ্শ-নাৰী বুলি পৰিচয় দিব পাৰিলোঁহেতেন। আপুনি বিয়া নকৰাই আন এজনৰ লগত বিয়া দিয়া হলেও আকৌ মোৰ এনে অধঃপতন নহলহেতেন। কত পতিত পুৰুষে, কত জঘন্য চৰিত্ৰৰ মুনিহে বিয়া কৰোৱাৰ পাচত আদৰ্শ গৃহস্থ বুলি চিনাকি দিছে, তাক চকুৰ আগতে দেখি আছে। পতিতাও আদৰ্শ গৃহিণী হ'ব পাৰে নে নোৱাৰে তাৰ প্ৰমাণ জানো কেতিয়াবা চাইছে। পতিত পুৰুষক বৰ্জ্জন নকৰি বা ব্ৰহ্মচৰ্য্য অবলম্বন কৰিবলৈ নকৈ বিয়াৰ বান্ধোনেৰে বান্ধ লগাবলৈ চেষ্টা কৰাহে দেখা যায়, আৰু অধিক ক্ষেত্ৰত সেই চেষ্টা ফলৱতী হয়। পুৰুষৰ প্ৰতি যি ব্যৱস্থা, তিৰুতাৰ প্ৰতি তেনে ব্যৱস্থা নকৰি তাৰ বিপৰীত ব্যৱস্থা কৰাৰ বাবেই পতিতাৰ সংখ্যা এনেকৈ বাঢ়িছে বুলি মই কওঁ। আপোনালোকে ব্যক্তিগত ভাবে বা নাৰীৰক্ষাসমিতি পাতি পতিতাক এবাৰ ৰক্ষা কৰিব পাৰে, কিন্তু তাৰ পাচত কোনো এক আশ্ৰমত থৈ ৰক্ষককে ভক্ষক কৰি দি, নাইবা শাস্ত্ৰীয় উপদেশেৰেই কৰ্ত্তব্য শেষ কৰি তেনে পতিতাৰ অধঃপতন চিৰস্থায়ী কৰি দিয়ে। আপোনালোকৰ অনুসৃত পন্থামতে

পতিতাক উদ্ধাৰ কৰিবলৈ মিছা আড়ম্বৰ নকৰাই ভাল। যদি সঁচাকৈয়ে কিবা কৰিব খোজে, তেন্তে উদ্ধাৰ কৰাৰ পাচত পতিতাক বিয়া কৰোৱা দোষৰ কথা নহয় বুলি সাব্যস্ত কৰক, আৰু বিয়া কৰাবলৈ সাজু থকা এদল ডেকা ওলাওক; নহ'লে এইখন ভেকো ভাওনা এৰি দিয়ক!

আৰু এটা কথা,—ভাৰতীয় ধৰ্ম্মবিশ্বাস আৰু আচাৰ-নীতি আদি একেদৰে ৰাখি পাশ্চাত্যদেশৰ দৰে স্ত্ৰী-পুৰুষৰ অবাধ গতিবিধি আমাৰ দেশত চলাবলৈ যোৱা মহাভুল। যিবোৰ দেশত স্বামী বৰ্ত্তমান থাকোঁতেও পৰিত্যাগ কৰি নতুন স্বামী লোৱা কোনো দোষৰ কথা নহয়, যিবিলাক দেশত অজ্ঞাত পিতৃৰ সন্তান পালনৰ নিমিত্তে শাসনবিধিত ব্যৱস্থা আছে, তেনেবোৰ দেশৰ আহি লৈ স্ত্ৰী-পুৰুষৰ চলন-ফুৰণৰ বাধা আমাৰ দেশতো গুচাই দিলে অন্ততঃ তিৰুতাৰ মঙ্গল নহয়! তেনে বাধা গুচাব খুজিলে সমাজে সাধাৰণ ব্যভিচাৰলৈ চকু দিবলৈ এৰিব লাগিব, পুৰুষৰ পক্ষে ব্যভিচাৰ যেনে সামান্য ঘটনা, তিৰুতাৰ পক্ষেও তেনে হ'ব লাগিব। মুঠতে আগ ধৰি সমাজৰ বান্ধ-ছাটবোৰ সোলোকাই নাইবা ঢিলাই দিহে স্ত্ৰীপুৰুষৰ অবাধ মিলন প্ৰবৰ্ত্তন কৰা উচিত। নহলে ব্যভিচাৰ ঘটিবই, আৰু পুৰুষসকল সাৰি যাব; মৰা পৰিব অকল তিৰুতা। আগেয়ে যদিও মই ইয়াৰ বিপৰীত মত পোষণ কৰিছিলোঁ, এতিয়া তিতি-বুৰি এই শিক্ষা পাইছোঁ।

তিৰুতাৰ কথাত বিশ্বাস কৰিব নাপায় বুলি এটা কথা প্ৰচলিত আছে। সেই কথাত মোৰ খং উঠিছিল আৰু বহুতৰ লগত তৰ্কও কৰিছিলোঁ। এতিয়া কিন্তু সেই কথা আংশিক-ৰূপে সত্য বুলি মই বুজিব পাৰিছোঁ। পুৰুষতকৈ যে তিৰুতাই বেচিকৈ মিছাৰ আশ্ৰয় ল'ব লাগে তাত সন্দেহ নাই, মই নিজেই তাৰ প্ৰমাণ। এজন পুৰুষে ব্যভিচাৰত লিপ্ত হৈ সমনীয়াৰ আগত বুকু ফিন্দাই কৈ ফুৰিলেও, তাৰ পৰা তেওঁৰ বিশেষ ক্ষতি নহয়; কিন্তু এজনী তিৰুতাই কোনো পুৰুষক সস্পৃহ দৃষ্টিৰে চাইছিল বুলি সন্দেহ হ'লেও তেওঁৰ ভাগ্যত লঘুলাঞ্ছনা বন্ধা-ধৰা। এনে অৱস্থাত তেওঁ তেনে কথা অস্বীকাৰ নকৰিলে ৰক্ষা নাই। সামান্য দোষতে কঠোৰ শাস্তি ভুগিব লাগে বুলিয়েই সেই দোষ গোপন কৰিবলৈ তিৰুতাই মিছাৰ আশ্ৰয় লবলৈ বাধ্য হয়। পুৰুষ আৰু নাৰীৰ প্ৰতি বিচাৰৰ বৈষম্যই ইয়াৰ বাবে ঘাইকৈ দায়ী।

এইখিনি মোৰ জীৱন দি লাভ কৰা অভিজ্ঞতা। ইয়াৰ পৰা আপোনাৰ কিবা লাভ হ'লেও হ'ব পাৰে বুলি লিখিলোঁ।

হাত অৱশ হৈ আহিছে; মূৰ ঘূৰি গৈছে। আৰু নিলিখোঁ। মোৰ অন্তিম সেৱা জনালোঁ। শেষ মুহূৰ্ত্তত আপোনাৰ পদধুলিৰ নিৰ্ম্মালি মোৰ মূৰত পৰিব নে?

পৰজন্ম আছে নে? আকৌ কোনোবা জন্মত আপোনাক পাম নে?

প্ৰণতা—

চিৰ-অভাগিনী, অপৰাধিনী—

প্ৰতিমা।

পুঃ—আপুনি মোক পায়হি নে নাপায়, ক'ব নোৱাৰোঁ। যদি আহে, আৰু মই আপোনাক মুখেৰে একো ক'ব নোৱাৰোঁ তেনেহ'লে তলত লিখা কামকেইটা কৰিব। মোৰ বাকচত পঞ্চাশটামান টকা থাকিব পায়, তাৰে দহ টকা চাকৰণীজনীক দিব আৰু সংকাৰৰ নিমিত্তে যি লাগে খৰচ কৰিব। বাকচত কেইখনমান দামী কাপোৰ আছে। সেইখিনি আৰু অৱশিষ্ট টকাকেইটাৰে যি ভাল দেখে তাকে কৰিব। ঘৰৰ ভাড়া আগ ধৰি দিয়া আছে। শেষ অনুৰোধ এয়ে যে বাকচত এধাৰ সোণৰ হাৰ আছে, সি অসৎ উপায়েৰে অৰ্জ্জা নহয়। সজ উপায়েৰে অৰ্জ্জা টকাৰেহে কৰাইছিলোঁ। যদি আপুনি কেতিয়াবা বিয়া কৰায়, আপোনাৰ পত্নীলৈ এয়ে মোৰ উপহাৰ বুলি ৰাখিব। মোৰ অনুৰোধ ৰাখিলে সিপুৰীতো মই শান্তি পাম। ইতি

চিঠিখন শেষ হ'লত মাধৱে ক'লে,—"এনে বুদ্ধিমতী, কৰ্ম্ম-নিপুণা মেধাবিনী নাৰী বৰ বেচি নাই। বৰ দুখ পালোঁ যে

মই তেওঁক সজ পথলৈ আনিও শেহলৈকে ৰক্ষা কৰিব নোৱাৰিলোঁ।”

মালবিকা। নোৱাৰে বুলি মই আগেয়েই কৈছিলোঁ। আন নালাগে, মহাত্মা গান্ধীৰ দৰে পুৰুষেই অশেষ চেষ্টা কৰিও, আন কি, নিজৰ আশ্ৰয়ত ৰাখিও নীলা নাগিনীক সজ পথলৈ আনিব নোৱাৰিলে।

মাধৱ। মোৰ ইমান দিনৰ ভুল সংশোধন হ'ল। ইমান দিনৰ মূৰত নতুন তথ্য এটাৰ আবিষ্কাৰ হ'ল।

অন্ত।

গ্ৰন্থকাৰৰ খনচেৰেক নতুন কিতাপ।

উপন্যাস।

১।	অদৃষ্ট	...	১৮০
২।	গণ-বিপ্লৱ	...	১।৵০
৩।	হত্যাকাৰী কোন	...	১৵০

কাব্য।

৪।	অসম-সন্ধ্যা	...	৩৲

নাটক।

৫।	পৰাচিত	...	১৲
৬।	নগৰৰ বিহুতলী	...	॥৵০
৭।	পোহনীয়া কুকুৰ	...	॥০

শিশু-পাঠ্য।

৮।	অকণৰ ৰামায়ণ	...	

পাতে পাতে ৰিতোপন ছবি।

অলপতে ওলাব।

হিৰণ্যৰঞ্জন গ্ৰন্থকুটী,

লম্বোদৰ বৰা ৰোড,

তেজপুৰ।

৺হিৰণ্যৰঞ্জন কলিতাৰ

হিৰণ্য-গ্ৰন্থাৱলী

প্ৰথম ভাগ।

মূল্য—বোৰ্ড বন্ধা ৩৲, ৰাজ সংস্কৰণ

গ্ৰন্থাৱলীত তলত নাম দিয়া কিতাপকেইখন আছে আৰু সেই কেইখন বেলেগে কিনিবলৈকো পোৱা যায়।

১। **হিৰণ্যৰঞ্জন** (সচিত্ৰ জীৱনী আৰু গ্ৰন্থ-পৰিচয়) ॥

২। **বিপ্লবী আৰু বীৰনাৰী** (কবিতা—নিষ্পেষিত আৰু নিৰ্য্যাতিতৰ তীব্ৰ অনুভূতিৰ প্ৰতিধ্বনি) ৷৹

৩। **বনফুল** (কবিতা)

"কৰ্ব্বা আজি নাশি শতেক অপায়
গৌৰৱ-মণ্ডিত তোমাৰ দেশ।"

মূল্য—৷৹

৪। **কলিযুগ** (খুহুটীয়া কবিতা)

৫। **মৌ-চাক** (খুহুটীয়া কবিতা) ৲

"এইবোৰ কবিতাত লিখকে নিজে বহুৱা সাজি অইনক জাহিৰ কৰিছে। এইবোৰ কবিতাৰ উদ্দেশ্য কেৱল হঁহুওৱাই নহয় শুধৰোৱাও।"

খুহুটীয়া কবিতাত ৺হিৰণ্যৰ ঠাই দেউতাকৰ লগতে।

দ্বিতীয় ভাগ (যন্ত্ৰস্থ)

হিৰণ্যৰঞ্জন গ্ৰন্থকুটী,
লম্বোদৰ বৰা ৰোড,
তেজপুৰ।